

pierre grimal

760

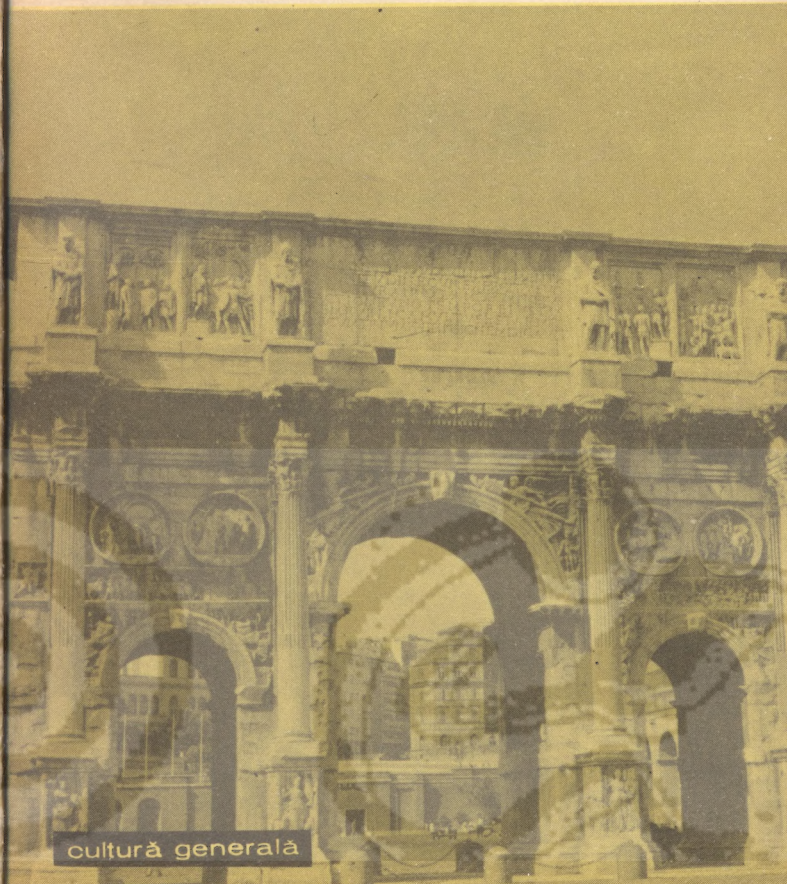
pierre grimal
civilizația romană

★★

În «Biblioteca pentru toți» au
mai apărut:

- 746-747 Albert Thibaudet — *Reflecții*, 2 vol.
(I. *Despre literatură*; *Despre roman*, II.
Critici diverse; *Profiluri*; *Ipostaze lite-
rare și filozofice*) («cultură generală»).
- 748-749 John Steinbeck — *La răsărit de
Eden*, roman, 2 vol.
- 750 M. Sadoveanu — *Creanga de aur*, ro-
man * *Viața lui Ștefan cel Mare*.
- 751 Molnár Ferenc — *Liliom* * *Ofițerul de
gardă* * *Teatru la castel* și alte comedii.
- 752 Iordan Iovkov — *Inimă de femeie*, nu-
vele și povestiri.
- 753-755 G. Călinescu — *Bietul Ioanide*, ro-
man, 3 vol.
- 756 Cesare Pavese — *Satele tale* * *Diavolul
pe dealuri*, romane.
- 757 * * * — *Cartea celor O mie și una de
noapți*, vol. 8. *Noapțile 502-615* (*Po-
vestea Floarei-de-Granată* și a lui
Zîmbet-de-Lună).
- 758 Geo Bogza — *Oameni și cărbuni în Va-
lea Jiului* * *Porțile măreției* * *Tablou
geografic* * *Meridiane sovietice*.

pierre grimal

cultură generală

editura minerva

Vol. I—II, lei 10

Ilustrația copertei: *Roma—Arcul lui Constantin*

pierre grimal
civilizația romană

★★

TRADUCERE ȘI NOTE
DE EUGEN CIZEK

BIBLIOTECA FENTRU TOȚI ● 1973

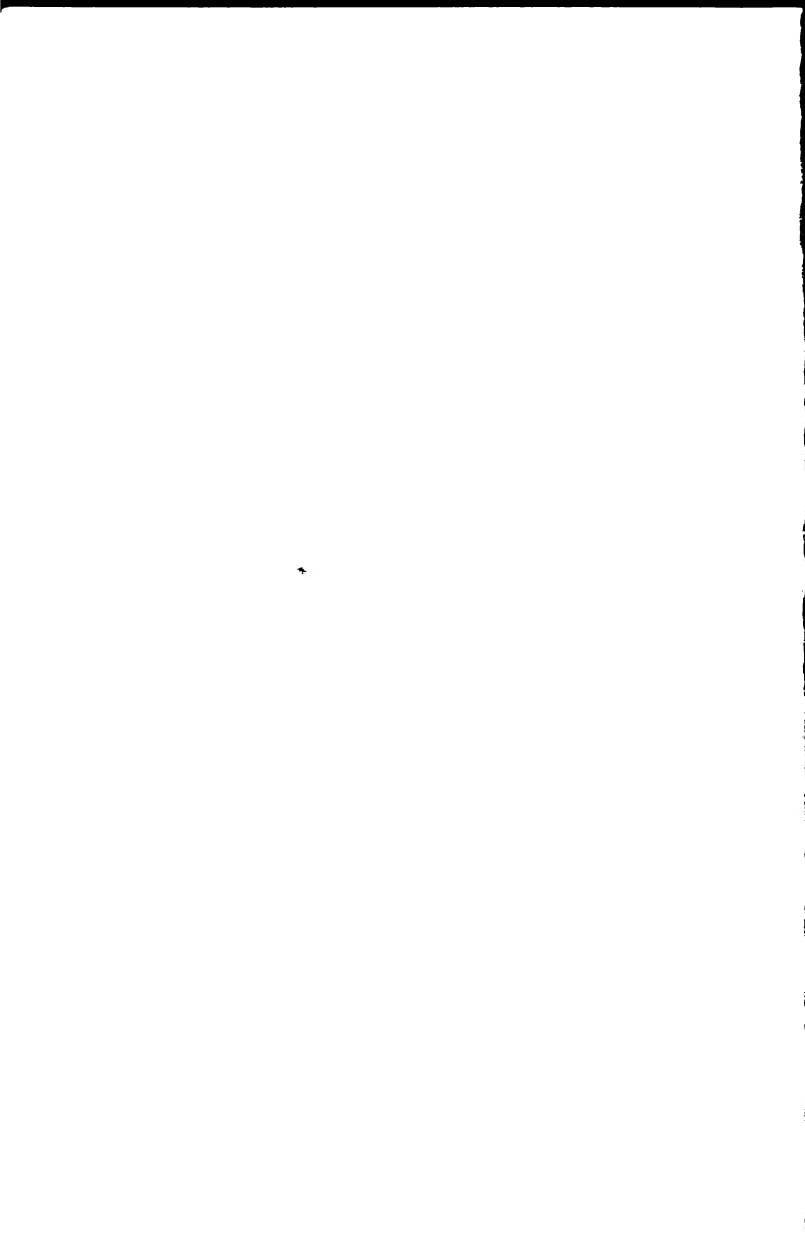
EDITURA MINERVA ● BUCUREȘTI

PARTEA A TREIA

ROMA INTIMĂ

(continuare)

✱

DESFĂTĂRILE ORAȘULUI

Ajuns la vîrsta de patruzeci de ani, Horațiu nu se resemna să trăiască la Roma. El își petrecea cea mai mare parte a timpului fie în casa sa de țară de la Tibur, fie pe țărmul mării și în „Tarentul cel dulce”. Însă sclavul însărcinat să-i cultive domeniul de la Tibur nu împărtășea entuziasmul stăpînului său. Cîndva, fără îndoială, el dorise să trăiască mai larg decît la oraș, visase la lungile nopți de iarnă cînd putea să doarmă pe săturate, la proviziile acumulate în pivniță, însă odată devenit *uilicus*, își schimbase gusturile și regretase destul de frecvent desfătările orașului. Horațiu i-o amintește pe un ton ironic: „Acum, îi spune el, visezi la Roma, la jocuri și la băi, acum cînd ești țăran... Noi doi, tu și eu, nu iubim aceleași lucruri... Văd bine că un loc deochiat, o circiumă cu mîncăruri grase îți inspiră regretul pentru oraș și, de asemenea, gîndul că micul nostru domeniu ar produce mai iute piper și tămîie decît viță-de-vie, că tu n-ai la îndemînă o tavernă unde să găsești nici vin, nici o fată nurlie, care să cînte din fluier și să danseze pe muzica ei, și să cazi cu toată greutatea pe pămînt...”

Gusturile intendentului lui Horațiu ne par, poate, vulgare. Totuși ele sînt cele ale plebei romane,

avidă de plăcerile ușoare care nu se găsesc la țară: a bea după plac printre fete, a dansa, a merge la spectacole, a frecventa băile, iată ce oferă numai viața la oraș și de asemenea acel fel de desfătare mai greu de definit, resimțită când se întilnesc zilnic alte ființe umane: plebea romană — și nu numai plebea — este realmente sociabilă. Căto nu interzicea oare țăranilor săi, și mai ales țăranicii, să primească la ei cu generozitate vecinii guralivi, în căutare de taclale? Cea mai mare desfătare a romanului este să-și întilnească prieteni în For, în Cîmpul lui Marte, sub porticurile piețelor publice, în Terme și în casa sa, dacă este bogat și poate să organizeze, seara, nesfârșite cine, după care urmează bețiile îndelung prelungite în timpul nopții; dacă, dimpotrivă, n-are posibilitatea să realizeze acest lux, cel puțin îi ospătează la cîrciumă.

Întilnirile între prieteni erau frecvente, obligatorii într-un oraș, de fapt, relativ mic, unde centrul a rămas mult timp o singură piață publică și unde, în pofida creșterii populației, una dintre cele dintîi îndatoriri ale oamenilor de vază constă în cunoașterea nominală a fiecăruia dintre cetățenii întilniți în timpul zilei. Fără îndoială, la sfîrșitul Republicii și sub Imperiu, bogătașii romani țineau pe lîngă ei un sclav însărcinat în mod special să le sufle numele pe care le-ar fi putut uita: *nomenclator* (astfel se numea acest secretar cu o memorie infailibilă), nu exista defel la sfîrșitul secolului al II-lea î.e.n., și intervenția sa atestă numai fidelitatea romanilor față de vechiul principiu care voia să cunoști pe toți oamenii din For. O bună parte din morăvurile romane se explică în acest mod: viața socială, în primul rînd, se întemeiază pe raporturi personale. Fiecare individ există în raport cu familia sa, cu aliații săi, cu prietenii și, totodată, cu vrăjmașii

săi; alianțele și dușmăniile sînt la fel de tradiționale. În fond, principiile politice contează mai puțin decît legăturile dintre oameni. Am văzut că viața cetății se baza pe aceste relații dirijate de obiceiurile vechi, cel puțin tot atît cît de legi.

Textele literare ne-au păstrat amintirea conversațiilor între prieteni. Uneori, în cursul desfășurării unei sărbători, cîțiva senatori se întâlneau într-un colț și discutau o problemă importantă. Tocmai în acest fel introduce Varro cele trei cărți ale tratatului său *Despre agricultură*. În vreme ce poporul asistă la ceremonii, cîțiva mari proprietari de la țară se află în templul zeiței Tellus (Pămîntul) în vremea sărbătorii semănăturilor, ori chiar în *Villa publica*, în Cîmpul lui Marte, cu prilejul unei zile electorale. Ei vorbesc lent, povestesc, analizează cu o încăpăținare și o subtilitate de săteni. Pentru ei, Roma este totdeauna tirgul cel mare, orașul în care sînt tratate afacerile, ale domeniului și ale patriei, orașul unde se merge și pentru plăcerea de a vorbi. Alte dialoguri literare, din care nu mai cunoaștem decît pretextul și cadrul puneau în scenă senatori care reveneau la ei acasă, după terminarea ședinței Curiei și continuau în voie discuțiile care se desfășuraseră. Este semnificativ că autorii latini au reluat cu plăcere genul grec al dialogului, însă după ce l-au supus la anumite transformări; în locul autenticii dialectici platoniciene, ei au vrut să recreeze — cu prețul unor anumite stîngăcii — atmosfera conversațiilor reale care ocupau atîtea ore din viața romană. Plimbările din For erau atît de importante încît însuși Cato, așa cum am văzut, se resemnase să introducă o noutate venită din Grecia, prima bislică unde vorbăreții erau ocrotiți de razele soarelui și de ploaie.

În fond, grupurile care discutau în For nu erau alcătuite exclusiv din marile personaje. Oamenii modești erau tot atît de avizi de cuvinte, chiar dacă ceea ce spuneau ei nu prea avea legătură cu marile probleme ale omenirii. Foarte adesea, nu-i atrăgea vreuna din marile probleme ale momentului; ci numai desfășurarea dramatică a unui joc oarecare, ca pe țărani francezi din Provența actuală, pe sub platanii lor. Jocurile acestor oameni modești ne sînt cunoscute; pe lespezile Forului rămîne amintirea lor tangibilă. Se jucau pe ținările geometrice schițate direct pe sol. Ele se găsesc la Roma pe podeaua basilicii Iulia, pe treptele care conduc la templul zeitelor Venus și Roma, în tabăra pretorienilor, și, de asemenea, foarte departe de Roma, la Timgad, în Africa și la Ierusalim, în reședința guvernatorilor romani. Pe ținare se încropeau jocuri de arșice, de zaruri (deși acest joc a fost oficial interzis, ca toate jocurile de noroc, August însuși îl juca chiar și în lectica sa) sau cu „latrunculi“, un fel de șah în care pionii simbolizau soldați. Toți acești graffiti ne sugerează distracțiile oamenilor modești, ale jucătorilor așezați pe vine în jurul tablei de joc și al spectatorilor care comentează rezultatele, în vreme ce trec în toate părțile cu un aer grav senatorii în togă și în jurul estradei pretorului, nu departe de acolo, răsună glasurile, invectivele și implorările împricinăților.

Începînd de la mijlocul secolului al II-lea, celor ce se plimbau fără treabă în For li se ofereau alte distracții. La Roma veniseră în căutare de discipoli filozofii greci, la început în număr modest, apoi din ce în ce mai mulți. Ei propovăduiau plăcerea ca țel ultim al vieții umane, declarînd că fiecare ființă caută înainte de toate satisfacerea propriei sale naturi. Auditorii nu le lipseau căci tinerii alergau

să-i asculte, abandonînd exercițiile din Cîmpul lui Marte. Dar magistrații au început să se agite. Zadarnic îi asiguraseră filozofii că această desfătare, predicată de ei, nu rezida în simțuri și că ei nu îndemnau la desfrîu, ci la cumpătare; senatorii au ordonat pretorului să expulzeze pe acești impertinenți. Totuși, tineretul căpătase gustul lecțiilor date de filozofi. Chiar și anumiți senatori resimțeau o vie și involuntară atracție pentru discuțiile filozofice libere și cînd, în 154 (sau 155), au venit la Roma să pledeze cauza Atenei trei filozofi, Carneade*, Diogene și Critolaos, toată lumea s-a adunat în jurul lor ca să-i asculte. Dintre acești trei filozofi, Carneade era cel mai strălucit conferențiar. Odată a luat cuvîntul în public și a rostit elogiul Dreptății, fapt care a plăcut destul de mult romanilor ce se considerau statornici ca poporul cel mai drept de pe lume. Carneade a demonstrat că Dreptatea era cea mai nobilă și cea mai utilă dintre toate virtuțile, căci numai ea fundamenta statele și legile. Toți spectatorii l-au aplaudat. Însă în ziua următoare, același Carneade a reluat aceeași temă și a demonstrat contrariul celor susținute în ziua precedentă. Carneade a susținut că Dreptatea, oricît de strălucită ar fi fost prin ea însăși, era în realitate o himeră, imposibilă, întrucît, afirma el, dacă romanii voiau să fie cu adevărat drepti, trebuiau să restituie cuceririle lor. Oare războiul nu este o formă de injustiție? Însă dacă romanii ar avea naivitatea să renunțe la cuceririle lor, nu s-ar comporta ca niște proști? Deci Dreptatea n-ar fi decît o formă de prostie? Și în aceste condiții, ce fel de virtute ar fi ea? Susținînd acest paradox, Carneade transfera în For polemicile de școală obișnuite la atenienii deprinși să-l audă combătînd dogmatismul stoicilor. Însă la Roma aceste idei neobișnuite au

provocat scandal și au descumpănit pe senatori, care au luat în serios ironia academicianului. Senatorii s-au grăbit să reglementeze problema oficială care adusese în Italia pe cei trei filozofi și să-i trimită la ei acasă.

Ambasada din 155 a rămas celebră în memoria romanilor; ecourile celor două conferințe ale lui Carneade nu s-au stins imediat și filozofii care au venit la Roma mai numeroși ca niciodată, în pofida interdicțiilor oficiale, au găsit adepți. Cel mai adesea, ei trăiau în intimitatea celor bogați cu care se împrieteneau încetul cu încetul: în anumite cazuri, filozofii ajungeau adevărați îndrumători de conștiință. Nu erau cu toții greci, căci printre ei existau orientali hellenizați și de asemenea italici convertiți la înțelepciunea greacă, cum era stoicul Blossius din Cumae, sfetnicul cel mai ascultat al lui Tiberius Gracchus. Acest Blossius a contribuit substanțial la traducerea în viață a idealului de omenie (*philanthropia*), propovăduit de dascălii Porticului. Cam în aceeași epocă, un alt gânditor stoic, Panaetius, se împrietenea cu Scipio Aemilianus, și, datorită influenței sale, larg răspândită printre prietenii și aliații Corneliilor, a răspândit ideile stoice printre aristocrații romani. Acești filozofi își înfățișau doctrina în casele și în vilele de la țară ale protectorilor. Însă cum să se interzică discursul public unor oameni care se bucurau de sprijinul senatorilor și magistraților cei mai influenți? Totuși la începutul imperiului și chiar sub Domițian, filozofii au fost din nou expulzați din Roma; însă asemenea măsuri sînt luate mai puțin împotriva unor filozofi autentici decît împotriva predicatorilor care propovăduiau fie doctrina cinică pentru a-și converti auditorii la un dispreț total față de regulile cele mai elementare de viață socială, fie

un misticism în care practicile divinatorii și magice dețineau locul cel mai important; asemenea idei comportau grave primejdii pentru liniștea publică. Aceste reflexe elementare de apărare împotriva unui pericol foarte real au lovit uneori în ginditorii autentici; dar ei rezolvau dificultatea îndepărtându-se o clipă din Roma și retrăgându-se în casa cîte unui prieten. Reveneau în Capitală, după ce trecea furtuna.

Viața lui Apollonios din Tyana, narată de Filostratos, ne informează destul de temeinic asupra tribulațiilor filozofilor din vremea lui Nero și a lui Domițian. După ce străbătuse întreg Orientul și o parte din orașele Greciei, Apollonios, care se reclama de la neopitagoreism și pretindea să fi intrat, prin asceză, în comunicație directă cu zeii, a hotărît să meargă la Roma. Or, zice Filostratos, „în această vreme Nero nu tolera nici un fel de filozofi, deoarece îi considera o specie de oameni indiscreți sub care se ascundeau ghicitorii și în cele din urmă mantaua filozofului conducea pe cel ce o purta înaintea judecătorilor, ca și cum era semnul practicării divinației“. Musonius, un alt filozof, care trebuie poate identificat în profesorul lui Epictet, Musonius Rufus*, fusese azvîrlit în temniță și cînd Apollonios s-a apropiat pe calea Appia, însoțit de treizeci și patru de discipoli veniți cu el din Orient, l-a întîlnit pe Filolaos din Cittium nu departe de Aricia. Filostratos ne spune că acest Filolaos era un orator abil, însă că se temea de persecuții. Fără să aștepte expulzarea, Filolaos părăsise Roma din proprie inițiativă, și, de fiecare dată cînd întîlnea un filozof în calea sa, îl îndemna să se îndepărteze cît mai repede de capitală. Dialogul între cei doi bărbați a început la marginea drumului. Filo-

laos i-a reproșat lui Apollonios că ar fi imprudent: „Duci cu tine o întreagă ceată de filozofi (și în fapt toți discipolii lui Apollonios puteau fi recunoscuți ca atare, cu pelerinele lor scurte, cu picioarele goale, cu pletele lor lungi) întocmai ca o pradă oferită mișeliei fără să știi că ofițerii așezați de Nero la porțile Romei vă vor opri pe toți, înainte chiar de a fi încercat să intrați!” Apollonios a crezut că teroarea luase mințile lui Filolaos. Însă a văzut și el primejdia și, întorcându-se către discipolii săi, le-a dat celor care ar fi dorit-o libertatea să se întoarcă din drum. Din cei treizeci și patru discipoli n-au mai rămas decît opt, și Apollonios a intrat în Roma tocmai într-o asemenea formație. În fapt, la porțile Capitalei, străjile nu i-au întrebat nimic și s-au dus cu toții la han că cineze, căci venise seara. În timpul cinei, în sală a pătruns un bărbat, desigur beat, care s-a pornit să cînte. El era plătit de împărat să circule prin toate tavernele și să cînte melodiile compuse de Nero. Oricine îl asculta distrat sau refuza să-i dea obolul devenea vinovat de lez-maiestate. Apollonios a înțeles manevra și a dejucat-o plătind cîntărețul. Această aventură amintește un pasaj, unde Epictet evocă agenții provocatori ai poliției imperiale care se așezau lângă meseni și-le vorbeau de rău pe împărat. Era vai de cel ce le cînta în strună: ora arestat pe loc și aruncat în temniță.

Apollonios a evitat persecuțiile directe, cu ajutorul prudenței. A fost interogată de Tigellinus, prefectul pretorienilor, însă, fără rea voință. De altfel, Apollonios se bucura de un sprijin serios, îndeosebi datorită unuia dintre consuli care-l respecta și se interesa de concepțiile sale. De aceea, a vorbit pretutindeni — mai norocos și mai iscusit decît unul dintre confrății săi care a profitat de

inaugurarea băilor lui Nero pentru a declama împotriva luxului în general și împotriva folosirii băii în particular, considerată ca un rafinament potrivit ordinii naturii, și care a fost expulzat din Roma de poliția imperială ca să se pună capăt vorbelor sale.

Mai târziu, pe timpul lui Domițian, Apollonios a avut noi conflicte cu autoritățile. De data aceasta a fost mai grav. Apollonios a fost chemat la Roma, arestat și tradus înaintea tribunalului împăratului. Între altele, el era învinuit de practicarea magiei. Inițiativa acuzației nu revenea de altfel lui Domițian, ci unui anume Eufrates, filozof de tendință stoică, rival al lui Apollonios, care-l urmărea plin de ură. El l-a denunțat împăratului, afirmind că practica în Orient o propagandă ostilă principelui. Domițian l-a convocat pe Apollonios și i-a dat prilejul să se justifice. Împăratul dorea mai ales să știe în ce măsură nu era amestecat Apollonios în comploturile opoziției; pentru toate celelalte, Domițian prețuia certurile filozofilor la justa lor valoare și atitudinea sa se apropie de cea a lui Gallio, guvernatorul Ahaiei, când evreii ortodocși au tradus pe Sfântul Paul înaintea tribunalului său. Atita vreme cât nu era tulburată ordinea publică, era mai bine ca împăratul să nu se amestece în asemenea lucruri.

În acest timp, și mai mult încă la începutul domniei lui Traian, Eufrates continua să frecventeze casele notabililor romani și să țină conferințe publice. El a fost intens admirat de către Pliniu cel tînăr care-și trimitea prietenii să-l asculte. Eufrates este numai unul dintre nenumărații sofști în jurul cărora se adunau auditorii. Ca și cei de soama sa, filozoful frecventa porticurile noilor foruri și împărțea cu retorii aplauzele publicului.

Retorii apăruseră la Roma aproape cam în același timp cu filozofii și fuseseră incluși în aceleași mături de expulzare, căci li se reproșa, ca și filozofilor, atragerea tineretului în detrimentul pregătirii sale militare. La începutul secolului I î.e.n., tinerii romani veneau să asculte lecțiile lor și se deplasau chiar în Grecia ca să învețe să vorbească pe lângă cei mai vestiți dintre retori. În aceste condiții era dificilă proscrierea din Roma a profesorilor unei științe care apărea tot mai mult ca bagajul indispensabil al oricărui om cultivat și, după Cicero, al oricărui roman demn de acest nume. La începutul Imperiului, studiul retoricii constituia încununarea normală a educației. După ce deprinsese rudimentele pe lângă un *grammaticus*, adolescentul se ducea la retor în jurul vârstei de cincisprezece ani. Acolo se exercita în compunerea unor discursuri pe teme propuse de dascălul său. În anumite zile, toți elevii intrau într-un fel de concurs pe același subiect, fiecare dintre ei rivalizând cu colegii în ingeniozitate ca să descopere argumente noi sau mișcări deosebit de patetice. În asemenea ocazii, părinții elevilor, personajele importante, oratorii renumiți erau adesea invitați să asiste la concurs. Uneori se întâmpla chiar ca adulții să se amestece și ei în aceste concursuri și ca profesorii înșiși să facă o demonstrație de virtuozitate.

Retorii își țineau școala în exedrele forurilor, cel puțin începând cu epoca lui Hadrian. Aci erau ascultate declamațiile elevilor lor. Câteodată, după terminarea lecției, publicul se răspîndea sub porțicuri și continua să discute meritele discursurilor. La începutul fragmentelor păstrate din *Satyricon*, îl vedem pe retorul Agamemnon lansind o violentă improvizație, în vreme ce studenții pătrundeau în grădină și criticau fără cruțare declamația ascultată.

Viața intelectuală nu este exilată din stradă, ca în vremea noastră, ci se află prezentă pretutindeni în piață, în sălile deschise pentru oricine, în conversații și alcătuiește o parte importantă din activitățile sociale.

Alături de discursurile filozofilor, de declamațiile retorilor și elevilor lor, trebuie făcut, într-adevăr, un loc și lecturilor publice (*recitationes*). Moda recitațiilor a fost lansată în timpul lui August de către Asinius Pollio — personajul care a înzestrat Roma cu prima sa bibliotecă. Ulterior, scriitorii au luat obiceiul să-și prezinte în public operele, în cursul unor ședințe pentru care se elaboreau invitații speciale. Sub Imperiu, erau rari romanii cultivați care nu nutreau ambiții literare: unul compunea poeme, epopei sau tragedii, poeme istorice sau didactice, altul lucrări istorice, elogii, tratate de tot felul. Se prezentau toate acestea, cum s-ar spune astăzi „în primă audiție“. Autorul solicita critica și politețea obliga pe ascultători să-i prezinte observațiile, amestecate cu multe elogii. Împărații înșiși acceptau să facă parte din publicul spectator, cînd nu organizau lectura propriilor opere, întocmai ca primul venit. Acest obicei a exercitat o profundă influență asupra vieții literare. Operele au fost din ce în ce mai mult gîndite, în funcție de lectura publică; autorii căutau efecte de conferențiar, terminau tiradele lor printr-o *sententia*, printr-o formulă frapantă, care stimula atenția auditoriului și rezuma ceea ce se expusese înainte.

Cîteodată lecturile publice erau organizate de librarii mai activi care foloseau acest mijloc pentru a-și face cunoscute noutățile sau „reeditările“. De altfel acest obicei era de multă vreme cunoscut în

Grecia deoarece Zenon, fondatorul stoicismului, spune că ascultase la Atena, în prăvălia unui librar, lectura celei de a doua cărți din *Memorabilia* lui Xenofon. La Roma, librăriile ca și sălile de declamație erau locurile de întâlnire ale cunoscătorilor, care discutau tot felul de probleme literare: tinerii ascultau, bătrînii clienți perorau, printre cărțile cu sulurile lor îngrijit șlefuite și aliniate deasupra lor. Ușa prăvăliei era acoperită cu inscripții care anunțau lucrările puse în vânzare; uneori, primul vers al poemului era reprodus sub bustul autorului. Publicitatea se desfășura și pe stilpii vecini. Aceste prăvălii ale librarilor se situau, firește, în vecinătatea Forului: în Forul însuși pe vremea lui Cicero, mai tirziu de-a lungul Argiletului; după construcția Forului Păcii, librăriile pot fi găsite în vecinătatea bibliotecilor lui Vespasian; Sosii, cei mai importanți librari din Roma pe timpul lui August (au fost de fapt „editorii“ lui Horațiu) se stabiliseră lângă statuia lui Vertumnus, unde *Vicus Tuscus* pătrundea în Forul roman.

Așa arătau distracțiile oferite de Roma elitelor ei, pe măsură ce cultura se generaliza. Rolul grecilor a fost preponderent în acest progres și în această popularizare a vieții intelectuale. Conferențiarii forurilor imperiale fuseseră ascultați, în alte momente ale carierei lor, în așa-numitele *agorai* din marile orașe orientale. Prin întreg Imperiul se realiza o circulație neîncetată de intelectuali și profesori care transportau ideile și modele. Însă ei au găsit la Roma auditori deosebit de atenți și, de timpuriu, discipoli care s-au dovedit adesea demni de profesorii lor. Va trebui să insistăm asupra foarte realei originalități a culturii romane, în raport cu

paideia hellenică.¹ Putem să constatăm încă de acum că *urbanitas* era la Roma inseparabilă de un anumit ideal intelectual și că îndeletnicirile plăcute ale cetădinilor — ale celor mai luminați dintre ei — nu erau consacrate distracțiilor grosolane.

★

În Grecia, tinerii se formau în gimnaziu și cultura lor intelectuală completa educația trupului. Gimnaziul nu-și propunea în principal formarea oștenilor cetății: sportul, exercițiile fizice erau un scop în sine, o „artă a păcii“, de la care se așteptau suflete călite, echilibrate și nobile. Împreună cu cei mai buni supuși, se pregăteau atleți demni să figureze în Marile Jocuri sportive, meniți să contribuie substanțial la gloria cetății.

Dimpotrivă, la Roma, gimnastica pură, atletismul considerat ca o artă pentru sine, au rămas multă vreme necunoscute. În Cîmpul lui Marte tinerii erau supuși unei pregătiri exclusiv militare: se practicau săriturile, aruncarea suliței, alergări cu sau fără arme, înotul, căliri la frig și la căldură, lupta cu lancea, călăria. Însă lipseau total arta și preocuparea de perfecțiune estetică. De aceea, cînd, în 169 î.e.n., Paulus Aemilius a organizat la Amfipolis jocuri gimnice, soldații romani nu s-au distins în nici un fel.

Primele spectacole atletice fuseseră introduse la Roma de către Fulvius Nobilior (un senator filo-hellen) în anul 186 î.e.n. Dar majoritatea concuren-

¹ Semnalăm că autorul insistă sistematic asupra originalității de substanță a culturii și literaturii latine, în raport cu prelucrarea adesea exterioară a unor forme, a unor structuri de suprafață, de origine helenică. Socotim această optică drept deosebit de judicioasă. Civilizației romane originale i-a corespuns o cultură romană originală. *Paideia* desemna tocmai educația și cultura hellenică.

ților era alcătuită din greci solicitați în mod special pentru această împrejurare. Se pare că publicul roman n-a gustat prea mult un asemenea spectacol. El prefera jocurile tradiționale, mai ales spectacolele de gladiatori și cu animale. Totuși, la sfârșitul Republicii, manifestările atletice se multiplică simultan cu progresele „vieții grecești“. Pompei a considerat că trebuie să ia parte la marile sărbători care au marcat inaugurarea teatrului său, iar Caesar, în 46, a ridicat intenționat un stadion provizoriu în Cîmpul lui Marte. Prea mulți romani străbătuseră zonele grecești ale epocii și trăiseră în cantonamente prin orașele Asiei, ca să nu fi dobîndit o anumită cunoaștere a acestei arte, chiar cînd judecau în sinea lor că ea nu echivala decît cu o distracție puerilă, nedemnă de un om liber. Dacă patima maselor grecești pentru triumfurile atletice li se părea foarte exagerată, totuși acest aspect al gloriei reușise să-i seducă. Numeroasele statui aduse la Roma după cuceriri sfîrșiseră prin a impune canoanele frumuseții masculine din care se inspira idealul gymnaziului. Și, cu înecetul, această lume nouă li s-a deschis efectiv.

În orașele latine, existaseră totdeauna luptători pe la răspîntii în jurul cărora se adunau toți gură-cască. Suetoniu ne spune că August gusta pasionat asemenea spectacole și că adesea i s-a întîmplat să convoace și specialiști greci. Fără îndoială, August spera să însufle romanilor gustul său foarte pronunțat pentru atletism. Pentru comemorarea victoriei de la Actium, instituise jocuri celebrate o dată la patru ani în orașul Nicopolis, întemeiat aproape de Actium. În acest mod, August considera că-l cinstește pe Apollo, protectorul său, însă imita de asemenea conștient ritul grec al marilor jocuri. Jocurile de la Actium au figurat alături de întreceri ale celor

patru mari sanctuare hellenice, de la Olimpia, Delfi, Corint și Nemea. Ceremonialul lor a fost reprodus la Roma și a însoțit consacrarea templului lui Apollo Palatinul. Alături de luptele de gladiatori, s-au organizat în Cîmpul lui Marte curse de care și manifestări atletice. Aceste jocuri n-au supraviețuit lui August, însă deprinderea unor asemenea spectacole se impusese, și atletismul căpătase drept de cetate la Roma.

Domnia lui Nero a adus, evident, triumful jocurilor grecești. Totuși pasiunea pentru atletism este anterioară instituirii unui concurs cvinevenal numit jocurile neroniene (*Neronia*) și consacrării unui gimnaziu în Cîmpul lui Marte, pentru care împăratul, urmînd exemplul suveranilor hellenistici, a prevăzut o dotație de untelemu de care beneficia orice participant, fie el senator sau cavalier. Un tratat al lui Seneca, numit *De breuitate uitae*, care datează din 49 e.n.; ne relevă că nobilii romani nutreau o vie pasiune pentru campionii de atletism, pe care îi însoțeau la stadion și la sala de exerciții, împărțind cu ei excentricitățile și urmărind ascensiunea noilor atleți, pe care îi onorau cu protecția lor. Înmulțind spectacolele de acest gen, Nero era departe de inovație, și de fapt urma o modă gata statornicită.¹ Începînd cu domnia lui Nero, jocurile grecești s-au înmulțit. Celebrele jocuri capitoline, instituite de Domițian, au atras mari mase de oameni și au continuat să fie celebrate, cel puțin în tot timpul secolelor al II-lea și al III-lea e.n. Domițian (ca și Nero mai înainte) adăugase

¹ Dar pentru Nero multiplicarea întrecerilor atletice de model grec corespundea unui plan politic de ansamblu, care urmărea hellenizarea vieții cotidiene și a instituțiilor politice imperiale.

concursurilor de atletism competiții pur literare, un premiu pentru elocința greacă, și altele pentru elocința latină și pentru poezie: acest fapt demonstrează în ce măsură idealul de *paideia* este atunci acceptat în totalitatea sa. Nu se mai separă strălucirea spiritului de excelența corpului. În vederea acestor concursuri, Domițian a construit în Cîmpul lui Marte un edificiu special și anume un stadion: forma acestui stadion apare și astăzi în piața Navona, care ocupă locul cîndva deținut de ea. De altfel o parte din fundațiile acestui stadion au fost degajate aci prin săpături arheologice recente. Treizeci de mii de spectatori puteau să șadă ușor în acest stadion, fapt care, orice s-ar spune, ilustrează popularitatea spectacolelor în cauză. Fără îndoială unii tradiționaliști murmurau împotriva consacării idealului de *paideia* greacă; opoziția senatorială n-a pierdut un prilej atît de bun pentru a protesta împotriva infidelității față de tradiția străbunilor, însă Roma nu putea lăsa cetăților din Orient monopolul concursurilor de atletism. Capitală a lumii, ea trebuia să recepteze toate formele de glorie și să nu refuze, în numele unui conservatorism strîmt, un ideal de frumusețe umană care, în trecut, inspirase clasicismul grec. De aceea, majoritatea detractorilor atletismului se plîngeau mai ales de faptul că el degenerase, părăsind țelurile inițiale și în loc să plăsmuiască armonios corpul celor ce-l practicau, tindea să producă numai campioni cu mușchi hipertrofiați, despre care Seneca scria:

„Ce ocupație prostescă, dragul meu Lucilius, și atît de puțin potrivită pentru un om cultivat, să-ți antrenezi mușchii, să-ți întărești ceafa și șoldurile. Chiar dacă ai ajunge să-ți îngroși mușchii, așa cum dorești, nu vei dobîndi totuși niciodată forța sau greutatea unui bou gras...”

Însă asemenea considerații nu împiedicau pe mulți tineri să ia lecții de gimnastică la atleți renumiți: urechile strivite ale acestora învederau luptele glorioase și chiar anumiți romani bogați aveau la ei acasă, pe lângă medicul lor, specialiști care-i antrenau și le reglementau minuțios detaliile vieții.

Spectacolele de atletism, importate din Grecia, n-au entuziasmat niciodată masele de spectatori romani atît de mult ca jocurile naționale, căci acestea aparțineau tradiției religioase celei mai profunde a cetății. Am amintit mai sus principalele edificii unde se organizau aceste jocuri. Să evocăm acum spectacolele respective și să analizăm, atît cît este cu putință, semnificația lor pentru populația urbană.

În esența lor, jocurile romane sînt acte religioase, și reprezintă un rit necesar întreținerii unor raporturi bune și intens dorite între cetate și zeii săi: acest caracter inițial nu va fi niciodată uitat și, foarte tirziu încă, datina cere să se asiste cu capul descoperit la luptele din amfiteatru sau la cursele din cire, așa cum se asistă la sacrificii.

Cele mai vechi au fost jocurile romane (*Ludi Romani*), numite și Marile Jocuri (*Ludi Magni*). Ele se celebrau la idele lui septembrie și durau inițial patru zile, înainte de a atinge cifra de șaisprezece zile pline, după moartea lui Caesar. *Ludi Romani* începeau printr-o ofrandă solemnă care închina lui Iupiter un mare ospăț unde participau magistrații superiori și preoții; apoi Iupiter însuși, simbolizat de un consul sau de un pretor, în costum triumfal (togă brodată care strălucea de purpură, coroană de stejar), mergea în cortegiu de

la Capitoliu pînă la Cîre. El era însoțit de cetatea întreagă, organizată în cadrele sale civice, avînd în frunte pe cavaleri, apoi centuriile de tineri. În urma lor veneau concurenții, înconjurați de dansatori, de mimi, de un întreg carnaval burlesc în care apăreau siluetele Silenilor și satirilor, indecenți și împeștrîți. De fapt sînt bine cunoscuți acești dansatori care practicau tot felul de contorsiuni barbare: ei figurează încă pe picturile mormintelor etrusce și, fără îndoială, ritul roman i-a împrumutat lumii etrusce, cînd Tarquinii au instituit aceste jocuri. O muzică stridentă creată de fluier, tamburine, trompete, ritma marșul cortegiului. După dansatori, veneau „purtătorii“, care duceau pe umeri brancarde încărcate de obiecte prețioase scoase pentru împrejurarea respectivă din comorile sacre, vase de aur, urcioare pline cu parfum, tot ce se găsea mai mareț și mai rar în cetate. Apoi urmau zeii: cîndva, ei fuseseră reprezentați de manechine înzestrate cu atributele fiecărei divinități; mai tîrziu — începînd cu secolul al II-lea î.e.n. — erau scoase chiar statuile lor. Ajuns la Cîre, cortegiul se oprea, zeii erau instalați pe *pulvinar*, culcușul lor sacru așezat la o înălțime, de unde puteau urmări mai bine spectacolul.

Așa arăta ceremonialul Marilor Jocuri și de asemenea cel al jocurilor plebeiene, care au dublat în curînd pe cele dintîi. Însă aceste jocuri nu erau singurele din calendarul roman. Altele s-au adăugat sub Republică odată cu fiecare criză și mai tîrziu la fiecare nouă domnie. După marile dezastre aduse de cel de-al doilea război punic, au apărut jocurile apolliniene (în 212), în care predominau demonstrațiile hippice și acrobații (*desultores*), probabil sub influența Tarentului.

Alte jocuri erau legate de cultele agrare: jocurile zeiței Ceres, în luna aprilie, jocurile Florei*, care le urmau și durau pînă la 3 mai. Ele amestecau cu exhibițiile ordinare rituri speciale, înzestrate cu o semnificație care nu ne este totdeauna limpede, așa cum nu le era nici romanilor. În timpul jocurilor Cererei, erau lansate în cerc niște vulpi de coada cărora se legase o torță aprinsă. Cu prilejul jocurilor Florei, de obicei curtezanele Romei apăreau goale în dansuri lascive. Acest ultim rit este limpede; cînd anul se înnoia trebuia redată forțelor fecundității toată vigoarea lor și nimeni nu îndrăznea să suprimе un spectacol indecent, de teamă să nu prilejuiască un an steril.

În 204, cînd romanii, la ordinul cărților sibiline, au transportat în orașul lor pe zeița Cybele*, adusă din Pessinontul frigian, ei au instituit jocuri în cinstea noii sosite. Acestea au primit numele de *Ludi Megalenses*, care s-au celebrat pentru prima oară potrivit ritului obișnuit al jocurilor romane. Însă, din 194 s-au introdus în cadrul acestor jocuri reprezentații teatrale, devenite ulterior din ce în ce mai importante. După 140, *Ludi Magni* cuprindeau și ele asemenea reprezentații și, dacă ar fi să-l credem pe Titus Livius, primele jocuri scenice ar fi fost introduse după 364 î.e.n., în cursul unei epidemii îngrozitoare de ciumă, ca să se îmblinzească mînia zeilor. Ele erau atunci direct imitate după un rit etrusc și nu constituiau decît pantomime fără recitator. La rîndul lor, tinerii romani dansau în același fel, adăugînd pantomimei cuvinte satirice și cîntece. Din această uniune între poezia populară și dansul sacru s-a născut un gen nou, numit *satura* și care a constituit prima schiță de teatru. Însă adevăratul teatru a apărut în 240, cînd tarentinul Livius Andronicus* a com-

binat *satura* cu punerea în scenă a unei intrigi date Roma tocmai învinsese pentru prima oară Cartagina și impusese primatul său nu numai în Italia continentală ci și în Sicilia, iar cetățile grecești o priveau cu anumit respect. Ca să nu rămână datorii, romanii au vrut, după cit se pare, să modernizeze ceremoniile lor arhaice și, fără îndoială, au cerut lui Livius Andronicus să reformeze jocurile, inspirându-se după modelul cetăților grecești.

De fapt, aceste prime reprezentații scenice trebuie să fi părut destul de grosolane spectatorilor greci care au avut privilegiul să asiste la desfășurarea lor. Ei au regăsit aci vechile librete, de multă vreme uzate în patria lor: subiecte de tragedie tratate de Euripide și multe alte canevasuri tradiționale interpretate în chip straniu. Pe când în Grecia actorul susținea un rol de la un capăt la altul, înfățișând permanent un personaj de-a lungul întregii piese, la Roma unele părți ale aceluiași rol erau încredințate la doi actori*. Unul formula gesturile, altul psalmodia poemul pe sunetul unui fluier întrebuițat de un cântăreț, așezat chiar pe scenă, pentru a acompania declamația. Acest ciudat obicei alcătuia un vestigiu al vechii pantomime sacre; el s-a menținut în virtutea acelei tradiții romane care accepta inovațiile, dar voia ca ele să fie prezentate drept simple modificări ale unui trecut ce nu era total abandonat.

Începînd de la sfîrșitul secolului al III-lea î.e.n. n-au mai existat jocuri fără reprezentații teatrale. Ele alternau cu întrecerile de care și acest lucru explică prelungirea jocurilor ce au tîns să ocupe un număr de zile din ce în ce mai mare. Rezultatul a fost nașterea unui teatru latin care, în cîteva generații de poeți, a produs o întreagă eflorescență

de opere remarcabile. Plaut și-a compus aproape tot teatrul în zilele cele mai sumbre ale celui de-al doilea război punic*. Și el n-a fost singurul autor de comedie al timpului. Campanianul Naevius, contemporanul său mai vîrstnic, și-a reprezentat un număr foarte mare de piese. Naevius și Plaut au apelat la repertoriul comediei grecești „noi“, unde se aflau opere scrise cu mai puțin de un secol în urmă, dar care continuau să fie jucate în orașele hellenice. Aceste adaptări plăceau, căci ele puneau în scenă tipuri umane care, valabile pentru Grecia hellenistică, se păstrau vii în noua Romă hellenizată, deschisă tuturor curentelor vieții mediteraneene. Se întâlneau acolo, întocmai ca în Grecia negustori înavuțiți, curtezane avide, tineri dornici să profite de averea părintească și sclavi escroci, gata să-i ajute. Aventurile lor fermecau publicul. Această comedie, lipsită de aluzii politice, în această privință opusă vechii comedii ateniene (cea a lui Aristofan) se potrivea de minune la Roma, unde magistrații n-ar fi tolerat libertatea satirică permisă pe vremea lui Pericle. Nu s-ar fi acceptat nici o frescă a adevăratei vieți sociale contemporane, cea a familiilor romane, viață care trebuia să evite privirile indiscrete. Însă atmosfera pur greacă din această comedie, unde numele personajelor, locul presupus al acțiunii, aluziile la instituții și la obiceiuri, transportau spectatorii foarte departe de Roma, slujeau drept scuză pentru cutezanțele majore¹. Universul come-

¹ În fond universul plautin constituie o lume mixtă. Spectatorii romani o înțelegeau și o gustau tocmai pentru că se sprijineau pe coincidențele, menționate de profesorul Grimal, și pe elementele romane direct integrate totuși în peisajul plautin.

diei se situează în marginea lumii reale, a cetății: de aceea nu trebuia să se pună problema moralității sale. Publicul rîde, se amuză (și zeii, împreună cu el): ritul reprezentațiilor scenice a alîns scopul său.

Datorită hazardului transiterii textelor vechi, cunoaștem infinit mai bine comedia vremii decît tragedia. Din aceasta din urmă, nu posedăm decît cîteva fragmente nesemnificative și amintirea a cîteva titluri. Datorită lor, întrevădem totuși ce solicitau romanii tragediei, în timpul războaielor punice: subiectele sînt grecești, desigur, însă ele se aleg indeobște din ciclul legendei troiene, unde Roma își regăsea obîrșia sa îndepărtată. Amintirea Troiei, a epopeei homerice, a înnobilit civilizația care tocmai se afirma. Este semnificativ că romanii au vrut să îmbătrînească Roma și astfel s-o integreze în istoria cea mai veche a lumii mediteraneene, cea a conflictului care opunea pe ahei frigienților, conflict în care Grecia urma să cante începutul cronicilor sale.

Totodată existau mai multe legende cu prelungiri italice. Colonii din Grecia Mare au vrut să regăsească pe pămîntul unde se instalau amintirile unei epoci mai vechi — fie că era vorba de invenție pură, așa cum s-a crezut multă vreme, fie că, așa cum părea mai probabil, ei au reinviat în aceste legende fapte istorice contemporane migrațiilor îndepărtate purcese de la est la vest. În orice caz, cetățile din Italia meridională, chiar cele din Latium, se integrau în mitologia hellenică și tragediile nu derutau deloc pe romani, ei dimpotrivă confirmau în ei sentimentul apartenenței la comunitatea culturală mediteraneană. De altfel, de multă vreme arta etruscă și, totodată, literatura orală familiarizaseră pe toți italicii cu repertoriul

mistic al Greciei. Toate acestea explică desfătarea încreată de public într-un teatru considerat tipic hellenic și neexportabil.

Alături de repertoriul grec, comic și tragic, cei dintii poeți latini au încercat să întemeieze un teatru cu adevărat „național”, punind în scenă personaje romane. Ei au inventat tragedia „pre-textă”; numită astfel deoarece eroii erau magistrați romani, înveșmîntați în toga lor mărginită de o bandă de purpură (*toga praetexta*). Subiectul era furnizat de istoria națională, cucerirea unui oraș, un episod celebru din vechile cronici etc., care erau astfel puse pe același plan cu aventurile eroilor legendari. În această privință, teatrul tragic a contribuit, desigur, la potențarea sensului atribuit patriotismului, conferind acestui concept o semnificație spirituală: în fața unei tragedii pretexte, spectatorii împărtășeau cu toții același ideal de măreție și de glorie; dacă, într-adevăr, eroii tragici erau niște semizeii în teatrul grec, eroii tragediei pretexte beneficiau de asemenea de divinizarea pe care le-o asiguraseră performanțele lor. Acest sentiment era atît de real încît, în 187 î.e.n., un triumfator roman a ridicat un templu în cinstea lui Hercule al Muzelor (*Hercules Musarum*): astfel zeul biruitor prin excelență, căruia virtutea sa îi deschisese cerul, era consacrat ca tovarăș al divinităților fiice ale Memoriei și stăpîn al nemuririi.

Dezvoltarea teatrului, foarte rapidă începînd cu secolul al II-lea î.e.n., n-a ținut mult. Fără îndoială unii poeți au compus tragedii și comedii pînă la sfîrșitul Republicii, însă reprezentațiile au contat din ce în ce mai puțin pe text și s-au încărcat

cu elemente accesorii. În cele din urmă, a predominat punerea în scenă. De pildă, dacă subiectul impunea reprezentarea cuceririi Troiei, scena se umplea de cortegii fără sfârșit. Prizonieri în lanțuri treceau succesiv pe scenă; publicului i se prezentau „rămășițele” orașului, cantități incredibile de aur și de argint, vase prețioase, statui, stofe orientale, tapiserii, broderii, un amestec a cărui valoare intrinsecă stimula imaginația unui public obișnuit să pună bogăția materială mai presus de orice alt lucru. Totodată, această tendință spre realism stimula reprezentarea cât mai veridică a episoadelor legendare, cu toate ororile lor. Se întâmpla chiar ca un condamnat la moarte să ia locul actorului în momentul catastrofei. De pildă, regele mitic Penteu, sfîșiat de bacante, era realmente rupt în bucăți sub ochii spectatorilor; zidurile Troiei în flăcări deveneau un incendiu veritabil; Hercule ardea cu adevărat pe rugul său. Chiar și Pasiphae era închisă într-o juncă de lemn și oferită taurului care era lăsat liber pe scenă. Pentru aceste ciudățenii sălbatice nu trebuie acuzate o așa-zisă perversitate sau o cruzime specifice plebei romane. Apuleius ne povestește că la Corint, în plin teritoriu hellenic, organizatorii jocurilor doriseră să profite de minunata inteligență a măgarului, eroul romanului său, pentru a-l uni în public și în plin teatru cu o femeie condamnată pentru otrăviri și crime abominabile. Criminala, dată spre a fi devorată de fiare, trebuia mai întâi să fie violată de măgar, sub ochii tuturor.

Noi, modernii, înțelegem mai greu satisfacția procurată de asemenea spectacole. Totuși, o explicație există: teatrul, univers vrăjit (așa cum fusese chiar în Grecia, de la bun început), scapă tuturor

regulelor moralei cotidiene; ambiția și funcția sa sînt să transporte spectatorii într-o lume unde nimic nu este imposibil, unde legile ordinare ale naturii nu se mai aplică. De aceea teatrul roman a tîns adesea să devină un fel de fecerie. Universul miraculos înfățișat de teatru nu consideră nimic imposibil și trebuie, dimpotrivă, să ofere din belșug bogăție și miracol. Poporul roman atotputernic, rege al lumii, dorește ca pentru el visul să devină realitate, în spectacole. N-are importanță că visul este crud, indecent, magnific, voluptuos sau poetic — totul este să se realizeze și publicul este gata să huiduiască magistratul prea puțin ingenios o i prea zgîrcit ca să satisfacă această așteptare.

De aceea teatrul s-a situat ulterior în afara făgașului literaturii. Alături de comedia literară exista un gen popular purces și el — și, desigur, mai direct — din *pompa circensis*¹ originară și din divertismentele rustice: ne referim la atellană, provenită din Campania unde suferise înriurirea comediei siciliene, și ulterior solid încetățenită la Roma. În atellană evoluau patru personaje stereotipe: *Pappus* bătrînul, *Dossenus* cocoșatul afectat, *Bucco* dolofanul, lacom de mîncare, parazit nerușinat și *Maccus* cel năîng. Temele erau foarte simple și împrumutate vieții cotidiene; fiecare personaj era pus într-o situație dată, de pildă Dossenus devenea profesor sau ghicitor, ori soldat sau țăran și intervenția comparașilor săi genera farse burlești. Gen în esență caricatural, atellana seducea prin caracterul său familiar și nu șovăia înaintea obscenității. Adesea atellana slujea drept

¹ Procesiunea care preceda *Ludi Romani* se desfășura între Capitoliu și Circ.

concluzie reprezentațiilor scenice. Era reprezentată ca *exodos*, ca un fel de parodie a pieselor literare, care ocupaseră cea mai mare parte a spectacolului.

Mimul avea ambiții mai mari. Introdus cu siguranță cam pe la sfârșitul secolului al III-lea î.e.n., mimul s-a menținut — ca, de altfel, și atellana — până la sfârșitul Antichității. El răspundea unei tendințe profunde a publicului roman. Împrumutând subiectele unor teme legendare, ca și tragedia și comedia literară, mimul aborda intrigile romanești îndrăgite de poezii comici. Aventurile sentimentale erau foarte gustate de spectatorii mimului. Noi avem impresia că mimul se mărginea uneori să pună în scenă simple istorioare, povestea unui soț înșelat, unui amant ascuns într-un dulap și mutat în afara locuinței iubitei sale, subiecte popularizate de fapt prin povestirile mileziene. Mimii nu respectau pe nimeni, nici pe oameni și nici pe zei. Divinitățile aflate în situații infamante pe scenă îl indignau pe Tertulian. Datorită acestui autor, noi știm că într-un mim, zeul Anubis era reprezentat vinovat de adulter; Luna apărea travestită în bărbat (desigur pentru o aventură galantă), iar Diana era bătută cu biciul; un alt poet înfățișase moartea lui Iupiter și dăduse oficial citire unui testament burlesc. Apăreau de asemenea, simultan, amintind *Păsările* lui Aristofan trei Herculi nesătui, persiflați din pricina lăcomiei lor. Noi am putea greu pricepe tolerarea acestei lipse de respect, dacă nu ne-am aminti că în religia antică se manifesta un anumit simț al umorului, la Roma ca și în Grecia, și că spectacolele urmăreau inițial persiflarea zeilor.

Textul avea prea puțină greutate în mim, dar el nu lipsea cu totul, așa cum atestă nenumărate mărturii; dialogul rămânea însă destul de rudimentar, reducându-se la glume enorme sau la maxime morale ușor accesibile. Esențiale rămăneau gesticulația, dansul, tot ceea ce se adresa simțurilor mai mult decît inteligenței abstracte. Chiar în mai mare măsură decît teatrul literar, mimul alcătuia prin excelență domeniul miraculosului.¹ Plutarh ne informează, de exemplu, că, sub dominația lui Vespasian, se reprezenta un mim unde apărea un ciine luînd un narcotic, de fapt dresat să simuleze somnul și apoi, treptat, o deșteptare iscusită. Pe cînd în comedie și în tragedie (ca și în atellană) rolurile feminine erau jucate de bărbați, în mim ele erau deținute de femei, provocînd în populație pasiuni neașteptate; actrițele trebuiau să danseze fără nici un vâl, însă destul de des peripețiile rolului, prin ele însele, mulțumeau publicul.

Jocurile romane s-au dezvoltat într-o atmosferă de feerie și de realism, de poezie și de trivialitate. Chiar cursele de care și luptele de gladiatori sînt impregnate de această atmosferă: nimic, la cîrc, în amfiteatru, la teatru nu este ceea ce pare a fi; totul era aureolat de ciudățenie și dobîndea o importanță care n-avea tangență cu realitatea pură. Izbînda unui anumit vizitiu într-o cursă de care lua proporțiile unei victorii „naționale” și, pentru învinși, a unei catastrofe publice. Spiritul sportiv nu poate explica singur aceste pasiuni.

¹ De aceea în timpul Imperiului și așa cum atestă *Satyriconul*, mimul și atellana cunosc un reviriment puternic, înlesnit de criza teatrului literar.

Sub Imperiu, funcționau patru facțiuni: albi, albaștrii, verzi și roșii. Iar publicul favoriza o facțiune sau alta mai degrabă decât pe un anumit vizitiiu, cum s-ar fi întâmplat dacă ar fi fost vorba doar de o patimă pur sportivă. Aceste facțiuni se mențineau, chiar atunci când se schimbau conducătorii însărcinați să ducă la victorie culoarea lor. Fiecare din aceste facțiuni era totdeauna aplaudată de aceiași *fautores* (noi îi numim astăzi „suporteri“). Recent s-a remarcat că pricina constă în faptul că fiecare culoare fusese adoptată de către o clasă socială care o luase drept simbol și se identifica, de fapt, cu ea. Se reliefează astfel că cezarii Caligula, Nero, Domițian, Lucius Verus, Commodus și Elagabal, care au fost cei mai „democratici“ dintre împărați, au favorizat cu toții pe verzi. Iuvenal evocă o cursă, notînd: „Roma s-a adunat azi toată la Circ, unde un vuiet mare mi-a chinuit urechile. Cu siguranță că norocul se află de partea verzilor. Căci dacă ei ar fi fost învinși, orașul nostru s-ar fi întristat și ar fi fost abătut ca și cum consulii ar fi fost biruiți în colbul de la Cannae.“ Aceste observații sugerează că masa poporului ținea cu verzi. Dimpotrivă, senatul și aristocrația tradiționalistă se identificau cu albaștrii și împăratul Vitellius a pedepsit cu moartea pe niște partizani ai verzilor, care ar fi „vorbit de rău pe albaștri“. Sub aparențele unei simple competiții sportive, interveneau interese foarte grave: zeii nu acordau oare victoria celor pe care îi îndrăgeau? Și această victorie nu demonstra că zeii voiseră să favorizeze, nu numai pe vizitii și atelajele lor, ci pe toți cei ce se identificaseră voluntar cu ei și le încredințaseră soarta lor?

Spectacolul curselor a impresionat pe moderni care evocă adesea carele trase de doi sau de patru

cai, vizitii în picioare, îmbrăcați într-o tunică fără mîneci strîns ajustată pe pieptul lor, cu o bonetă de piele pe cap, cu mijlocul trupului înconjurat de hățuri pe care le-au fixat de centura lor. Calul din stînga conducea atelajul, iar ceilalți îl urmau. Carul era numai o ladă urcată pe două roți, ca altădată carele de război, însă era foarte ușor și doar greutatea omului îi conferea o anumită stabilitate. Cel mai mic șoc îi putea fi fatal; în plină viteză, carul se răsturna, roțile se sfărîmau, hățurile se amestecau iar vizitiul n-avea altă soluție decît să apuce cuțitul pe care-l purta la centură — dacă putea — și să taie legăturile de piele care-l atașau atelajului său. Dacă nu izbutea s-o facă, trupul îi era tîrît de animale și o pornea pe pistă, lovindu-se de *spina* sau de barierele exterioare.

În momentul startului, concurenții erau așezați fiecare într-o incintă închisă de o barieră. Deasupra lor, magistratul care prezida jocurile dădea semnalul de pe un balcon, aruncînd o bucată de stofă albă. În această clipă, barierele cădeau și atelajele porneau toate împreună. Ei parcurgeau de șapte ori înconjurul Circului, adică o distanță de aproximativ șapte kilometri și jumătate. La fiecare tur, se desprindea unul din „ouăle” suspendate deasupra așanumitei *spina*. Cînd toate erau desprinse, intervenea momentul cel mai pasionant al întrecerii. Carele încercau să obțină cel mai bun loc în interiorul traseului și să se apropie cît mai mult de bornă. Numeroase speranțe se prăbușeau cînd roata vreunui nepriceput se sfărîma în contact cu piatra! Stîngăcia sau nenorocul unui conducător pricinuiau alte catastrofe, deoarece concurenții, neputînd să oprească elanul atelajelor, se ciocneau cu naufragiul și piereau împreună cu el. Și în masa spectatrilor, destui partizani ai facțiunii adverse contem-

plău băcueroși succesul rugăciunilor tainic adresate zeilor infernali, căci ca să se asigure că realizaseră un contact cu zeitățile subpămîntene, viriseră într-un mormînt oarecare-o lamelă de plumb pe care înscriseseră formulele magice, prin care „hărăzeau“ Infernului vizitii de alte culori.

Am arătat cum au fost introduse luptele de gladiatori la Roma cu prilejul jocurilor funebre ale lui Iunius Brutus din 264 î.e.n. Era vorba numai de un rit funerar, însă foarte iute romanii au început să le îndrăgească. Pe cînd la jocurile din 264 au participat numai trei cupluri de gladiatori, la cele date cu cincizeci de ani mai tîrziu de Aemilius Lepidus au luat parte douăzeci și două cupluri. Determinați și de emulație, în curînd s-au înfruntat în arenă sute de gladiatori. Marii potentăți întrețineau pe domeniile lor, departe de Roma, cetele lor personale. De aceea, pe vremea lui Caesar, a fost necesară limitarea, prin senatus-consultum, a numărului de gladiatori aflați la dispoziția unui particular. Se evita astfel constituirea unor bande înarmate, în întregime devotate stăpînului lor, gata pentru orice acțiune. Spartacus demonstrase anterior gravitatea primejdiei, pentru că tocmai gladiatorii evadați dintr-o școală din Capua au format primul nucleu al rebeliunii. Principalii agitatori ai războaielor civile, Milo* și Clodius*, unul de partea senatului, celălalt de partea așa-numiților *populares*, au întrebuințat gladiatori care le serveau atît ca gardă personală cît și ca *bravi*. Însă existau de asemenea antreprenori profesioniști de spectacole care întrețineau bande de gladiatori pentru a le închiria — adesea pe un preț foarte mare — magistraților care aveau misiunea organizării jocurilor. În timpul Im-

periului, au existat și gladiatori imperiali. Ei aparțineau casei principelui, ca și restul oamenilor săi, și slujeau la ornarea jocurilor date de împăratul însuși.

Luptătorii din arenă nu erau cu toții gladiatori profesioniști. Erau adesea utilizați condamnații la moarte, opuși, aproape fără arme în mâini, unor adversari înarmați sau fiarelor sălbatice. Această luptă reprezenta o formă de execuție, multă vreme practică, dar nu erau dați la fiare decît sclavii și oamenii liberi care nu erau cetățeni romani. Anumiți condamnați la moarte, aleși printre cei mai tineri și mai vinjoși, în loc să fie numai conduși spre supliciu, erau înrolați într-o școală și supuși unei pregătiri care-i transforma în profesioniști. Ei dispuneau astfel de mijlocul, dacă nu de a se „răscumpăra” prin curajul lor, cel puțin de a scăpa de supliciu dacă, după trei ani petrecuți în acest mod, reușiseră să supraviețuiască, datorită iscusinței sau norocului. Atunci ei primeau, ca toți gladiatorii „la pensie”, bagheta fără fier care-i elibera.

În arenă apăreau adesea și prizonieri de război, alături de condamnații de drept comun: a rămas celebru masacrul prizonierilor britani sub domnia lui Claudiu, în 47. Datorită mărturiei lui Iosefus, se știe de asemenea că Titus a lichidat prizonierii evrei în cursul mai multor spectacole: la Berytus, Cezareea din Palestina și în mai multe orașe siriene. Acest obicei s-a perpetuat în toată istoria Imperiului, deoarece Constantin a tratat în același fel pe bructerii învinși.

Dar poporul nu prea gusta aceste exhibiții sîngeroase. El prefera luptele mai rafinate, unde adversarii porneau cu o pregătire egală și posedau știința armelor. De aceea, se căutau voluntari, și calitatea de gladiator alcătuia o meserie.

Oricine dorea să se facă gladiator se angaja într-o „familie“ care aparținea unui *lanista*. Gladiatorul depunea un jurământ teribil în fața celui care urma să devină stăpînul său, acceptînd dinainte cel mai rău tratament; el trebuia să se lase bătut, ars, rănit, ucis, după placul stăpînului. După acest jurământ, gladiatorul era afectat unei școli care arăta ca o cazarmă unde își începea pregătirea, sub direcția monitorilor, veterani în meserie. Împreună cu colegii săi, gladiatorul era încadrat în clase și învăța scrima luptînd împotriva unui „stilp“ (*palus*) — manechin solid înfipt în pămînt, care simboliza pe adversarul său. O savantă gradare a pregătirii gladiatorilor diferenția mai multe clase: cea mai înaltă purta numele de *primus palus*; gladiatorul ajuns pînă acolo se considera un maestru glorios.

În aceste cazărmi, domnea o disciplină cumplită. Cînd nu aveau loc lupte și ședințe de pregătire, toate armele erau cu grijă închise într-un local sigur (*armamentarium*) și oamenii primeau rar îngăduința de a ieși în oraș. Nedisciplinaii erau puși în lanțuri, biciuiți, marcați cu fierul roșu. Însă exista o preocupare permanentă pentru condiția fizică a acestor oameni, care, la momentul potrivit, trebuiau să facă un efort considerabil. Ei erau foarte bine hrăniți, se utiliza o alimentație special elaborată de medici, spre a-i menține în bună formă. Alți medici supravegheau igiena lor, îi masau, le controlau baia. În sfîrșit, în ajunul luptei, în care trebuiau să apară, gladiatorii aveau dreptul la o *libera cena*, o cină deosebit de fastuoasă, care pentru mulți dintre ei trebuia să fie ultima. La acest ospăț, curioșii veneau să asiste și să observe pe luptătorii de mîine. Aceștia se străduiau să pară nepăsători, să bea și să mănînce veseli și, firește, mulți erau de

fapt bucuroși să-și pună în evidență vitejia. Seneca ne reproduce o afirmație a unui gladiator celebru care pe vremea lui Tiberiu, cînd jocurile erau rare, se plîngea că trebuie să-și petreacă în inacțiune „cei mai buni ani din viață”.

Printre gladiatori se răsplineau, desigur în forme acuzate, sentimentul onoarei de luptător și disprețul față de moarte. Unii considerau, poate, că vitejia în luptă le asigura sprijinul unui public care simpatiza numai cu cei curajoși, cerînd, cîteodată, iertare pentru un învins care știuse să se arate viteaz. Însă mulți nu aveau nevoie de acest calcul pentru a practica curajos meseria pe care o aleseseră, ci se considerau adevărați soldați: vocația lor era de a ucide sau de a pieri. Nu erau ei oare întreținuți, plătiți — și adesea destul de bine — în acest scop? Nu e de mirare că sub Imperiu s-a făcut de mai multe ori apel la gladiatori pentru a servi în armată. Ei nu rămîneau cu nimic mai prejos decît ceilalți soldați: legați prin jurămint, gladiatorii știau să fie eroici, chiar și în afara arenei.

Sub Imperiu, gladiatorii nu mai erau considerați doar niște condamnați la moarte cu aminarea execuției, ci atleți curajoși, deoarece își riscau viața. De aceea, se puteau vedea tineri de familie bună coborînd în arenă „ca amatori” și dovedind astfel valoarea lor. Commodus a ajuns chiar să lupte în public: s-a purtat ca „un nou Hercule”, căci avea ambiția de a dovedi că *virtus* imperială nu era, în fond, o afirmație gratuită, ci o realitate.

Datorită unor numeroase monumente figurate, cunoaștem destul de bine armamentul și costumele gladiatorilor din epoca imperială. Se formaseră tradiții și se diferențiau numeroase categorii de luptători care se înfruntau pe cupluri, spre a obține efecte dramatice calculate. De pildă, existau luptători ușor

încarnați, care nu purtau decît o cască și o vizieră, un scut și o sabie. Ei erau numiți „urmăritori“ (*secutores*) și spectatorii apreciau mobilitatea lor în atac și în retragere. *Retiarii* reprezentau o altă categorie de luptători rapizi, căci dispuneau de o rețea plumbuită, asemănătoare cu cea a pescarilor și de o furcă îndeobște cu trei dinți, uneori cu mai mulți, ca acea a pescuitorilor de ton. Ei erau aproape goi, căci purtau numai o tunică scurtă, un centiron larg de piele și o brasardă care le proteja brațul stîng.

Existau mai multe varietăți de gladiatori dotați cu arme mai grele. Mai des apăreau în arenă mirmilonii: samniți, gali, traci¹. Ei purtau toți cască, platoșă și scut, iar, ca arme ofensive, aveau o sabie și un pumnal. Variau formele scutului și ale sabiei. De pildă samniții se ascundeau în spatele unui scut foarte lung și concav, iar sabia lor era scurtă. Tracii se mulțumeau cu un scut mic și rotund, iar sabia lor era un fel de iatagan. Existau de asemenea gladiatori în întregime acoperiți cu fier, precum călăreții din Evul Mediu, dar ei luptau pe jos. Nu puteau fi învinși decît dacă erau răsturnați și străpunși cu pumnalul printr-o gaură din platoșă sau prin orificiile practicate pentru ochi.

Se poate, deci, observa că aceste tipuri de luptători corespundeau diferitelor arme cu care se măsurau romanii și, firește, ele au variat și s-au diferențiat pe măsură ce creștea experiența legiunilor. O dovadă în acest sens o reprezintă introducerea așanumiților *essedarii*, gladiatori care luptau pe un car tras de cai. Această inovație, datorită fără îndoială lui Caesar, constituia o noutate adusă de cam-

¹ Acești gladiatori nu mai proveneau din rîndurile popoarelor respective.

pania împotriva britanilor, care aveau în armata lor unități de acest tip. Caesar a vrut să arate publicului roman ce fel de lupte dăduseră trupele sale. În plus, virtuozitatea acestor *essedarii* — care știau să-și stăpânească atelajele pe pantele cele mai abrupte, să înainteze în echilibru pe oiștea carului, să sară în plin galop pe coama unui cal — prilejuia un spectacol foarte apreciat. Campaniile duse în Britania sub Claudiu, Nero și, mai târziu, sub Domițian, au înlesnit moda acestor *essedarii* și s-au organizat performanțele lor ca într-un carusel singeros, care se desfășura uneori pe sunetul unei muzici de orgă.

Acești diferiți gladiatori nu erau angajați întimplător în luptă. De pildă, niciodată un retiar nu lupta împotriva altui retiar, ci totdeauna împotriva unui *secutor*, unui trac sau unui mirmilon. Numai *essedarii* se luptau între ei. Aceste precauții urmăreau să asigure celor doi luptători șanse aproape egale. Cunoscătorii cultivau o întreagă casuistică a luptelor și discutau pe larg, când vreun magistrat anunța organizarea de jocuri, cui trebuia opus un campion sau altul.

Pe bună dreptate, conștiința modernilor s-a scandalizat adesea din pricina gustului pentru aceste spectacole singeroase, atestat de către romani. Dar ar fi nedrept să-l denunțăm ca pe o țară specifică latinilor din Roma. Am arătat că luptele de gladiatori sînt de origine străină și că ele au apărut relativ târziu în Roma însăși. În unele privințe, ele alcătuiesc o reminiscență arhaică a riturilor italice și caracterul lor religios ne apare ca incontestabil. Cei mai buni dintre romani nu le gustau deloc. Publicul era format mai ales de către plebea urbană, în rîndurile căreia se adunau oameni veniți de pe toate meleagurile Mediteranei. Marele succes al luptelor de gladiatori datează tocmai din epoca în care

plebea încetase de a mai fi cu adevărat romană. Vom constata fără surprindere că orașele din Orient nu erau deloc mai prejos decât Roma, nici în ce privește numărul și nici în ce privește cruzimea acestor spectacole. Putem deplora numai ceea ce constituie o țară globală a civilizației antice, o concesie deplorabilă făcută gustului universal nutrit pentru cruzime de masele populare¹; însă ar fi illogic să închidem ochii asupra a ceea ce au tolerat alte epoci și care mărturisesc un dispreț asemănător pentru viața omenească. În sfârșit, să nu uităm că acești luptători apar, de pe băncile spectatorilor, numai ca niște siluete micșorate de distanță, iar gesturile de atac și de apărare aduc cu peripețiile unei drame sportive mai curînd decât cu agonia unor ființe omenești².

Întocmai ca și reprezentațiile scenice, spectacolele de amfiteatru erau dominate de apetența miraculosului, a ineditului, de căutarea imposibilului. Cîteva mărturii izolate ne relevă ciudate tentative de exotism, de exemplu așa-numiții *gladiatores laquearii*, înarmați cu un fel de *lasso* și care și doborau de la distanță adversarii, prinzîndu-le în lanț picioarele sau brațele. După cum *retiarii* erau pescuitori de tonă mutați în arenă, *laquearii* nu sînt decât „*vaqueros*” transformați în vînători de oameni. Tot ce era pe lume mai rar și mai pitoresc trebuia prezentat poporului în arenă. Fără îndoială, tocmai ca să dea satisfacție acestei ambiții, Caesar a oferit romanilor spectacolul unei bătălii navale.

¹ Diferitele frustrări la care erau supuse explică acest gust.

² Se adaugă disprețul, curent în antichitate pentru viața celor de condiția gladiatorilor. Cetățenii liberi, cu toți proprietarii de sclavi virtuali, înclinau să-i considere pe sclavi drept „unele vorbitoare”, chiar în pofida apelurilor la umanism, elaborate de stoici.

Cu ocazia triumfului său din 46, dictatorul victorios a săpat, în Cîmpul lui Marte, un lac artificial unde s-au înfruntat două flote, botezate prima „tiriană” și cealaltă „egipteană”. Navele erau vase de luptă, înzestrate cu vislași și ocupate de soldați care se luptau cu înversunare între ei.

Un spectacol asemănător a fost din nou dat de către August care, în 2 î.e.n., a amenajat intenționat naumachia de la Transtevere și a construit, cum am amintit mai sus, un apeduct special ca s-o alimenteze. De data aceasta, flotele au fost cele ale persilor și atenienilor; ca să spunem așa, se încerca reconstituirea bătăliei de la Salamina. Mai târziu, s-a prevăzut transformarea în naumachii a tuturor amfiteatrelor construite. Istorieii au păstrat amintirea unei mari bătălii navale care a marcat, sub Claudiu, inaugurarea lucrărilor de secare a lacului Fucin. Nouăsprezece mii de oameni au fost angajați în această acțiune.

Observăm, prin urmare, că luptele de gladiatori au ajuns, în cele din urmă, asemănătoare spectacolelor de mimi în ce privește realismul și măreția. Începînd din secolul al III-lea î.e.n., un alt gen de miraculos, cel al animalelor exotice, complicase jocurile amfiteatrului. S-a început cu o prezentare de elefanți, patru animale de luptă, capturate în timpul campaniei purtate împotriva lui Pyrrhus, în bătălia de la Benevent (275 î.e.n.). Douăzeci și patru de ani mai târziu, în 251 î.e.n., s-au adăugat cei o sută de elefanți capturați cu prilejul victoriei de la Palermo repurtată asupra cartaginezilor. Desigur, se realiza astfel o paradă mare a prăzilor de război, însă în același timp noi știm că, spre a acționa asupra imaginației oamenilor, organizatorii jocurilor au pus aceste animale să săvîrșească di-

ferite mișcări sub conducerea a citorva sclavi înarmați cu ciomege.

După ce Africa s-a deschis cuceririi romane, n-au mai lipsit animalele ciudate. Chiar la începutul secolului I. î.e.n. un struț apărea înaintea poporului. Curînd a venit rîndul leoparzilor și leilor. Regii numizi, vasalii Romei, furnizau din belșug animale sălbatice africane aristocraților romani, fie pentru că erau legați de ei prin obligațiile ospitalității, fie pentru că doreau să obțină sprijinul lor. Fiecare triumfator aducea din provincia sa cîteva specimene de faună locală.

Aceste animale erau uneori numai expuse curiozității poporului: astfel se petreceau lucrurile cu șerpii, păsările multicolore venite din India sau de la granițele Etiopiei și cîteodată angajate în lupte. Așa cum luptau unii împotriva celorlalți gladiatori înarmați cu arme diferite, erau opuși leii elefanților, unor tigri sau unor tauri. Plăcerea dobîndită prin aceste lupte inegale rezida în curiozitate și într-un sentiment mai subtil, satisfacția de a sesiza pe viu nașterea instinctului și resursele tainice ale naturii. Marțial, celebrînd spectacolele date de Domițian în vederea inaugurării Coliseului, admiră elanul sălbatic și neașteptat care a făcut pe un rinocer aparent liniștit să arunce în aer un taur enorm, ca pe o mingă. Exhițiunile animalelor exotice urmaseră altor spectacole de gen similar, care altădată avuseseră ca obiect prezentarea în acțiune a unor animale indigene, și mai ales a unor urși puși să lupte între ei sau unor tauri care realizau adevărate coride în fața unor vînători ce-i ațîtau și îi înfuriau.

Această tradiție a luptelor între animale și vînători este cu mult anterioară jocurilor romane. Ea apare chiar pe picturile minoice, și Platon povestește cum se celebra la date fixe, în mitica Atlantida,

sacrificiul mistic al taurului. Intervenția spectacolelor cu animale în jocurile romane decurge, foarte probabil, din riturile de acest fel, deși semnificația lor veritabilă dispăruse pe trei sferturi. Totuși, să nu uităm că punerea în scenă a așa-numitelor *uenationes* utiliza foarte larg temele mitologice în care supraviețuia confuz amintirea unei zoolatrii primitive. Ciclul lui Heracles, atât de bogat în episoade cinegetice, a contribuit mult la menținerea valorilor sacre ale unor asemenea spectacole. Așa cum se știe, împăratul Commodus nu numai că a vrut să fie gladiator în arenă, ci a coborât de asemenea acolo ca vânător și a dovedit astfel că este înzestrat cu o *uirtus* divină. Imaginația și sensul vocației sacre au intervenit astfel pentru a conferi măcelăririi animalelor o demnitate pe care cu greu le-o putem azi atribui. Gustul pentru asemenea spectacole răspundea unei tendințe foarte adânci a sufletului roman: dorința regăsirii formelor primordiale ale naturii, în puritatea lor originară, și comuniunii cu ele într-un fel de botez sîngeros, de sacrificiu colectiv în care poporul se unește cu lumea fiarelor.

★

Zilele de organizare ale jocurilor s-au înmulțit în cursul secolelor, concomitent cu supraîncărcarea programelor cu noi invenții. Totuși, plăcerea pricinuită de aceste jocuri era relativ excepțională. În zilele respective, întreaga viață urbană se oprea și tot poporul se îngărmădea în teatru, în amfiteatru și în circ. Totuși, nici în celelalte zile Roma n-a fost foarte harnică așa cum poate fi o cetate modernă. Viața romană lăsa distracțiilor și plăcerilor cotidiene un loc mult mai larg decât viața noastră modernă. Fără îndoială, oamenii se trezeau devreme și consacrau dimineața îndatoririlor Forului, poli-

ticii sau ocupațiilor lucrative; însă soarele nu apuca să coboare la orizont că munca se și oprea, iar „seara“ începea. Iarna, pe la ora trei, și vara, pe la patru, se golea Forul, iar porțile basilicilor se închideau (uneori era nevoie să se lase liberi cîinii pentru a constrînge pe întîrziați să plece), tribunalele își suspendau ședințele și chiar flecarii, sub porticuri, se îndreptau în grupuri mici spre Terme. Toate clasele sociale respectau acest rit; fiecare își consacra sfîrșitul după-amiezii sie-însuși. Horațiu ne relevă că chiar oamenii nevoiași profitau astfel de timpul liber; de pildă un libert, care, dimineța, vindea unor oameni tot atît de săraci ca el haine vechi, se așeza la umbră după ce se răsese la un bărbier în aer liber și își tăia îndelung și în tihnă unghiile. În dimineța următoare, oamenii reîncepeau să-și cîștige viața. Pînă atunci, se mulțumeau să trăiască.

Termele imperiale, numeroase în secolul I. e.n., puseseră luxul băilor la dispoziția tuturor, reprezentînd, așa cum s-a scris, vilele plebei. Oamenii se distrau acolo în toate felurile. Literații găseau biblioteci, flecarii porticuri și boschete unde își în-tilneau prietenii. Pe terase se luau băile de soare pe care le recomandau medicii. Pe terenurile descoperite se desfășura jocul cu mingea; chiar oamenii foarte serioși petreceau ceasuri întregi aruncînd mici mingi de piele, cu doi sau trei prieteni care se exersau ca și ei și se preparau astfel ca să-și ia baia.

Baia însăși, alcătuită o operație lungă și complexă, practică în tovărășia prietenilor. După ce se dezbrăcau la vestiar (*apodyterium*), unde — ca precauție utilă împotriva hoților un mic sclav rămînea să păzească tunica, mantaua și sandalele, — romanii intrau într-o sală caldută (*tepidarium*), în care corpul se deprindea cu căldura. Apoi se trecea în

etuvă (*sudatorium*) al cărui aer supraîncălzit și uscat provoca o sudație abundentă. Acolo se rămânea multă vreme, schimbându-se o mulțime de palavre cu prietenii sau cu cei pe care întâmplarea îi pusese alături. Din timp în timp se lua, în căușul mîinii, puțină apă dintr-un bazin și se stropea tot trupul, pentru a provoca o reacție salutară. După aceea urma ungerea. Cei care se scăldau, începeau prin a-și curăți corpul acoperit de sudoare și de praf cu ajutorul unei mici răzuitoare numite *strigilis*, apoi un maseur, cu mîinile pline de untdelemn parfumat, le frămînta fiecare mușchi, în timp ce ei se relaxau total. După aceea, curajoșii se aruneau într-o piscină rece, pe cînd ceilalți se mulțumeau cu apa călduță dintr-o cadă.

Trecerea dintr-o sală în alta cerea mult timp. Oamenilor li se făcea foame și cumpărau de la vînzătorii care circulau din grup în grup tot felul de trufandale care erau ronțăite în așteptarea cinei. O scrisoare foarte celebră a lui Seneca evocă atmosfera zgomotoasă și animată a Termelor:

„Închipuie-ți, scrie Seneca, tot soiul de glasuri... Pe cînd sportivii se exersează și lucrează la haltere, străduindu-se din greu, sau prefăcîndu-se că o fac, eu aud numai gemete; de fiecare dată cînd ei își recapătă răsufarea, urmează un șuierat ascuțit. Cînd se iscă vreun leneș și vreunul care se declară mulțumit cu o frecție ieftină, aud plesnitura palmei pe umeri. După cum lovește cu fața sau cu dosul, palma dă un sunet diferit. Dacă mai apare și un jucător de minge, care se apucă să numere loviturile, s-a isprăvit! Mai pune și certărețul și hoțul prins cu mîța în sac și insul căruia îi place să-și asculte vocea la baie! Adaugă și oamenii care sar în piscină și improșcă zgomotos cu apă în jurul lor. Însă măcar aceștia toți au un glas normal. Nu-ți poți

însă inchipui glasul ascuțit și înăcrît al depilatorilor... care scot pe neașteptate tot felul de strigăte; tac numai cînd depilează subțiorile, dar atunci îi fac să strige pe alții în locul lor. Mai poți asculta și feluritele strigăte ale cofetarului, negustorului de cîrnați, vinzătorului de mici pateuri și ale tuturor băieților din taverne care-și anunță marfa cu o melopee caracteristică.“

După ce terminau baia, oamenii se duceau să cîneze. Era unul din momentele zilei consacrate prieteniei, și oamenii mergeau în vizită, cînd nu aveau ei înșiși invitați. Procedu astfel chiar și romanii cei mai modești. Însă, desigur, marii potențați își ofereau mutual festinuri fastuoase. Romanii înșiși criticau stăruitor, în termeni adesea foarte violenți, luxul meselor. După spusele lor, semenii își munceau mintea să cheltuiască averi întregi pentru satisfacerea lăcomiei sau fanteziei lor. În realitate, cînd examinăm mărturiile obiective, ne impresionează, mai ales, frugalitatea generală față de care cele mai modeste rafinamente semănau a extravagante. Piețele urbane, așa cum arată în zilele noastre, ar fi părut monstruoase romanilor care se miniau pentru că semenii lor îndrăzneau să cultive sparanghelul ca să se amelioreze speciile, în loc să se mulțumească cu varietățile sălbatice! Pliniu cel Bătrîn condamnă global comerțul cu produse exotice și, într-o anumită măsură, chiar cel cu peștii de mare proveniți de pe țărmuri îndepărtate¹. Firește, încă

¹ Într-adevăr, dominați de vocația lor moralizatoare, scriitorii romani exagerau mult cînd reprobau desfrîul și luxul contemporanilor. Este vorba de un fenomen pe care nu reușesc să-l priceapă nici unii cinești ai epocii noastre — ca F. Fellini — dar, din păcate, nici măcar anumiți cercetători științifici. Este exagerată imaginea Romei copleșită de vicii și de lux, în care mai cred încă atîția contemporani ai-noștri.

din vremea Republicii, senatul votase legi sumptuare care restringeau luxul masei. Aceste legi se integrau în politica generală de menținere a tradițiilor de austeritate considerate necesare salvării unor moravuri pure. Ele s-au dovedit fără mare efect: cum să se fi putut lipsi un popor întreg, îmbogățit prin cuceririle sale, de înlesnirile cunoscute de multă vreme la învinșii săi? Este semnificativ că unul dintre cei mai vestiți cunoscători în arta culinară a Republicii tîrzii a fost Lucullus, care inițiasse în Asia o campanie împotriva lui Mitridate și putuse aprecia viața plăcută din orașele orientale. De altfel, lui Lucullus i se datorează mai cu seamă aclimatizarea în Italia a cireșului — inovație care azi nu pare deloc condamnată. La sfîrșitul secolului al II-lea î.e.n., filozoful stoic Posidonius* releva marea sobrietate a oșpeților ca o trăsătură caracteristică a moravurilor romane. Referindu-ne la acest moment, să nu uităm că trecuse mult de cînd orașele hellenistice din Orient și din Grecia propriu-zisă adoptaseră o bucătărie complicată! Această artă culinară a pătruns și la Roma, dar lent și nu fără puternice rezistențe.

Arta culinară din timpul Imperiului ne este cunoscută în parte datorită unei cărți ajunsă pînă la noi sub numele lui Appicius, cunoscător celebru. Această bucătărie abunda în mirodenii și în ierburi, cînd indigene, cînd importate din Orient. Se utilizează din belșug piperul, fie sub formă de boabe, fie pisat în piuliță, chimenul, anasonul, usturoiul, cimbrul, ceapa, ruta, pătrunjelul, maghiranul, *silphium* (o umbreliferă odorantă originară din Cirenaica, specie azi dispărută) și mai ales *garum*. Acest *garum*, folosit în cele mai multe produse preparate, este analog nuoc-mamului indochinez și rezultă din macerarea în sare a intestinelor de pește, mai ales de

toni și de scrumbii. *Garum* avea o aromă foarte puternică și se producea aproape peste tot în bazi-nul Mediteranei; era însă mai ales apreciat cel care provenea din pescăriile de la Gades (Cadix). Existau mai multe calități, unele foarte costisitoare, altele ieftine. De asemenea, se folosea *aieș*, reziduu rămas în ulcioare după ce se storcea un *garum* lichid.

Iată, de pildă, rețeta unei „rațe, cocor, potîrni-che, turturele, porumbel gulerat, guguștiuc sau altei păsări“:

„Se curăță, se aranjează și se pune pasărea într-o cratiță de pământ; se adaugă apă, sare, mărar și se fierbe înăbușit. Înainte de a se muia pasărea, se scoate și se pune într-o altă cratiță (numită *caccabum*¹), împreună cu untdelemn și *garum*, ca și cu un smoc de maghiran și coriandru. După ce se termină fierberea, se adaugă o cantitate mică de vin fiert pentru ca sosul să capete culoare. Se strivește piper, leuștean (sau țelină de munte), chimen, coriandru, o rădăcină de *silphium*, rută, vin dulce, miere, se stropește pasărea cu propria ei zeamă, se pune un pic de oțet. Se pune acest sos în cratiță și se încălzește, se leagă cu făină de cartofi și se servește pe o farfurie împreună cu zeama.“

Existau și rețete cu mult mai complexe, ca faimosul „purceluș de lapte“, care era inițial golit de viscere „prin bot, ca un burduf“ și apoi umplut cu pui îndopați, mezeluri, cîrnați, sturzi, potîrnichi, curmale fără sîmburi, ceapă afumată, melci și tot felul de ierburii. Apoi purcelușul era cusut la loc și copt la cuptor. După coacere, i se despică spinarea și i se impregna carnea cu un sos făcut cu rută, cu *garum*, cu un vin dulce, cu miere și untdelemn.

¹ Care avea o formă specială (cu două toarte și un capac).

Aceste rețete relevă o bucătărie condimentată, în care se amestecau aromele dulci și cele sărate, modificând mireasma specifică fiecărui fel de carne. Arta bucătarului consista în schimbarea radicală a aspectului hranei, de exemplu dind ciozvrtei de porc aparența de pasăre, ugerelor de scroafă (foarte mult gustate) înfățișarea de pește. Erau căutate și aduse de la mari depărtări în special păsările, ca fazanul importat din regiunea Pontului Euxin; biblica provenită din Numidia, flamingo-ul din Egipt sau din Africa; dar era apreciat și vinatul indigen — sturzi, potîrniche etc., etc. — ca și păsările din gospodăriile italiice, ca găinile, găștele, rațele, toate numai pe jumătate domestice. O lege veche, care data din vremea austerității străvechi, interzicea îngrășarea găinilor; crescătorii de pui o ocoleau; îngrășînd cocoșii. Se importau și găște din Galia, care aveau un ficat foarte apreciat.

Macrobiu ne-a păstrat lista unui festin oficial, oferit unor preoți în timpul lui Caesar. Iat-o în amănunt: mai întîi scoici de mare, stridii, midii, sturzi pe sparanghel, o găină fiartă, pește, și un sos de midii și de stridii. Aceste feluri de mîncare erau consumate ca aperitive și împreună cu un vin dulce. Apoi venea primul serviciu cu alte feluri de scoici, pește de mare, potîrniche, mușchi de mistreț, pater de pasăre și de vinat. Principalul serviciu includea ugere de scroafă, un cap de porc, tocană de pește, de rață, de iepure, păsări fripte. Din nefericire nu știm cum se prezenta desertul. La fiecare serviciu, aceste mîncăruri erau oferite simultan pe un platou fiecărui conviv, care alegea după gustul său. Mesenii se întindeau pe trei paturi care înconjurau o masă, dispuse ca o potcoavă: ele formau un *triclinium*, însă numele desemna de asemenea sufrageria întreagă. Fiecare pat avea trei locuri,

încît majoritatea cinelor nu depăşeau nouă meseni, adică numărul Muzelor. În jurul paturilor circulau slujitorii: erau de faţă şi sclavi personali ai invitaţilor, care urmăreau şi preveneau dorinţele stăpînului.

După ce se încheia masa, convivii începeau să bea. Astfel pornea *comissatio*, mai mult sau mai puţin zgomotoasă, după temperamentul şi dispoziţia convivilor. Chelarul amesteca dinainte vinul şi apa într-un ulcior cu două toarte. Nu se bea niciodată vin curat: prea alcoolizat ca să poată fi conservat (căci vinificaţia rămînea foarte rudimentară) greu, uneori chiar amestecat cu diverse substanţe, o asemenea băutură trebuia limpezită. Unor soiuri li se adăuga apă de mare, dar, cel mai adesea, numai apă caldută. „Regele festinului“ ales de către convivi fixa cantitatea de cupe pe care fiecare trebuia s-o bea şi puterea vinului. Dacă „regele“ era liniştit totul mergea bine, mesenii stăteau la taifas, jucau zaruri, arşice, ascultau cîntăreţi vocali sau instrumentali ori pe recitatori, priveau jonglerii şi echilibriştii. Însă dacă „regele“ nu ştia să-şi reţină „supuşii“ în limite juste, se pornea beţia şi odată cu ea toate extravagantele, pînă în momentul cînd invitaţii se întorceau acasă, susţinuţi de sclavii lor.

De obicei, femeile nu asistau la întreaga cină şi numai curtezanele luau loc pe paturile de masă, printre bărbaţi. Nevestele şi copiii mîncau așezaţi la o masă separată, în sufragerie. Cel puţin așa era tradiţia; desigur însă că în rîndurile aristocraţiei, femeile, cel puţin sub Imperiu, luaseră obiceiul să participe la banchete, cînd nu le organizau ele însele.

Ar fi de prisos să insistăm asupra exceselor relatate de autorii antici. Nu trebuie judecate toate

cinele după banchetul libertului sirian Trimalchio, descris de Petroniu. Din acest banchet trebuie reținută numai o trăsătură deosebit de semnificativă: dorința de a transforma totul în spectacol, de a reglementa masa ca o pantomimă care, de pildă, înfățișează un mistreț adus de ospătari deghizați în vinători. Teatrul era transportat pînă în sufragerie, se căuta intens imposibilul sau cel puțin miraculosul care ne-a părut atît de caracteristic pentru imaginația romană.

★

Dacă tabloul Romei pe vremea regilor și la începutul Republicii ne-a dezvăluit o plebe mizerabilă, strivită de datorii, dacă analiza condițiilor economice la sate relevă existența unor plugari ce trăiesc în condiții precare, practic legați de solul cultivat pentru un stăpin aflat departe, dimpotrivă observăm că populația Romei, cel puțin după „revoluția” lui August, era, de fapt, foarte fericită¹. Imperiul se născuse dintr-o reacție îndreptată împotriva oligarhiei senatoriale²; Caesar se sprijinise inițial pe plebe și, cu toate avansurile făcute senatului, August n-a încetat vreodată să se gîndească la bunăstarea oamenilor modești. Iulio-Claudianii,

¹ Desigur însă că această fericire era relativă. De fapt nu beneficia de ea tot lumpenproletariatul Romei, plebea urbană din timpul Imperiului, și nici măcar toți reprezentanții păturilor mijlocii. Mărturia lui Iuvenal, care deplînge condiția dificilă a multor oameni modești, ni se pare grăitoare, chiar dacă marele satiric tindea în general să exagereze.

² De fapt dintr-o reacție îndreptată împotriva structurilor politice ale republicii oligarhice, care nu mai puteau asigura în Imperiu ordinea socială de care beneficiau în primul rînd senatorii. De aceea majoritatea lor a sprijinit instaurarea dictaturii militare.

deoarece considerau Roma ca protejată lor, se învederau generoși, luînd în sarcina lor lucrările publice, aprovizionarea, spectacolele. Unii dintre ei, ca, mai ales, Nero, au fost foarte iubiți de popor și ar fi inutil să explicăm acest sentiment, de altfel durabil, printr-o comuniune în josnicie. Mai tîrziu, Traian, apoi Hadrian și alții au organizat o administrație a binefacerii. Ceea ce, în orașele provinciale, alcătua un fel de caritate spontan exercitată de marile familii în profitul oamenilor umili a devenit, la Roma, un serviciu public. Orfanii erau întreținuți, fetele erau înzestrate. Toate acestea se adăugau distribuțiilor de alimente impuse de tradiție. Să nu credem că acționau numai calcule, că împărații sperau să cumpere, prin daruri, supunerea poporului: nu se poate susține, după părerea noastră, că orice regim politic preocupat să evite celor mulți un număr cît mai mare de suferințe urmărește, în fond, numai să-și asigure partizani. Principiul distribuțiilor de alimente pentru cei nevoiași fusese inspirat Gracchilor de către consilierul lor, stoicul Blossius din Cumae, care nu era deloc un politician demagog. Se considera justă și umană repartiția a cel puțin unei fracțiuni din roadele cuceririi între cetățeni, fie ei și foști sclavi de curînd eliberați.

Constatăm, deci, că cetățenii din Roma au fost mai fericiți și mai bine tratați ca alte populații ale Imperiului: la alt nivel, de această poziție privilegiată beneficiau și locuitorii tuturor orașelor, deoarece bogăția se concentra la orașe și trecea mai ușor de la posedanți spre cei ce nu aveau nimic. Societatea antică, orice s-ar spune, era susținută de o anumită solidaritate umană, de fapt de o solidaritate de clan, selectivă fără îndoială însă reală și bazată pe un ideal provenit din vremea cînd fiecare cetate, men-

ținută în limite înguste, trebuia să recurgă la coeziunea sa pentru a se apăra împotriva unor atacuri neconvenite. Romanii au înălțat, de foarte timpuriu, un altar al zeiței Concordia, simbol al unanimității civice. De aceea n-ar fi drept să calificăm drept corupție degradantă dărnicia, chiar generozitatea principilor față de plebe¹.

Pentru toate aceste motive, viața din orașe era mai ușoară ca în altă parte; Roma, cea mai bogată dintre toate cetățile, era, firește, aceea unde se trăia mai bine. Potentații etalau un fast uneori incredibil — chiar dacă el ne apare meschin alături de prodigialitățile cunoscute de alte secole — însă nici restul poporului nu se mărginea să adune firimiturile sau, mai rău încă, să dobândească o porție oarecare cu prețul unei trude copleșitoare. Statuile aduse din Orient, marmura prețioasă, obiectele de artă impodobeau porticurile și termele. Tavernele Romei erau cele mai bine aprovizionate din lume, prăvăliile sale gemeau de tot felul de mărfuri, fântânile sale erau cele mai numeroase, apele lor erau cele mai proaspete și mai curate. În această masă de oameni, poate prea „răsfățată“ de stăpînii săi, existau sclavi*, care n-aveau o soartă de invidiat, însă mulți dintre ei erau, pînă la urmă, eliberați; chiar dacă rămîneau de condiție servilă, ei beneficiau de distracțiile Romei, de desfătările pe măsura lor, adică de cele pe care le regretă intendentul lui Horațiu, în fun-

¹ Totuși, pe lingă tiparele impuse de tradiție, operau aci și necesitățile alianței împăraților cu straturile sărace ale populației, alianță de interese dirijată împotriva aristocrației senatoriale și menită să asigure un anumit echilibru politico-social în Roma atît de agitată de conflicte interne acute. Senatorii acceptau principatul, dar se opuneau transformării lui într-o monarhie de tip greco-oriental.

dei domeniului din regiunea sabină¹. Nu le era interzis accesul la cele mai înalte funcțiuni: sub Claudiu, sub Nero, sub Domițian, din ce în ce mai mult și, pe măsură ce se operează imensul amestec din capitală, libertii* au jucat un rol important². Iuvenal se plînge că „Orontele curge în Tiber”, că orientalii cuceresc în masă Roma. Ei veneau ca sclavi sau negustori mărunți și curînd dobîndeau, la rîndul lor, clienți. Deci Roma era prietenoasă și știa să lase un loc și pentru învinșii de ieri.

¹ Dar, în schimb, ei trebuiau să îndure capriciile cele mai umilitoare ale stăpînilor, așa cum ne semnalează Seneca. De asemenea, de multe ori, șederea lor la Roma era efemeră: cum ne arată Plaut, sclavii urbani erau adesea trimiși la țară, unde duceau o existență inumană. De aceea majoritatea sclavilor era nemulțumită și își detesta, de obicei în tăcere, dar uneori și deschis, în forme violente, stăpîinii.

² Totuși cei mai mulți liberti rămîneau săraci, mici meșteșugari sau negustori mărunți care duceau o viață mai mult decît penibilă.

CAPITOLUL X

MARILE ORAȘE IMPERIALE

Dacă este adevărat că în pofida tuturor nostalgiiilor și tuturor visurilor idilice, civilizația romană rămâne în ochii noștri în primul rînd, un fenomen urban, nu trebuie să ne mirăm că în timpul Imperiului orașele, în Occident ca și în Orient, au cunoscut o prosperitate fără precedent. De aceea, în concepția romanilor, realitatea fundamentală a vieții politice o reprezintă cetatea, și imperiul lor (*imperium*), din punct de vedere juridic, nu este altceva decît o federație de cetăți. Această concepție se explică prin condițiile înseși ale cuceririi și ea a rămas fundamentală pînă în ultima vreme.

Cînd Roma și-a început, în Latium, primele sale războaie împotriva vecinilor, s-a ciocnit de orașe-stat de același tip cu ea. Roma nu urmărea să le distrugă în aceste războaie, ci numai să le facă inofensive, să le transforme, din dușmani potențiali, în prieteni și în aliați. Foarte rar se întîlneau unele excepții, însă ele se explică totdeauna. Astfel, cucerirea Albei a fost urmată de distrugerea ei; populația sa a fost adusă la Roma, iar casele au fost distruse. Roma nu putea lăsa să supraviețuiască vechea metropolă, centrul confederației latine, și, luîndu-i locul, trebuia s-o asimileze; din

această pricină, Alba a încetat să mai existe sau mai degrabă, a fost încorporată materialmente și spiritualicește Romei, care i-a luat locul, i-a asumat funcțiile religioase și i-a celebrat cultele. Mult mai târziu, în mijlocul secolului al II-lea î.e.n., Scipio Aemilianus a fost însărcinat de senat să distrugă Cartagina, s-o șteargă de pe suprafața pământului și să semene sare pe locul său. Unica soluție consta în nimicirea acestei rivale însoțite de o ură cumplită, deoarece romanii nu puteau uita că al doilea război punic avusese ca țel mărturisit distrugerea Romei, a numelui roman și că — în mod justificat sau nejustificat — Cartagina lăsa senatului impresia pregătirii unei revanșe. Era limpede că destinul nu îngăduia coexistența a două cetăți.

Lăsînd de o parte aceste două exemple, totul se organiza îndeobște printr-un tratat oficial care punea capăt ostilităților. Acest *foedus* reprezenta, așa cum am mai spus, fundamentul legal al raporturilor dintre Roma și cetățile supuse ei. Oricare ar fi fost conținutul său, acest tratat avea ca rezultat garantarea supraviețuirii cetății cucerite, și Roma considera ca una dintre îndatoririle sale primordiale asistența, în caz de primejdie, a cetăților aliate sau supuse. Însă cetățile cucerite n-au devenit sclave și nici măcar n-au fost administrate de funcționari romani. De cele mai multe ori — dacă lăsăm la o parte și aci cîteva cazuri absolut excepționale, ca prefectura Capuei — orașul cucerit continua să se bucure de o mare autonomie, își alegea magistratii, care-și păstrau denumirea tradițională (de pildă *meddix* pe teritoriu osc, iar mai târziu, în Galia, vom găsi *vergobreti*, mai ales la Saintes), împărțeau dreptatea, supravegheau ordinea publică, girau finanțele locale ca și în

trecut. Roma nu exercita decît un fel de tutelă, și acțiunea sa nu se manifesta decît în împrejurări precise, cînd trebuiau impuse măsuri de interes federal, ca rechizițiile de materii prime pentru armată sau marină, de alimente pentru capitală, recrutările de contingente auxiliare sau chiar interzicerea practicilor religioase apreciate ca potrivnice ordinii publice. Astfel cetățile aliate au trebuit, în 189 î.e.n., să suprima pe teritoriul lor orice asociație a bacanților și, mai tîrziu, împărații au interzis sacrificiile omenesti în Galia și în Africa, unde tradițiile locale tindeau să le mențină. Autoritățile romane, adică, în practică, guvernatorul și agenții săi, reglementau în interiorul fiecărei provincii relațiile dintre cetăți, judecînd certurile, ascultînd plîngerile împotriva magistraților locali și, îndeosebi, garantînd privilegiile comerciale sau juridice ale cetățenilor romani. Chiar cînd exista o armată în provincia respectivă, ea nu intervenea deloc. În timpul Imperiului, numai provinciile imperiale (cu excepția Africei care avea o legiune, deși era provincie senatorială) erau înzestrate cu o garnizoană militară. Aceste provincii se aflau în vecinătatea frontierelor sau erau insuficient pacificate. În restul Imperiului domnea o pace desăvîrșită și guvernatorii se mărgineau să supravegheze viața provinciei, sprijiniți doar de prestigiul Romei.

Aveau oare locuitorii Imperiului sentimentul de a fi „romani”? Sau se considerau subjugăți, închiși și reținuți cu forța în sclavie? La această întrebare este cu neputință de dat un răspuns simplu și valabil pentru toate epocile și de asemenea pentru toate clasele sociale. Un citadin înstărit din Milet sau din Saintes se simțea incontestabil mai aproape de un senator roman decît un țaran grec

de un plugar italic¹. De asemenea, Roma n-a cunoscut cu siguranță aproape deloc revoltele naționale. Însă în măsura în care provincialii dobîndeau — și ei le-au dobîndit din ce în ce mai mult — privilegiile juridice ale cetățeniei romane, căpătau sentimentul de a fi cu adevărat „romani” înainte să fie gali sau numizi. Cadrul așa numitei „națiuni”, care ne pare atît de important, abia exista și nu era de cele mai multe ori decît o noțiune vagă, fără eficacitate practică².

După ce și-au subordonat Grecia, romanii au proclamat în primul rînd eliberarea cetăților hellenice. Istoricii moderni acuză cu ușurință de ipocrizie pe acești cuceritori „eliberatori” și subliniază că pretinsa libertate nu era în fapt decît o sclavie, fiindcă Roma rămînea suzerană și arbitru suprem. Totuși, cucerirea romană a restaurat efectiv, dacă nu libertatea deplină și integrală a cetăților, cel puțin autonomia lor. Regimul roman nu semăna deloc celui instaurat de suveranii hellenistici, succesorii lui Alexandru. Pe cînd regii Macedoniei anexaseră pur și simplu vechile cetăți integrîndu-le regatului lor, cu teritoriul lor cu tot, romanii s-au mărginit să federalizeze Imperiul. Atena, Sparta și o sută de alte cetăți și-au regăsit legile.

Situația se prezenta puțin diferit în zonele de cultură mai puțin vechi, unde nu existau cetăți. Acolo, tratatul de alianță era încheiat cu autorită-

¹ Așa cum am arătat și mai sus, dominația romană se sprijinea pe categoria socială preponderentă în provincii, pe care, la rîndul său, o apăra de nemulțumirile populației sărace. Romanizarea a trăgea în primul rînd grupurile sociale prevalente în provincii.

² De fapt, națiunile au apărut abia mult mai tîrziu, adică în Evul Mediu, și pe baza dezvoltării primelor structuri capitaliste.

șite locale, fie regi (și au apărut atunci regate prietene, cu un statut analog celui al cetăților aliate), fie oligarhii dornice să capete sprijinul Romei, care le ocrotea împotriva acțiunilor plebei. Și, foarte iute, aceste popoare și aceste regate aliate și-au creat orașe, care le-au apropiat de „cetate”. Uneori regii indigeni, dornici să-și modernizeze regatul, au luat inițiativa unor astfel de fundații urbane. De pildă, Mauritania, regatul lui Iuba, a cuprins din ce în ce mai multe centre urbane, dintre care cel mai vestit era Volubilis. În alte regiuni, exemplul a fost dat de fundațiile de colonii romane, adică de cetățile concepute după imaginea Romei și populate de cetățeni romani instalați pe teritoriile cucerite. Astfel romanizarea Italiei septentrionale a fost activ urmărită de August, care a întemeiat colonii noi, ca Susa*, Torino* și Aquileea*, și s-a străduit, concomitent, să dezvolte orașele existente. Populația italică înstărită pe care se biza în principal prosperitatea acestor orașe, a fost încurajată și virfurile sale au fost curînd solicitate să intre în senat. Aceeași politică a fost aplicată în Spania, în Galia, în Britania. Merită remarcat faptul că în marile orașe din Occident, cele mai multe întemeiate chiar pe vremea cuceririi, aristocrația locală s-a considerat totdeauna ca romană. Chiar din timpul lui Tiberiu, nobilii gali au abandonat numele lor indigen pentru a adopta *tria nomina* ale cetățeanului roman. Anumiți gali și spanioli devin retori, poeți și merg să-și exercite la Roma talente care onorează mica lor patrie. Imperiul roman nu a cunoscut o problemă colonială. Istoria sa numără foarte puține rebeliuni inspirate de sentimentul „național” și ele au eșuat totdeauna. De aceea retorul Aelius Aristides, lăudînd Roma într-un discurs oficial, rostit la

mijlocul secolului al II-lea e.n., poate sublinia pe bună dreptate că întreg Imperiul alcătuiește un ansamblu ordonat de cetăți libere, integrate sub autoritatea principelui. Au dispărut abuzurile de putere frecvente în vremea Republicii, când guvernatorii erau supuși numai unui control ineficace. Pe de altă parte, particularitățile locale tind să se șteargă: un ideal similar, concepții identice se răspindesc peste tot, mai puțin sub acțiunea unei puteri centrale stăruitoare decât datorită multiplicării acestor imagini ale Romei care sînt cetățile provinciale.

În Orient, unde regimul cetății era vechi și, în multe privințe, semăna cu organizarea Romei înseși, viața municipală s-a dezvoltat în cadrele tradiționale. Alexandria, Antiochia, Miletul, Efesul, au continuat să exercite în Egipt și în Asia o influență sprijinită pe prosperitatea lor materială și de asemenea pe intensă activitate intelectuală desfășurată în interiorul lor. Indiferent de importanța lor, cetățile dispuneau de un buget autonom, alimentat, ca în vremea independenței, de un sistem de taxe directe și indirecte destul de complex (închiriere de instalații comerciale, impozit pe proprietăți, concesiuni, patente etc.). Împăratul intervenea (prin intermediul guvernatorului) numai cînd finanțele locale se aflau în impas. La sfîrșitul Republicii, orașele hellenizate erau copleșite de datorii foarte grele, ca urmare a datoriilor contractate la marii financiari romani. Veniturile lor scăzuseră adesea în cursul numeroaselor războaie care sfișiaseră Orientul mediteranean în timpul primelor două secole î.e.n. Însă August putuse restaura finanțele lor, căci atît el cît și prietenii săi concentraseră pînă la urmă în minile lor, la sfîrșitul războaielor civile, aproape întreaga avere

mobiliară și imobiliară a aristocrației. O bună parte din imensa pradă de război a fost astfel investită în salvarea cetăților ruinate. Știm că mai multe orașe din Asia, pustiite de diverse catastrofe, au primit importante subvenții. Și odată cu reînnoarea prosperității, aristocrația locală și-a reluat în curând rolul tradițional și s-a îngrijit de principalele nevoi ale cetății: construcția sau restaurația clădirilor publice, organizarea jocurilor, aprovizionarea gratuită cu untdelemn a gimnaziului, antrenarea și educarea efedrilor, plata profesorilor, însă de asemenea, în caz de lipsuri alimentare, cumpărarea de cantități suficiente de alimente pentru a evita foametea și urmările ei, răscoalele și dezordinile. Inscripțiile înregistrează numeroase exemple de generozitate de acest tip; n-am putea aprecia exact amploarea ei dacă am dispune numai de izvoare literare. Un Herodes Atticus* din Atena este excepțional numai prin imensitatea veniturilor sale, nu și prin rolul asumat în patria sa.

Originea acestor averi mari trebuie căutată mai ales în dezvoltarea comerțului. Fără îndoială, așa cum am subliniat mai sus, cetățenii bogați din orașele orientale sînt proprietari de pămînt și în mare parte pentru ei trudesce țărani, lucrători liberi sau sclavi, însă venitul pămîntului n-ar putea genera singur imensele averi mobiliare întîlnite de noi acolo, dacă n-ar fi completat prin comerț. Bogătașii se află în fruntea vastelor organizații comerciale care asigură schimbul între provincii. Aristocrația provincială — mai ales în Orient — nu cunoaște restricțiile impuse senatorilor de tradiția romană și comerțul nu le este interzis. Dacă senatorii reușesc să ocolească legea, datorită societăților formate de libertăți lor, dar aflate

în proprietatea lor ocultă, negustorii din orașel imperiale pot să se ocupe fățiș de treburile lor.

Una dintre cele mai importante activități — esențială pentru viața Imperiului — a fost comerțul de grâu. Această activitate este exercitată de armatori-negustori, grupați în corporații puternice. Principalul lor client era statul, însă ei lucrau și pentru orașele provinciale. Existau și piețe locale la fel de remuneratorii ca și cea din capitală. În plus, aceiași negustori se ocupau și de alte produse care interesau mai puțin serviciile publice. Materiile prime ale industriei artizanale (piei, ceară, în, cîneapă și lînă, smoală și lemn de construcție etc.) circulau datorită lor și alimentau atelierele urbane. După ce erau fabricate produsele, negustorii sau le vindeau pe loc în prăvăliile din tîrg (străzile comerciale, specializate fiecare într-un anumit negoț, se întîlneau frecvent în orașele romane, în Orient ca și în Occident) sau le exportau în afara provinciei. Produsele agricole secundare (altele decît grîul, untdelemnul și vinul, care făceau parte dintre furniturile annonei) alcătuiau de asemenea obiectul unor schimburi numeroase și remuneratorii. Am citat mai sus companiile care fabricau *garum* la Gades; existau și alte companii în Orient, și pe țărmurile Mării Negre; în afară de *garum* ele exportau pește uscat și diferite varietăți de icre negre. Negustorii de la Damasc se specializaseră în exportul de prune și de alte fructe uscate. În Siria și în Asia Mică, fabricarea stofelor, pescăriile de purpură, vopsitoriile, alcătuiau izvoare de bogăție la fel de importante. Cel puțin în Siria, se adăuga tranzitul de mirodenii și de mătase. În această epocă de artizanat, produsele erau extrem de specializate, fapt ce asigura în practică anumite monopoluri unui oraș sau altul. Se produceau, de pildă,

pinzele de Laodiceea, postavurile și pernele de Damasc, mătășurile de Beirut și de Tir. Securitatea în sfârșit asigurată pe mare, pacificarea de teritorii imense în Occident, deschideau deubșee considerabile pentru comerțul oriental, chiar dacă Occidentul tindea din ce în ce mai mult spre crearea de industrii rivale. Produsele orientale continuau să fie preferate de clientela cea mai bogată și se găsea totdeauna loc pentru ele.

În Orient, numai Egiptul era considerat ca nefiind alcătuit dintr-o iuxtapunere de cetăți. Anexat Imperiului numai după Actium, Egiptul n-a constituit o provincie asemănătoare celorlalte, ci numai proprietatea personală a împăratului, succesorul Ptolemeilor. Unica cetate din Egipt era Alexandria: creație a lui Alexandru, capitală a Ptolemeilor, ea se număra printre marile cetăți hellenizate din Mediterana, însă tot restul țării era locuit de o populație indigenă grupată la sate. Urbanizarea caracteristică civilizației romane, nu s-a făcut simțită în Egipt. Toate activitățile vitale erau concentrate în mâinile câtorva mari funcționari: negustorii, antreprenorii de transporturi erau, direct sau indirect, agenții statului. De aceea, cu excepția Alexandriei, viața era în ansamblul țării foarte diferită de ceea ce reprezenta ea în alte regiuni ale Orientului. Țărani cufundați în neștiință și în mizerie, credincioși unor divinități stranie și supuși puterii preoților, egiptenii treceau drept barbari în restul lumii romane. În a cinsprezecea *Satiră* a sa, Iuvenal relatează înspăimântat cum locuitorii a două sate egiptene, Ombos și Tentyra, se războieră și cum cei din primul sat au capturat și au devorat un tentyrit. Fără îndoială, spune poetul, locuitorii din Calagurris, oraș din Spania, mâncaseră carne omenească, însă erau asediați, înfometați

și nu mai aveau nici un alt mijloc de trai: orașul trebuia să se apere și Iuvenal îl scuza. În ochii poetului, țăranii din Egipt nu sînt decît o pleavă barbară, singeroasă, care ignora sentimentele ce generează decența omenească, sentimente care nu se pot dezvolta decît în orașe.

La origine, condițiile erau foarte diferite în Occident; totuși, sub Antonini, tabloul provinciilor nu este foarte deosebit de cel prezentat de provinciile orientale. Orașele recuperează foarte rapid întirzierea lor. De pildă, în Galia n-au trebuit decît una sau două generații ca burghezia locală să creeze ansambluri urbane care să adăpostească o populație numeroasă și să slujească drept cadru vieții municipale. Îndeobște, nu s-a menținut așezarea vechiului *oppidum*: interveneau precauții împotriva eventualelor răscoale, dar și voința conștientă de a făuri condiții noi de viață prin schimbarea caracterului cetății. Nu era vorba de a menține o tradiție, ci de a începe o alta nouă. Orașul galo-roman nu mai era exclusiv un centru religios și o fortăreață bună pentru vremurile de restriște. Acest oraș trebuie să fie reședința notabililor și un centru de viață economică și socială. În vederea realizării acestor țeluri, cîmpia era mai adecvată decît colinele preferate pentru vechile *oppida*. Această politică nu era recentă: după recucerirea sa de către armatele romane, Capua fusese transportată departe de așezarea sa inițială și se clădise un oraș nou pentru a instala restul locuitorilor săi. Această politică a fost aproape sistematic aplicată în Galia, unde capitalele seminiilor galice au fost îndeobște refăcute pentru a se integra în lumea romană.

Unele orașe au reprezentat creații artificiale. Astfel Lyon, Lugdunum (adică Muntele Strălucitor) a ocupat o așezare aproape în întregime nouă,

care atrăsese atenția lui Caesar în cursul campaniei purtată împotriva helveților în 50 î.e.n. Cunoscându-și bine interesul strategic, Caesar proiectase să întemeieze acolo un oraș, dar n-a avut răgazul să realizeze această intenție. Întemeierea a avut loc în 43 (fără îndoială la 11 octombrie) și onoarea acestui act a revenit lui Munatius Plancus*, care administra Galia comată (acea parte a țării cucerită de Caesar). Cei dintii locuitori ai coloniei au fost negustorii romani alungați de allobrogi* din Vienne¹, cu câțiva ani în urmă și care stabiliseră un sat la confluența râurilor Saône² și Ron; Plancus a așezat acolo veterani ai lui Caesar. În jurul acestui nucleu s-au concentrat și indigeni. Cu încetul orașul Lyon s-a mărit în dauna vecinei sale Vienne, fosta capitală a allobrogilor, care devenise de asemenea un oraș roman. La confluența dintre Saône și Ron a fost instalat cultul federal al Galiilor, în jurul altarului consacrat divinității Roma și a lui August. În fiecare an, toate cetățile galice au reafirmat acolo apartenența lor la lumea romană.

Cetățile provinciale din Occident se structurau după imaginea Romei. Deoarece Roma se născuse în jurul forului său, orice altă cetate romană avea nevoie doar de un for ca să se formeze. În fapt, de-a lungul drumurilor noi regăsim numeroase orașele care poartă numele semnificativ de Forum. Chiar în Provența³, la începuturile sale *Fréjus* n-a fost decît un „Forum al lui Caesar“ (*Forum Iulium*). Se pare că la început aceste așezări au fost niște târguri în care se strîngeau țărani din apropiere, ca să schimbe între ei mărfurile și unde se împărțea

¹ Oraș din sudul Franței actuale.

² Afluent al Ronului.

³ Regiune din sudul Franței, plasată pe țărmul Mării Mediterane.

dreptatea. Cîțiva negustori romani sau italici și-au fixat acolo reședința; s-au grupat într-un *conventus*, asociație a cetățenilor romani, și și-au făurit instituții asemănătoare celor din metropolă: magistrați pentru a administra „colegiul” lor, „decurioni”, care formau un consiliu, și preoți. Cu vremea, notabilii indigeni au fost integrați în această viață publică. Se năștea o nouă cetate romană.

Cînd îngăduia terenul, orașul se realiza după un plan rațional, geometric: forul se stabilea în centru, la intersecția celor două drumuri perpendiculare numite *cardo* și *decumanus maximus*. Cel dintîi, *cardo*, urma direcția nord-sud, cel de-al doilea mergea de la vest la est. Celelalte străzi urmau un caroiaj regulat, iar zidul de incintă sugera forma unui dreptunghi. Așa cum am arătat, cetatea reproducea astfel planul unei tabere militare, însă, după cît se pare, nu exemplul armatei a determinat pe fondatorii orașului să-l adopte. Originea acestui plan trebuie, probabil, căutată în urbanismul oriental, care a generat sistemul hippodamian și s-a răspîndit în Italia în același timp prin intermediul etruscilor și după exemplul coloniilor hellenice din Grecia Mare și din Sicilia. Poate că acest plan geometric, sistematizat de Hippodamos din Milet*, era în acord cu anumite practici italice, îndeosebi cu orientarea orașelor după punctele cardinale, în măsura în care fiecare cetate, fiecare adunare umană așezată sub privirea zeilor, trebuie să se închidă într-un *templum*. S-a admis multă vreme, fără dovezi suficiente, că orientarea așa numitelor *decumanus* și *cardo*, preferința pentru o incintă care avea un plan patrat, își aveau obîrșia în civilizația terramarelor. Însă analizele mai exacte au arătat că faptele pe care se bazuie această teorie nu sînt îndeajuns demonstrate. Putem mai degrabă admite

influența așa numitei „discipline augurale“, în esență etruscă, asupra riturilor întemeierii și în ce privește urbanismul însuși, cea a exemplelor italiene oferite, începînd cu secolul al VI-lea, de coloniile grecești din sud. Noi însă am surprins acțiunea acestor modele la Roma și în evoluția Forului, începînd din vremea întemeierii templului lui Castor, care a instaurat un nou plan regulator.

În orice caz, planul dreptunghiular teoretic nu se regăsește decît într-un mic număr de orașe romane. Tipul cel mai autentic îl întîlnim la Timgad, fostul Thamugadi fundat sub Traian, în 100 e.n., ca să asigure pacificarea actualei zone Aures. Însă, de cele mai multe ori, configurația terenului, sau existența unei așezări indigene mai vechi impuneau anumite servituți și împiedicau construirea unui oraș perfect regulat. De aceea, destul de frecvent, prima fundație, închisă în zidurile sale dreptunghiulare, era depășită pînă la urmă de creșterea neconținută a populației. Se constituiau atunci cartiere *extra muros* care scăpau regulilor religioase și se dezvoltau în deplină libertate. Găsim un exemplu de acest fel la Ostia, unde fostul *castrum* a slujit ca nucleu pentru orașul imperial fără ca rețeaua arterelor noi să fi prelungit riguros schema inițială.

Două orașe africane deosebit de tipice ne îngăduie să urmărim evoluția cetăților provinciale. La Leptis Magna, cetate din Tripolitania, săpăturile arheologice au revelat existența unui for care datează de la începutul ocupației romane. La acest for primitiv s-a adăugat un al doilea, de pe vremea lui Septimius Severus: forul severian a slujit ca centru al unui nou cartier, conceput ca un al doilea oraș iuxtapus celui vechi. Un fenomen analog s-a produs la Djemila (Cuicul), oraș întemeiat de Traian, în 97 e.n., la intersecția drumului care merge de

la Cirta (Constantine) la Sitifis (Sétif) și a drumului sudului ce ducea spre Lambèse¹. Așezarea nu era în întregime nouă, căci aci se afla un orașel numid, urcat pe un pinten triunghiular de stincă, la confluența celor două văi. Mai întâi romanii s-au mărginit să transforme acest pinten în fortăreață: *cardo* a fost trasat după axa acestui pinten și de-a lungul forului. Datorită îngustimii relative a locului, orașul a crescut fără să se dezvolte mult nici la stînga și nici la dreapta acestei străzi principale, dar a prosperat foarte iute. Trei sferturi de veac după întemeiere, locuitorii au construit un teatru, instalat în exteriorul incintei; și după douăzeci de ani niște terme mari care, prin dimensiunile lor și prin bogăția ornamentației lor, amintesc de cele ale marilor orașe din Africa. În jurul teatru-lui și termelor, s-au dezvoltat cartiere noi în care s-a ridicat, sub domnia Severilor, un nou for sprijinit de vechiul meterez și la jumătatea drumului dintre cele două monumente. În sfîrșit, orașul continuînd să crească, un cartier creștin s-a instalat la sud de cartierul severian, cu basilicele, baptisteriile și palatul său episcopal.

Prin urmare, nu exista un cadru rigid pentru urbanismul provincial: Roma nu impunea deloc forme gata făcute; se lăsa arhitecților locali întreaga latitudine de a împodobi și de a dezvolta cetățile. Fără îndoială, unele edificii le imită pe cele din capitală: termele, teatrele sau amfiteatrele, arcurile de triumf, basilicile, ca anexe ale forului, porticurile, piețele acoperite, clădirile unde se țineau reuniunile consiliului municipal, tot ceea ce slujeș-

¹ Localități din Africa de nord romană, pe teritoriile republicilor Algeria și Tunisia.

te marilor funcții ale vieții sociale, politice, comerciale este conceput după modele romane. De asemenea, este adevărat că forul apare îndeobște dominat de un Capitoliu, un templu în care se celebrau cultele triadei capitoline (Iupiter, Iunona și Minerva) și adesea edificat pe o terasă artificială, când așezarea nu oferea o înălțime naturală; tot acolo, la marginea pieții publice, se găsesc sanctuarele ridicate în cinstea divinității împăraților pe tron — de pildă, la Cuicul, un templu al Venerei Mamă (*Venus Genitrix*), protectoarea Iulilor; la Nîmes, Casa Patrată dedicată celor doi principii ai tinerețului, C. și L. Caesar; la Vienne un templu consacrat lui August și Liviei — însă în structura acestor monumente, nimic nu pare impus provincialilor. Sentimentul de recunoștință față de principii determină ridicarea de altare și de temple în cinstea maiestății lor ocrotitoare, iar pentru că edificiile urbane din Roma apăreau drept creațiile cele mai frumoase și mai prestigioase ale spiritului uman, provinciile se străduiau să le imite. Pe de altă parte, modelul astfel propus provincialilor din Occident datora mult tradiției orașelor hellenistice și, departe de a provoca o ruptură în evoluția civilizației antice, cucerirea romană o maturizase mai rapid și contribuise la difuzarea sa în lumea întreagă. Era firesc ca oamenii bogați din cetățile provinciale să-și înzestreze patria cu monumente susceptibile de a se ridica nu numai la valoarea Romei ci și a marilor metropole din Orient.

Romanizarea orașelor risca să creeze o anumită uniformitate. Totuși, se pot descoperi în ruinele lor urme ale caracterelor locale, datorită cărora un oraș african nu semăna realmente cu un oraș galic, spaniol sau britan. Astfel ne-au rămas culte locale cu sanctuare care conservau, pentru necesi-

tățile ritului, tipuri arhitecturale străine de arta și de obiceiurile romane. În estul provinciei Africa (actuala Tunisie) se întâlnesc sanctuare punico-romane consacrate lui Baal-Saturn și Iunonei Caelestis (Tanit). Sanctuarele consacrate lui Baal-Saturn cuprindeau o curte vastă înconjurată de porticuri — unde se desfășurau procesiunile — și mărginită de capele. De cele mai multe ori templele de acest fel erau construite la periferia orașelor, pe când templele de tip roman se grupau în jurul forului. Cunoaștem mai multe exemple ale unui astfel de plan, îndeosebi la Dougga, în Tunisia, și la Timgad*.

Totodată, orașele galice dispuneau de anumite tipuri arhitecturale de origine indigenă: așa erau templele cu o *cella* circulară sau poligonală, înconjurată sau nu de un peristil, precum celebrul turn din Vesunna, la Périgueux, templul lui Ianus de la Autun sau cel de la Sanxay (Vienne). Acest plan straniu, necunoscut în afara domeniului celtic, rezultă, evident, din adaptarea formelor arhitecturale romane la exigențele cultelor indigene.

În funcție de provincie, și locuința particulară prezintă variații notabile. La prima vedere am putea fi ispitiți să apropiem casele particulare de la Djemila, sau cele de la Volubilis, din Mauretania tingitană (Maroc) de casa clasică formată dintr-un *atrium* și un peristil. Ca și în casa italică, acolo se găsește o curte centrală înconjurată de coloane. Însă, pe când aceasta se caracterizează prin axialitatea sa, casa africană comportă în esență un vestibul de dimensiuni restrinse, apoi o curte, un adevărat *patio*, în care dau toate încăperile de locuit și de serviciu. În mult mai mare măsură decât casa pompeiană, modelul pare să fi fost casa hellenistică așa cum apare la Delos*, în secolul al II-lea

i.e.n. Dar, chiar dacă este vorba de o creație locală care datează din epoca arhitecturii punice private (despre care nu știm aproape nimic), putem întrevede posteritatea acestui tip în casa arabă, care s-a perpetuat pînă în timpul nostru.

La cealaltă extremitate a Imperiului, în Britania, casa particulară este la fel de interesantă. Acolo ea apare ca foarte diferită de locuința mediteraneană. Spre deosebire de ceea ce se petrece în Africa și în Italia, putem observa că niciodată casa nu umple întreaga proprietate, fiind totdeauna înconjurată de o vastă grădină exterioară spre care dă printr-un fel de verandă care mărginește un hol împărțit de pereți despărțitori. În casele cele mai vaste, există două holuri în echer, sau chiar în trei aripi, sugerînd un plan ce amintește, desigur, marile vile din Italia opocii Imperiului timpuriu. În realitate, acest tip de locuință alcătuiește o casă rurală mutată în oraș și adaptată, de bine de rău, noii sale destinații.

Densitatea orașelor dă o idee destul de exactă de progresele romanizării în Occident: pe cînd provinciile mai vechi, cum este Galia Narboneză, erau bogate în cetăți prospere, nordul Galiei, frontiera renană, Britania cuprindeau mai ales sate statornicite în jurul marilor proprietăți. Cînd vor veni invaziile barbare, orașele se vor înconjura de fortificații și, de aceea, vor jertfi o parte din monumentele lor și chiar din teritoriul lor: utilizînd toate materialele disponibile; locuitorii vor distruge mormintele, numeroase pe marginea drumurilor de la periferii, vor încorpora de-a valma bucăți de marmură, blocuri de piatră, părți din coloane, fragmente de friză și, de asemenea, numeroase inscripții care datorează acestei reutilizări păstrarea lor pînă în zilele noastre. Însă, în

dorința lor de a se fortifica rapid, locuitorii își vor ridica zidurile cum vor putea și vor lăsa în exterior cartierele imposibil de apărat. Cetatea medievală va urma astfel orașului roman, însă pe cînd acesta din urmă se desfășura în lărgime, centrul urban medieval va fi încorsetat în interiorul unui zid prea strîmt; în acest spațiu măsurat, piețele publice vor fi ocupate de locuințe, locuitorii își vor așeza casele în arcadele teatrelor, le vor rezema de zidurile porticurilor, străzile vor deveni întortocheate, strîmte, și chiar formele vieții sociale se vor transforma: vechea *ciuitas* va dispărea în același timp cu libertatea și cu pacea.

CONCLUZIE

Este greu să enunți o părere simplă despre civilizația romană; și tot atât de dificilă este situarea ei în locul potrivit, între hellenismul care a precedat-o și lumea medievală care i-a luat locul, în Orient ca și în Occident.

Oare Roma a fost „originală”? Problema a fost pusă de multe ori, încă de cînd Winckelmann și elevii săi considerau că civilizația romană a fost totdeauna numai un biet district din lumea greacă, o provincie urgisită a hellenismului, lipsită de geniu și, la drept vorbind, avînd o acțiune mai curînd nefastă decît folositoare.

Dar Winckelmann era un istoric de artă; aprecierile sale îi erau dictate de un ideal de frumusețe, care, în ultimă analiză, descindea din canonul artei clasice grecești. Cercul vicios este evident. Dacă admitem ca un postulat că numai estetica lui Fidias sau cea a lui Lisip ating desăvîrșirea, evident, nu vom considera ca artiști demni de acest nume decît pe Lisip, Fidias sau pe cei din școala lor. Însă oare trebuie pusă problema în acest fel?

În primul rînd, putem fi absolut siguri că civilizația romană a fost în toate domeniile moștenitoarea civilizației grecești? Am încercat să arătăm

că Roma n-a succedat cronologic Greciei, ci mai degrabă civilizația sa s-a dezvoltat paralel cu helenismul. Roma era întemeiată de două veacuri și jumătate când Atena a scuturat jugul Pisistratizilor. Cel dintîi templu al lui Iupiter Capitolinul, și anume cel ridicat de Tarquini, este anterior cu o jumătate de secol Partenonului. Școala creată de maeștrii de la Veii înflorește cam în vremea când atenienii făureau pe Acropole anumite *Korai* cu zimbetul hieratic, și sculptorii atici datorează artei ioniene tot atît cît sculptorii etrusci și romani. Poate, veți spune, dar Etruria nu înseamnă Roma și cetatea ei a numărat totdeauna foarte puțini artiști. Dar această obiecție ar prezenta importanță numai dacă am vrea să izolăm Roma de „imperiul” său. La un moment dat, Roma a absorbit toate forțele vii ale întregii Italii; cine ar putea pretinde că Propertiu, care s-a născut la Assisi, nu este un poet roman?

Totuși este adevărat că, după înflorirea din secolul al VI-lea, Roma a rămas mult în urma Atenei; în cursul secolului al V-lea implicată în lupte nesfîrșite împotriva muntenilor care o înconjurau, ea nu a dispus de un Pericle și nici de un Fidias sau de un Socrate. Însă trebuie oare să măsurăm măreția unei civilizații în funcție de apariția promptă a artiștilor și filozofilor săi? Mai tîrziu, în timpul maturității sale, Roma va dobîndi și pe unii și pe alții. Între timp, ea a îndeplinit o sarcină de o importanță greu de minimalizat. Roma a reușit acolo unde a dat greș Atena. Pericle ar fi vrut să clădească un imperiu, condus de cetatea sa. Însă, după încheierea războaielor medice, entuziasmul aliaților Atenei n-a mai supraviețuit măsurilor imperialiste care încercau să transforme confederația în imperiu. Dimpotrivă, convulsia formidabilă pri-

cinuită de cel de al doilea război punic n-a atins decît o parte relativ redusă a imperiului pe care Roma ştiuse să-l grupeze în jurul ei. Aliaţii Atenei s-au revoltat în plină pace. Cei ai Romei, în faţa lui Hannibal, au respectat tratatul lor şi au respins propunerile ademenitoare făcute de un „eliberator“ victorios.

Se poate pretinde că această stabilitate a cuceririlor Romei, în fond unul dintre fenomenele cele mai remarcabile din lunga sa istorie, rezultă, cel puţin în parte, din cauze conjuncturale, din faptul că Italia alcătuieşte un „continent“, mai puţin expus tentaţiilor particularismului decît insulele Egee, dar să nu uităm nici că aspectul său geografic favorizează o fărâmiţare politică care de-a lungul secolelor a împiedicat în repetate rînduri realizarea unităţii. Or, idealul roman a ştiut să impună această unitate prin făurirea unei entităţi politice trainice în peninsula: lumea hellenistică avusese regatele sale, dar ele se formaseră în paguba cetăţilor, aducînd la acelaşi nivel statele-orăş existente în interiorul unei monarhii, unitar înfăptuite numai prin personalitatea basileului. În Italia şi chiar în Sicilia, Tarentul şi Siracuză încercaseră să-şi elaboreze imperii, însă nu reuşiseră. Roma şi-a creat imperiul pentru că a ştiut să refuze concomitent monarhia şi tirania şi şi-a bazat stăpînirea pe participarea învingşilor la o cetate extinsă fără limite, destul de suplă pentru a-şi integra duşmanii din ajun, ca şi prietenii, pentru a le respecta autonomia şi a nu-i subordona vreodată autorităţii unui suveran unic.

Imperiul Romei a fost creat de Republică. El atinsese frontierele sale aproape definitive, cînd Caesar a încercat să devină stăpîn unic al statului. Dar Caesar nu era Roma; monarhia sa în stadiu embrionar a fost doborîtă de conspiratorii care l-au

lovit în numele libertății; de fapt, ei se supuneau logicii însăși a Romei care nu putea abdica în favoarea unuia singur fără a se renega. August, mai abil decît tatăl său adoptiv, și poate, mai sensibil la complexitatea „fenomenului roman“, în primul rînd s-a străduit să păstreze cetatea în forma ei tradițională, să apară ca primul magistrat — care, de drept, putea fi înlocuit — al acestui sistem politic făurit de Roma în jurul ei și înzestrat cu disponibilitatea unei existențe independente de persoana principelui.

„Puterea romană“ (astfel s-ar traduce mai bine termenul de *imperium romanum*, foarte stîngaci redat prin expresia echivocă de *Imperiul roman*) alcătuiește o realitate abstractă, de esență juridică și spirituală, simbolizată, începînd din secolul I. e.n. de „divinitatea“ Romei, căreia i s-a adăugat, dar numai ca element secundar, cea a lui August. O divinitate reprezintă o entitate supranaturală, care se manifestă negreșit printr-o acțiune exercitată asupra lumii, dar care se situează în afara acestei acțiuni și chiar o depășește. Niciodată o cetate greacă nu fusese divinizată în sine; în epoca clasică, asemenea cetăți adoptau o divinitate drept simbol, însă niciodată corpul politic al cetățenilor, omolog așa numitului *populus* de la Roma, nu atinsese gradul de transcendență care să-i confere o demnitate eminentă *maiestas*, deasupra tuturor indivizilor, luați fiecare în parte. Însă Roma nu numai că a impus, ci (ceea ce este încă mai important) a formulat această noțiune pînă atunci necunoscută și, totodată, a lăsat supușilor speranța participării la esența Cetății divine.

Unii s-au întrebat prin ce minune cuceririle trudite ale armatelor republicane s-au transformat în Imperiu. În realitate, nici nu se poate vorbi de o

transformare, din moment ce Imperiul a coexistat cu aceste cuceriri, iar fenomenul politic cu faptul militar. Cea dintâi ligă latină, grupată în jurul lui Iupiter Capitolinul, după cum odinioară se concentrase în jurul lui Iupiter Latinul, formează acest Imperiu. Legiunile au extrapolat cu încetul aceste limite, dar principiul însuși al asociației, baza Imperiului, nu va fi schimbat în pofida complexității sporite a structurilor administrative. „Revoluția“ care a înlocuit consuli cu împărații în fruntea statului, n-a schimbat nimic din natura profundă a *imperium*-ului.

De aceea, opera politică a Romei, continuată timp de atâtea secole, a fost imensă. O măsurăm poate mai bine în Occident, unde materia primă era mai rudimentară. Oricare ar fi fost făgăduielile unei civilizații galice, puse în lumină de cele mai recente descoperiri, în mod cert nu constrângerea a obligat popoarele supuse să adopte în câțiva ani civilizația cuceritorilor și aristocrația locală să devină „romană“ — așa cum vor vrea să devină și cuceritorii barbari, câteva secole mai târziu. În funcție de epocă, învinșii și năvălitorii au învederat, față de Roma, același respect semnificativ, căci șefii triburilor galice sau spaniole au îmbrăcat toga, așa cum regii barbari s-au împodobit cu titlul de *imperator*. Considerau cu toții că civilizația în care pătrundeau, prin înfrângerea sau prin victoria lor, le garanta condiții de viață mai bune, mai stabile, mai drepte și că răspunde unei concepții mai fecunde decât cea pe care le-o releva viața lor politică și intelectuală.

În momentul cuceririi romane, este cert că prosperitatea, consecință a păcii, a contribuit mult la generarea unei dorințe de asimilare în provinciile noi, chiar dacă multă vreme numai membrii aris-

tocrației urbane au profitat, în exclusivitate, de roadele ei. În sinul Imperiului, acest privilegiu al cetădenilor nu este specific Romei; acționează aici o trăsătură fundamentală a civilizației antice în ansamblul său, hellenică dar și romană, sugerînd o similitudine cu valoare de „armonie prestabilită” între Roma și meleagurile Orientului și care a facilitat considerabil stabilirea autorității romane în zona greacă.

Putem socoti că natura instituțiilor pe care a trebuit să și le procure, a impus Romei acest primat al orașului, în cursul primelor secole ale ascensiunii sale, cînd aristocrația rurală s-a stabilit în cetate și s-a transformat într-o clasă de mari proprietari care-și neglijau latifundiile. În acest moment, exemplul cetăților etrusce și hellenice sau hellenizate din Italia meridională a exercitat o mare influență și, în această privință, cetatea romană poate fi considerată ca o soră a *polis*-ului grec. Și datorită acestei evoluții, care s-a desfășurat paralel pe ambele țărmuri ale Mării Adriatice, conceptul de civilizație a devenit inseparabil de cel de cetate. Însă — și marcînd o diferență foarte importantă față de lumea greacă — romanii n-au acceptat niciodată total întietatea orașului. Ei au considerat totdeauna satul ca veritabilul mediu al omului, atît moral cît și religios; în orașe s-au simțit exilați și, din timp în timp, s-au străduit să ofere celor mai săraci dintre ei, cei pe care nu-i reținea pe țărmurile Tibrului necesitatea guvernării lumii, puțința de a popula coloniile unde căpătau pămînturi și cultivau ogoarele. Acest ideal latent de „naturalism” ar putea stabili o opoziție profundă cu poporul hellen, infinit mai puțin sensibil la apelul naturii.

Romanii au altă concepție despre vocația umană decât grecii. Pentru ei, omul se inseră în natură, prin excelență locașul forței divine. Sentimentul nutrit față de zei este mai imediat și mai autentic printre plante, la marginea izvoarelor și râurilor, într-un crîng sacru, decât în templele cele mai mărețe din orașe. Chiar dacă filozofii greci meditează temeinic, sub porticuri, cu privire la zei și se ridică din concept în concept pînă la cele mai sublime speculații, un roman religios va căuta valențele divine numai în realitatea cotidiană sau în cea de anotimp a riturilor care posedă fiecare, la momentul său, o valoare unică. În acest mod își ocupă el locul în ordinea lumii. Un exemplu va releva această diferență fundamentală de atitudine. Pe Acropole Partenonul înfățișează o minunată friză unde se încarnează spiritul Atenei clasice. La Roma, în Cîmpul lui Marte, altarul Păcii oferă ochilor noștri o altă friză. Amîndouă aceste frize ilustrează o procesiune. Însă în Cîmpul lui Marte artistul n-a vrut să graveze pe marmură, ca la Atena, reînnoirea anuală a unor gesturi rituale mereu identice, ascensiunea generațiilor, val după val, pentru a onora zeita, ci un moment precis al timpului, un gest determinat, unic, de neînlocuit, cel care a consacrat pentru totdeauna altarul. Procesiunea Panathe-neelor, pe zidurile Partenonului, alcătuiește simbolul actului mereu repetat, abstract, al procesiunilor reale; friza romană a fixat un gest în valoarea sa magică, un început absolut, inaugurînd (cuvîntul este roman) o eră de fericire și de pace.

Totodată, religia oficială a fost totdeauna depășită de actele individuale de pietate. Romanul nu consideră că personal se află în pace cu zeii deoarece magistratii au oferit lui Jupiter toate sacrificiile prescrise de pontifi. Pentru treburile sale per-

sonale, el trebuie să intre în raport direct cu puterile supranaturale. Conștient, în orice clipă, de prezența divină, el nu refuză absurdul; cunoaște valoarea imprevizibilă a fiecărui gest, după cum zeii îl vor aprecia ca agreabil sau se vor înfuria. Spiritul său nu cunoaște deloc, din instinct, această nevoie devorantă de inteligibil, de universal, atribuită, justificat sau nu, spiritul hellenic. De asemenea, romanul era de mult timp pregătit să recepteze misticismele de orice natură care abundau în oraș, reminiscențe îndepărtate sau aporturi moderne. Toleranța sa dispărea numai atunci când valorile fundamentale — ordinea, stabilitatea politică și socială, respectul față de jurământul făcut și față de legi — erau amenințate. Însă, de cele mai multe ori, el se mulțumea să caute compromisurile, respingînd refuzurile sterilizante și primejdioase.

Mult înaintea creștinismului, Roma a devenit așadar cel mai minunat tărîm al umanității cunoscut pînă în acea vreme. Am dovedit de mai multe ori prezența acestei receptivități față de tot ce este omenesc: istoria dreptului ne oferă multe exemple de acest fel, dar mai ales literatura atestă această receptivitate, de la celebrul vers scris de Terențiu („Sînt om și nimic din ceea ce este omenesc nu-mi este străin“) pînă la invocația galului Rutilius Namatianus*, care spunea, atunci cînd Imperiul era amenințat din toate părțile:

Tu ai oferit o singură patrie unor neamuri foarte diferite;

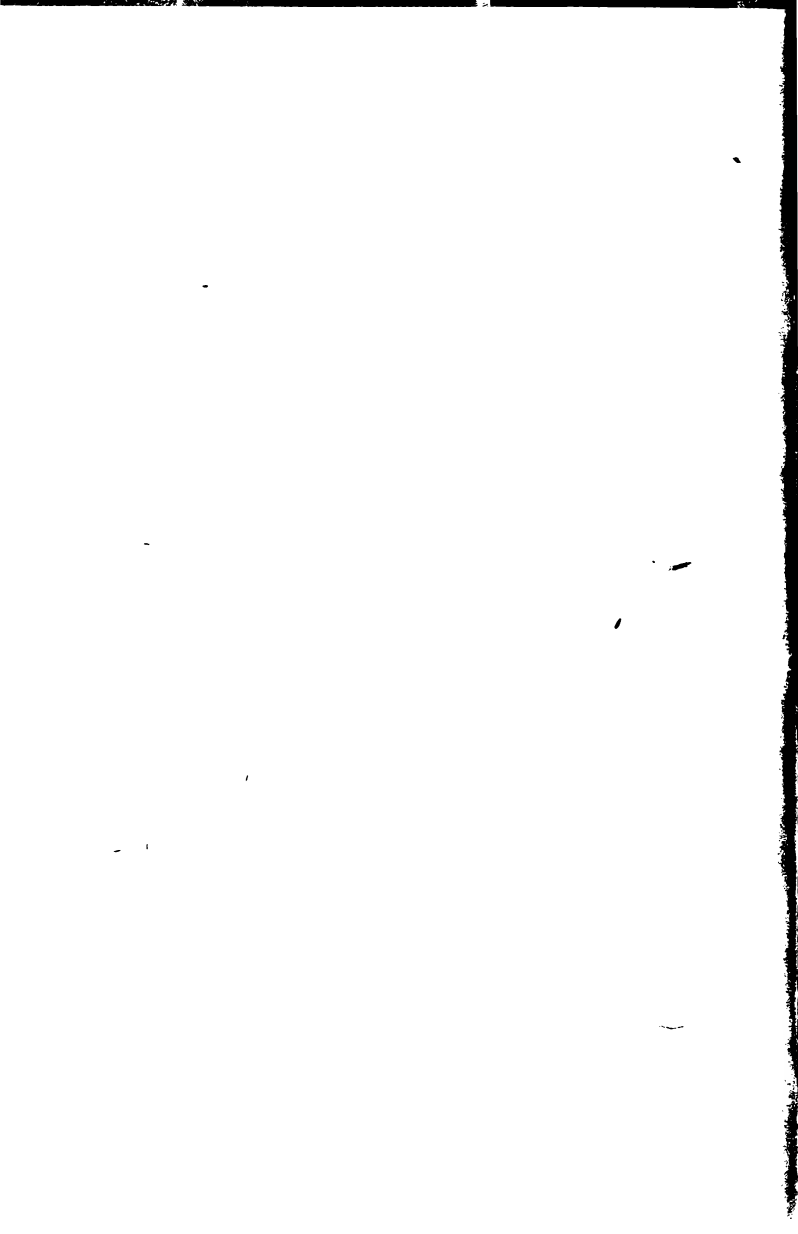
Sub dominația ta, cei nelegiuîți au tras folcace din înfrîngerea lor.

Oferînd învinșilor să împartă cu tine legile tale,

Tu ai făurit un oraș din ceea ce mai înainte fusese o lume.

Imperiul roman s-a prăbușit; armătura sa administrativă n-a rezistat sub presiunea gigantică a invaziilor, facultatea sa de înnoire s-a uzat, provinciile sale s-au izolat sub forma unor numeroase regate, lumea s-a deschis mai intens spre țărmuri pînă atunci necunoscute, care au rupt echilibrul, însă ideea Romei însăși a supraviețuit ca un mit tonifiant, cel al unei patrii umane cu o istorie care a demonstrat că o asemenea aspirație nu reflecta un vis imposibil de înfăptuit¹.

¹ Dar aceeași istorie a demonstrat imposibilitatea statului mondial unic. Într-adevăr, deși au cucerit aproape întreaga „lume locuită” a vremii — așa numita *oikoumene* — romanii n-au putut lichida niciodată unicul stat helenistic neocupat de ei, cel partic și nici n-au putut zdrobi triburile germanice de pe Rin.

TABELE CRONOLOGICE

NOTĂ: Indicațiile care privesc alte civilizații sînt puse între paranteze drepte.

TABEL CRONOLOGIC

DATE	EVENIMENTE MILITARE	EVENIMENTE POLITICE ȘI SOCIALE	EVENIMENTE CULTURALE
<i>Mileniul II</i>		Sosirea indoeuropenilor în Italia (italicii).	
<i>800</i>		<i>Secolul VIII.</i> Apariția etruscilor în Italia centrală. Grecii colonizează Sicilia și Italia de sud.	
<i>753</i>		753. Data tradițională a întemeierii Romei (primele așezări pe teritoriul Romei, scoase la lumină de cercetările arheologice).	
		753—717. Romulus.	
<i>717</i>		717—673. Numa Pompilius.	
<i>650</i>		650—510. Roma cetate etruscă.	
<i>578</i>		578—535. Servius Tullius (etrusc).	
<i>540</i>	540. Bătălia de la Aleria (etrusci și cartaginezi — focceeni). (Apogeul etrusc.)		
<i>534</i>		534—509. Tarquinius Superbus (etrusc).	

(Mileniul II—265 î.e.n.)

DATE	EVENIMENTE MILITARE	EVENIMENTE POLI- TICE ȘI SOCIALE	EVENIMENTE CULTURALE
520			520? Construc- ția primului templu capito- lin (epoca mari- lor sculptori de la Veii: Vulca).
509		509. Roma alungă regii etrusci (înlo- cuiți de magistrații anuali: pretori, a- poi consuli).	
497	497. Bătălia de la lacul Regil- lus (Roma/la- tini).		497. Construc- ția primului templu al lui Saturn la poa- lele Capitoliului.
496			496. Templul lui Castor și al lui Pollux din For (vestigiile ac- tuale datează de la reconstruc- ția din 117).
494		494. Secesiunea ple- bei.	
485	485? Victoria lui Coriolan asu- pra volscilor.		
480			[480—400. Ma- rile temple gre- cești din Sicilia și din Italia meridională: Paestum, Seli- nunt, Segesta, Agrigentum etc.]

DATE	EVENIMENTE MILITARE	EVENIMENTE POLITICE ȘI SOCIALE	EVENIMENTE CULTURALE
474	474. Cumae: victoria grecilor (Siracuză) asupra etrusco-cartaginezilor. (Începutul declinului etruscilor.)		
471		471. Adunarea plebei alege tribunii.	
450		Legea celor douăsprezece tabule.	[450. Construcția Partenonului la Atena.]
446		[446—429 Pericle]	
440		<i>Lex Canuleia</i> : egalitate între plebei și patricieni. Instaurarea censurei (comiții centuriate)	
421		421. Cei dintâi questori.	
406	406—396. Asediul și cucerirea orașului Veii (cheia Etruriei meridionale).		
400	Către 400. Celții invadează nordul Italiei.	400. Teritoriul roman însumează aproximativ 2 000 km ² (Latium și Etruria meridională).	
390	390. Galii devastează Roma.		

DATE	EVENIMENTE MILITARE	EVENIMENTE POLI- TICE ȘI SOCIALE	EVENIMENTE CULTURALE
367	343/341. Primul război samnit.	367. Pretorul capă- tă jurisdicția ei- vilă. [Moartea lui Dionysos tiranul Siracuzei.]	367. Templul Concordiei, la poalele citade- lei, construit de Camillus (tra- diție probabil legendară).
362			362. Introduce- rea primelor jocuri scenice.
350			[350. Teatrul de la Epidaur, în Grecia.
348			348. Primele jocuri seculare.
343			
340		340—337. Revolta și dizolvarea ligii latine.	
338		338. Antium colo- nie romană.	
336		[336—323. Alexan- dru cel Mare.]	
329		329. Terracina co- lonie romană.	
328		328. Roma = Lați- um + Etruria + Campania.	

DATE	EVENIMENTE MILITARE	EVENIMENTE POLITICE ȘI SOCIALE	EVENIMENTE CULTURALE
327	327—304. Al doilea război samnit (cucerirea Beneventului).		
312		312. Via Appia, de la Roma la Capua. 312—308. Censura lui Appius Claudius. Plebiscitul ovinian asupra modului de recrutare al senatorilor (<i>album senatorium</i>).	
306		306. Tratatul între Cartagina și Roma. Împărțirea zonelor de influență (Roma: Italia; Cartagina: Sicilia).	
304		304. La inițiativa lui Appius Claudius se publică <i>ius Flavianum</i> .	
300		300. <i>Lex ogulnia</i> care deschide pontificatul pentru plebei și redactarea așa-numitei <i>Tabula Pontificum</i> .	
298	298—291. Al treilea război samnit.		

DATE	EVENIMENTE MILITARE	EVENIMENTE POLITICE ȘI SOCIALE	EVENIMENTE CULTURALE
287		287. Legile hortensiene în favoarea plebei.	
282		282. Roma ocupă Italia, cu excepția regiunilor Bruttium și Grecia Mare.	
280	280—272. Războiul cu Pyrrhus și Tarentul.		
275	275. Victoria romană de la Beneventum asupra lui Pyrrhus.		[275. Teocrit la Siracuză.]
272	272. Cucerirea Tarentului de către romani.		272. Romanii în contact strâns cu civilizația greacă.
270		În jurul anilor 270—265 Roma, practic, stăpîna Italiei, cu excepția Galiei cisalpine.	
268	268. Cucerirea regiunii Picenum (întemeierea coloniei de la Ariminum [Rimini]).		
265	265. Capitulara cetății Volsinii, supunerea completă a Etruriei.		

TABEL CRONOLOGIC

DATE	EVENIMENTE MILITARE		EVENIMENTE ȘI S
	<i>În Italia</i>	<i>În afara Italiei</i>	<i>În Italia</i>
264		264—241. Primul război punic: intervenția Romei la Messina.	
263		263. Siracuza lui Hieron se supune.	
260		260. Bătălia de la Mylae (Roma împotriva Cartaginei).	
256		256—255. Expediția nefericită a lui Regulus în Africa.	
254			
250			
247			
244			244. Brundisium, colonie romană.
242		242. Victoria lui L. Catallus la Insulele Aegate.	242. Crearea unui pretor „inter peregrinos”.

(264 i.e.n.—337 e.n.)

POLITICE CIALE	EVENIMENTE CULTURALE		DATE
	<i>În Italia</i>	<i>În afara Italiei</i>	
<i>În afara Italiei (Romanizarea)</i>			
	264. Primele lupte de gladiatori, la Roma.	275—194. Eratostene.	264
			263
	260. Coloana rostrală a lui Dui-lius.		260
			256
	Către 254. Nașterea lui Plaut (254—184?) în Umbria, la Sarsina.		254
[250. Dinastia partă a Arsacizilor.]			250
[247—183. Han-nibal, fiul lui Barca.]		[Către 247 Moartea lui Callimah.]	247
			244
			242

DATE	EVENIMENTE MILITARE		EVENIMENTE ȘI SO
	<i>În Italia</i>	<i>În afara Italiei</i>	<i>În Italia</i>
241		241. Ocuparea Siciliei.	241. Censorii C. Aurelius Cotta și M. Fabius Buteo reformează comițiile.
240		240—237. Revolta mercenarilor împotriva Cartaginei.	
239			
238	238. Răscoală în Galia cisalpină.	238. Cartagina cedează Corsica și Sardinia. Ele vor fi complet supuse în 231.	
237		237. Constituirea regatului barcid al lui Hamilcar în Spania.	
235			
234			
233			233. Fabius Maximus devine consul.
232			232. Flaminius tribun.

POLITICE CIALE	EVENIMENTE CULTURALE		DATE
	<i>În Italia</i>	<i>În afara Italiei</i>	
<i>În afara Italiei (Romanizarea)</i>	241. Via Aurelia, de la Roma la Pisa (Aurelius Cotta). 240. Reprezentarea primei tragedii scrise în latină de Livius Andronicus la Tarent. 239. Nașterea poc- tului Ennius (239— 169) la Rudiac, lingă Tarent. 235. Reprezentarea primei piese a lui Naevius (?—201). 234. Cato cel Bă- trîn (234 — 149). (Tratatul <i>De re rus- tica.</i>)		241 240 239 238 237 235 234 233 232

DATE	EVENIMENTE MILITARE		EVENIMENTE ȘI SO-
	<i>În Italia</i>	<i>În afara Italiei</i>	<i>În Italia</i>
230		230. Raiduri ale piraiților iliri în A- driatica.	
227			
225	225. Ofensiva galilor în Ita- lia de Nord. Victoria romană de la capul Te- lamon.	225. Intervenția ro- mană împotriva re- gatului Iliriei.	
223			
222		222. Ocuparea Ga- liei cisalpine. Cu- cerea orașului Me- diolanum (Mila- no).	
221		221. Hannibal în Spania.	
220			220. Censura lui Flaminius.

POLITICE CIALE	EVENIMENTE CULTURALE		DATE
	<i>În Italia</i>	<i>În afara Italiei</i>	
<i>În afara Italiei (Romanizarea)</i>			230
227. Sicilia, prima „provin- cie” romană. Ulterior Sardi- nia și Corsica devin provincii.			227
			225
223. Antiochos III, care res- taurează pute- rea seleucizilor.			223
			222
			221
	220. Via Flaminia, spre Ariminum (Ri- mini). La Ro- ma se construiește <i>Circus Flaminius</i> .		220

DATE	EVENIMENTE MILITARE		EVENIMENTE ȘI SO
	<i>În Italia</i>	<i>În afara Italiei</i>	<i>În Italia</i>
219		219. Hannibal ocupă Saguntul. Începe al doilea război punic (219—202). Romanii ocupă Dalmația.	
218		218. Hannibal trece Alpii. Victoria lui Hannibal de la Trebia, asupra romanilor.	
217	217. Victoria cartagineză de la lacul Trasimen.		217. Fabius Maximus dictator.
216	216. Înfrângerea romană de la Cannae (2 aug.) Hannibal ocupă Campania și se aliază cu Filip al V-lea al Macedoniei.		
215		215—212. Războiul Cartaginei împotriva lui Syfax. 215—212. Războiul între Roma și Filip al Macedoniei.	215. Primele societăți de publicani.
214		214. După moartea lui Hieron II, Siracuza rupe alianța cu Roma.	

POLITICE CIALE	EVENIMENTE CULTURALE		DATE
<i>În afara Italiei (Romanizarea)</i>	<i>În Italia</i>	<i>În afara Italiei</i>	
216. Ambasada lui Fabius Pic- tor la Delfi.	219. Primul chi- rurg grec la Roma.		219
			216
	217. Instituirea unor <i>Ludi Plebei</i> .		217
			216
			215
			214

DATE	EVENIMENTE MILITARE		EVENIMENTE ȘI SO
	<i>În Italia</i>	<i>În afara Italiei</i>	<i>În Italia</i>
213	213. Hannibal cucerește Tarentul.		
212		212. Roma se aliază cu etolienii. Consulul Marcellus recucerește Siracuza.	212. Scandalul pricinuit de Postumius Pyrgensis (furnizor de război).
211	211. Capua este recucerită.		
210		210 Scipio (236—184) în Spania, recucerește Cartagina.	
209		209. Tarentul este recucerit. În ciuda lui Scipio, Hannibal reușește să treacă în Italia.	
207	207. Victoria de la Metaurus.		
205	205. Consulatul lui Scipio; prepararea expediției în Africa.	205. Se încheie pacea cu Filip V al Macedoniei.	
204			

POLITICE CIALE	EVENIMENTE CULTURALE		DATE
	<i>În Italia</i>	<i>În afara Italiei</i>	
<i>În afara Italiei (Romanizarea)</i>			213
	212. Menacohmi lui Plaut.	[212. Moartea lui Arhimede.]	212
			211
			210
			209
			207
			205
	204? Miles glorio sus al lui Plaut. Cato îl readuce pe Ennius din Sardi nia. Magna Mater din Pessinus este transportată la Ro ma.		204

DATE	EVENIMENTE MILITARE		EVENIMENTE ȘI SO
	<i>În Italia</i>	<i>În afara Italiei</i>	<i>În Italia</i>
203	203. Hannibal părăsește Italia ca să apere Cartagina.		
202		202. Victoria lui Scipio la Zama; încheierea celui de al doilea război punic.	
201			
200		200—196. Al doilea război cu Macedonia.	200. Dezvoltarea comerțului de mare amploare la Roma.
198		198. Flamininus în Grecia; Roma și Liga aheană.	
197		197. Victoria romană de la Kynoskefalai asupra lui Filip și a falangei grecești.	

POLITICE CIALE	EVENIMENTE CULTURALE		DATE
<i>În afara Italia (Romanizarea)</i>	<i>În Italia</i>	<i>În afara Italiei</i>	
		[Către 203. Nașterea lui Polibiu la Megalopolis (Peloponez).]	203
			202
		201. Nașterea lui Polibiu (201—120), istoric grec al Republicii romane în vremea războaielor punice.	201
	Către 200. Pompei. For cu colonade, datînd din „perioada samnită”.		200
			198
			197
197. Crearea celor doi pretori din Spania, transformată în provincie romană.			
196. Flamininus proclamă libertatea Greciei la jocurile istmice.			

DATE	EVENIMENTE MILITARE		EVENIMENTE ȘI SO
	<i>În Italia</i>	<i>În afara Italiei</i>	<i>În Italia</i>
196			195. Consulatul lui Cato. Aboli- rea <i>legii Oppia</i> asupra luxului femeilor.
193			
192		192—188. Războiul împotriva lui An- tiochos III, rege al Siriei. Victoria romană de la Ter- mopile.	
190			
189		189. Bătălia de la Magnesia; romanii îl înving pe Antio- chos, în Asia Mică.	
188		188. Tratatul de la Apameea. Romanii evacuează Siria, dar ocupă Asia Mi- că.	
187			187. Procesul lui Scipio Afri- canul. Via Ae- milia.
186		186. Afacerea Bac- chanalelor.	

POLITICE CIALE	EVENIMENTE CULTURALE		DATE
	<i>În Italia</i>	<i>În afara Italiei</i>	
<i>În afara Italiei (Romanizarea)</i>			195
	193. La Roma se construiesc Emporium (port), porticul Aemilia, porticul Ad Aram Martis.		193
			192
		190/185? — 159. Terențiu se naște în Africa.	190
	189. Tragedia „pre-textă” <i>Ambracia</i> a lui Ennius.		189
			188
			187
	186. Ultimele comedii ale lui Plant.		186

DATE	EVENIMENTE MILITARE		EVENIMENTE ȘI SO
	<i>În Italia</i>	<i>În afara Italiei</i>	<i>În Italia</i>
185			
184			184—182. Cen- sura lui Cato cel Bătrîn.
183			183. Moartea lui Scipio Africa- nul.
181			
180			180. <i>Lex Villia Annalis</i> privi- toare la „ <i>cursus honorum</i> “.
179			
173			

POLITICE CIALE	EVENIMENTE CULTURALE		DATE
	<i>În Italia</i>	<i>În afara Italiei</i>	
<i>În afara Italiei (Romanizarea)</i>			
	185. Construcția basilic i Porcia. In- tensă activitate ur- banis .câ.		185
			184
183. Moartea lui Hannibal, refu- giat la regele Bitiniei.			183
	181. Construcția templului Veneri Erycina pe Capi- toliu. Mormântul lui Numa (unde au fost regăsite cărți de inspirație pita- goreică). Nașterea filozofului Panao- tius.		181
	180?—103. Luci- lius, născut la Suessa Arunca (I- talia).	[180. În Asia marele altar de la Pergam, sub Eumenes II.]	180
179. Perseu ur- mează lui Fi- lip în Macedo- nia.	179. Construcția basilicii Aemilia.		179
	173. Doi filozofi epicurei sînt alun- gați din Roma.		173

DATE	EVENIMENTE MILITARE		EVENIMENTE ȘI SO
	<i>În Italia</i>	<i>În afara Italiei</i>	<i>În Italia</i>
172		172. Începutul celui de al treilea război cu Macedonia (împotriva lui Persen).	
170			
168		168. Romanii înving pe Persen la Pydna.	
167			167. Discursul lui Cato privitor la libertatea Macedoniei și în favoarea rodienilor.
166			
163			
161			
160			160. Moartea lui Paulus Aemilius, Macedonicul (230-160)
155			

POLITICE CIALE	EVENIMENTE CULTURALE		DATE
	<i>În Italia</i>	<i>În afara Italiei</i>	
<i>În afara Italiei (Romanizarea)</i>			172
	170. Basilica Semproniana (căreia îi va urma basilica Iulia începînd din 54).		170
	<i>Către 168?</i> Cato alcătuiește <i>De Agricultura</i> .		168
	167. Împreună cu o mie de ostateci aheeni, Polibiu este adus la Roma.		167
166. Crearea portului franco de la Delos.			166
	163. Terențiu: <i>Heautontimorumenos</i> .		163
	161. Filozofii și retorii sînt alungați din Roma.		161
	160. Reprezentarea piesei <i>Adelphi</i> a lui Terențiu.		160
	155. Ambasada filozofilor Carneade, Diogene și Critolaos din Atena.		155

DATE	EVENIMENTE MILITARE		EVENIMENTE ȘI SO
	<i>În Italia</i>	<i>În afara Italiei</i>	<i>În Italia</i>
154		154—152. Campa- nia împotriva celti- berilor (Marcellus).	
150		150. Războiul în- tre Cartagina și Massinissa.	
149		149—146. Al trei- lea război punic. Distrugerea Carta- ginei.	149. Moartea lui Cato. Sînt crea- te <i>Quaestiones</i> <i>Perpetuae</i> .
148			
147		147—139. Viria- thus dezlănțuie o nouă revoltă celti- beră.	
147		147—146. Consula- tul lui Scipio Ae- milianus care dis- truge Cartagina.	
146		146. Liga aheeană se declară împotri- va Romei. Cucerir- ea și distrugerea Corintului de către Mummius.	
145			

POLITICE CIALE	EVENIMENTE CULTURALE		DATE
	<i>În Italia</i>	<i>În afara Italia</i>	
<i>În afara Italie (Romanizarea)</i>			
	154. Senatul interzice construcția unui teatru permanent.		154
			150
	149. Sînt publicate <i>Origines</i> ale lui Cato.		149
148. Macedonia revoltată devine provincie (Caecilius Metellus).	148. Sînt redactate <i>Annales Maximi</i> .		148
			147
			147
146 — Macedonia, provincie romană. Africa preconsulară.	146. Jocurile Seculare.		146
	145. Venirea lui Panætius la Roma.		145

DATA	EVENIMENTE MILITARE		EVENIMENTE ȘI SO
	<i>În Italia</i>	<i>În afara Italiei</i>	<i>În Italia</i>
144			
142			
140			<i>Către 140. Lex Aebutia asupra procedurii formulare (dreptul nou).</i>
137		<i>137—133. Campania împotriva Numantiei, cucerită de Scipio Aemilianus.</i>	
134		<i>134, 132. Războiul împotriva sclavilor în Sicilia.</i>	<i>134. Tribunatul lui Tiberius Gracchus (163—133).</i>
133			<i>133. Reformele agrare ale lui Tiberiu Gracchus (Lex Sempronia).</i>
131			

POLITICE CIALE	EVENIMENTE CULTURALE		DATE
	<i>În Italia</i>	<i>În afara Italiei</i>	
<i>În afara Italiei</i> <i>(Romanizarea)</i>	144. Construcția a- peductului Aqua Marcia.		144
	142. Podul Aemi- lius.		142
			140
			137
			134
133. Attalus III, rege al Perga- mului, moare transmițind re- gatul său roma- nilor care-l ocu- pă între 131 și 129.			133
	131. Publicarea primelor cărți de <i>Satire</i> ale lui Lu- cilius.		131

DATE	EVENIMENTE MILITARE		EVENIMENTE ȘI SO
	<i>În Italia</i>	<i>În afara Italiei</i>	<i>În Italia</i>
130			
129			129. Moartea subită a lui Scipio Aemi- lianus. Senato- rii pierd „calul public“.
125	125. Revolta și distrugerea ce- tății Fregellae.	125. Trupele roma- ne pătrund în Ga- lia transalpină.	
124			124. Tribunatul lui Caius Grac- chus (153—121) Cavalerii pă- trund în <i>Quaes- tionis Perpetuae</i> .
122			
121		121. Înfrângerea re- gelui arvern Bi- tuit.	121. Moartea lui Caius Grac- chus.
120			

POLITICE CIALE	EVENIMENTE CULTURALE		DATE
	<i>În Italia</i>	<i>În afara Italiei</i>	
<i>În afara Italiei (Romanizarea)</i>		<i>130?</i> Agora ita- lică la Delos.	<i>130</i> <i>129</i>
			<i>125</i>
			<i>124</i>
<i>122. Se înteme- iază Aix-en- Provence (Aqui- ae Sextiae).</i>			<i>122</i>
	<i>121. În For se construiește arcul lui Fabius Allo- brogicus.</i>		<i>121</i>
<i>Către 120. Crea- rea provinciei Galia Narbone- ză.</i>			<i>120</i>

DATE	EVENIMENTE MILITARE		EVENIMENTE ȘI SO
	<i>În Italia</i>	<i>În afara Italiei</i>	<i>În Italia</i>
119			119. Tribunatul lui Marius (155
118			—86).
116			
115			
113		113. Invazia teuto- nilor și cimbrilor în Noricum.	
112		112. Iugurtha ma- sacrează cetățenii romani din Cirta (Constantine). Ro- ma intervine.	
109			
107	107. Reformele militare ale lui Marius.		107. Marius con- sul (reales în 104, 103, 102).
106		106. Campania lui Marius împotriva lui Iugurtha care e predat lui Sulla, doctrinătorul său.	106. Nașterea lui Pompei.

POLITICE CIALE	EVENIMENTE CULTURALE		DATE
	<i>În Italia</i>	<i>În afara Italiei</i>	
<i>În afara Italiei</i> <i>(Romanizarea)</i>			119
118. Întemeierea Narbonei <i>(Narbomartius)</i>			118
	116-117. Varro.	115. Construc- ția altarului lui Domitius Ahe- nobarbus (dată timpurie, foar- te controversa- tă).	116 115
113. Crearea provinciei Asia.			113
			112
	109. Construcția podului Milvius.		109 107
	106-43. Cicero. născut la Arpinum (Italia).		106

DATE	EVENIMENTE MILITARE		EVENIMENTE ȘI SO
	<i>În Italia</i>	<i>În afara Italiei</i>	<i>În Italia</i>
105		105. Înfrângerea armatelor romane de către cimbri la Orange.	
104		104. Marius, ales consul, începe campania împotriva teutonilor și cimbrilor.	
103	103. Începe al doilea război împotriva sclarilor în Campania și în Sicilia.		
102	102. Sfârșitul celui de al doilea război împotriva sclarilor.	102. Victoria lui Marius asupra teutonilor la Aquae Sextiae.	
101	101. Victoria lui Marius la Vercellae.		
100		100. Expediția împotriva piratilor din Cilicia.	100. Tulburări la Roma provocate de Saturnus în favoarea partidului popular.
98			

POLITICE CIALE	EVENIMENTE CULTURALE		DATE
<i>În afara Italiei (Romanizarea)</i>	<i>În Italia</i>	<i>În afara Italiei</i>	
			105
			104
			103
			102
	<i>Sfârșitul sec. II, începutul sec. I: templul numit al „Fortunei virile“.</i>		101
100. Crearea provinciei Ci- licia pentru a pune capăt pi- rateriei în Me- diterana.	100—44. Caesar.	[100. Civiliza- ția celtică, zisă la Tène III.]	100
	<i>Către 98?—55. Lu- crețiu.</i>		98

DATE	EVENIMENTE MILITARE		EVENIMENTE ȘI SO
	<i>În Italia</i>	<i>În afara Italiei</i>	<i>În Italia</i>
95		95. Mitridate, rege al Pontului, e constrins să abandoneze Cappadocia.	
91			91. Se refuză italicilor cetățenia romană. Începe războiul cu socii.
90			90. <i>Lex Iulia</i> care acordă italicilor cetățenia.
89		89. Mitridate masacrează pe romani în Asia și la Delos. Revolta Greciei împotriva Romei.	89. <i>Legea Plautia Papiria</i> acordă cetățenia italicilor care o cer.
88		88—85. Războiul împotriva lui Mitridate, regele Pontului.	88. Consulatul lui Sulla (137—78). Războiul cu socii se încheie. Opoziția lui Marius și lui Sulla.
87	87. Marius și partidul popular triumfă la Roma (al șaptelea consulat al lui Marius).		

POLITICE CIALE	EVENIMENTE CULTURARE		DATE
<i>În afara Italiei</i> (Romanizarea)	<i>În Italia</i>	<i>În afara Italiei</i>	
			95
			91
	90—80. Atellanele (teatrul arlechinu lui) lui Pomponius.		90
			89
			88
		87—35. Sallus- tiu. 87?—54? Catul (născut la Ve- rona.)	87

DATE	EVENIMENTE MILITARE		EVENIMENTE ȘI SO
	<i>În Italia</i>	<i>În afara Italiei</i>	<i>În Italia</i>
86		86. Sulla cucerește Atena.	
85		85. Sulla tratează cu Mitridate.	
82	82. Sulla reintră în Roma în fruntea armatei sale, și, după zdrobirea partidului popular, își stabilește dictatura.	83—82. Sertorius răscoală Spania împotriva lui Sulla.	82. Reforme politice (împotriva măsurilor inițiate de Gracchi) și reforme juridice (drept penal) inițiate de Sulla.
80		80. A dona răscăla a lui Sertorius în Spania; începutul unui război încheiat de Pompei nouă ani mai târziu. Al treilea război împotriva lui Mitridate.	
78			
74			
73		73. Începe războiul cu Spartacus.	

POLITICE CIALE	EVENIMENTE CULTURALE		DATE
<i>În afara Italiei (Romanizarea)</i>	<i>În Italia</i>	<i>În afara Italiei</i>	
			86
			85
			82
			80
			78
			74
74—67. Provin- ciile Creta și Cyrenaica.	Către 78. Templul Fortunei la Pre- neste.		73
74—62. Provin- ciile Bitinia și Pont.			

DATE	EVENIMENTE MILITARE		EVENIMENTE ȘI S
	<i>În Italia</i>	<i>În afara Italiei</i>	<i>În Italia</i>
71		71. Pompei înfrânge ultimele trupe ale lui Spartacus (asasinat).	
70			70. Procesul lui Verres. Reformele aristocratice ale lui Sulla sînt zădărnice: reorganizarea tribunalelor (accesul cavalerilor la <i>Quæstiones Perpetuæ</i>). Pompei consul (Pompei: 106—48.)
67		67. Pompei scapă Mediterana de piratăi.	
65			
63		63. Pompei termină războiul împotriva lui Mitridate (campanii în Siria, Iudeea, la Petra și pînă în Caucaz).	63. Consulatul lui Cicero. Conjurația lui Catilina. Nașterea lui Octavian.
62			
61		61. Germanii invadează Galia.	
60			60. Formarea primului triumvirat.

POLITICE CIALE	EVENIMENTE CULTURALE		DATE
	<i>În Italia</i>	<i>În afara Italiei</i>	
<i>În afara Italiei (Romanizarea)</i>			71
	70? Nașterea lui Vergiliu (70—19) la Andes, lângă Mantua. Verrințele lui Cicero.		70
			67
	65—8. Horațiu. Către anii 65—50 <i>Poeziile</i> lui Catul.		65
			63
62. Crearea provinciei Siria.			62
			61
	60. Redactarea <i>Catilinarelor</i> lui Cicero.		60

DATE	EVENIMENTE MILITARE		EVENIMENTE ȘI SO
	<i>În Italia</i>	<i>În afara Italiei</i>	<i>În Italia</i>
59			59. Consulatul lui Caesar (100—44).
58		58. Caesar începe cucerirea Galiei.	
56			56. Întrevederea de la Luca între triumvirii Pompei, Caesar și Crassus.
55		55. Campaniile lui Caesar în Germania și în Britania. Pompei în Spania, Crassus în Siria.	
54			
53		53. În Galia, revolta lui Vercingetorix. În Siria, dezastrul și moartea lui Crassus la Carrhae.	
52		52. Sunt cucerite Genabum, Avaricum Gergovia, Alesia.	52. Asasinarea lui Clodius. Procesul și exilul lui Milo. Pompei este consul unic.

POLITICE CIALE	EVENIMENTE CULTURALE		
<i>În afara Italiei</i> (Romanizarea)	<i>În Italia</i>	<i>În afara Italiei</i>	DATE
	59 î.e.n.—17 e.n. Titus Livius.		59
			58
			56
	<i>Către 55.</i> Teatrul lui Pompei, cel dintîi teatru din piatră de la Roma.		55
	54. Începînd de la această dată, Cae- sar și apoi August construiesc basili- ca Iulia. <i>De Natu- ra Rerum</i> a lui Lu- cretiu. 54?—19? Tibul.		54
			53
	52. <i>Pro Milone</i> a lui Cicero.		52

DATE	EVENIMENTE MILITARE		EVENIMENTE ȘI SO
	<i>În Italia</i>	<i>În afara Italiei</i>	<i>În Italia</i>
51			
50		50. Sfârșitul războiului din Galia (e cucerit Uxellodunum).	
49	49. Caesar trece Rubiconul. (Începe duelul Pompei-Caesar pentru putere.)		
48		48. Înfringerea pompeienilor în Egipt. Pompei este asasinat în Egipt. Caesar în Egipt.	
47			
46		46. Victoria lui Caesar asupra pompeienilor la Thapsus.	
45		45. Victoria lui Caesar asupra ultimelor trupe pompeiene la Munda (Spania).	
44			44. Asasinarea lui Caesar la idele lui Marte (15 martie).

POLITICE CIALE	EVENIMENTE CULTURALE		DATE
	<i>În Italia</i>	<i>În afara Italiei</i>	
<i>În afara Italiei (Romanizarea)</i>			
51. Galia devine provincie romană pînă la Rin.	Către 51. Comentariile despre războiul galic ale lui Caesar (<i>De bello Gallico</i>).		51
			50
49. Marsilia devine oraș roman.			49
			48
	48. Incendiul Bibliotecii din Alexandria.		47
	47?—15? Properțiu.		46
46. Este întemeiat Arles.			45
			44
	44/43. <i>Filipicele</i> lui Cicero.		

DATE	EVENIMENTE MILITARE		EVENIMENTE ȘI SO
	<i>În Italia</i>	<i>În afara Italiei</i>	<i>În Italia</i>
43			43. E întemeiat al doilea triumvirat (Octavian, Antonius, Lepidus). Brutus și Cassius, șefii complotului contra lui Caesar, merg în Orient pentru a organiza rezistența.
42		42. Brutus și Cassius sînt învinși la Filipi. Sextus Pompeius stăpînește marea.	
40		40 (octombrie). Pacea de la Brundisium, între Marcus Antonius și Octavian.	
39		39. Acord între triumviri și Sextus Pompeius.	
37		37. Războiul împotriva lui Sextus Pompeius.	
36		36. Trupele lui Octavian îl zdrobesc pe Sextus Pompeius. Campania lui Marcus Antonius împotriva parților.	

POLITICE CIALE	EVENIMENTE CULTURALE		DATE
	<i>În Italia</i>	<i>În afara Italiei</i>	
<i>În afara Italiei</i> <i>(Romanizarea)</i>			
43. Întemeierea Lyonului (Mu- natus Plan- cus).			43
	42. August con- struiește Forul ca- re-i poartă numele (templul lui Mars Ultor).		42
	40. Războiul îm- potriva lui Iugurtha de Sallustiu.		40
	Către 39. Publica- rea <i>Bucolicilor</i> lui Vergiliu.		39
	38. Horațiu e pre- zentat lui Mecena.		37
	36. Tratatul despre agricultură al lui Varro (<i>Rerum rus- ticarum libri III</i>)		36

DATE	EVENIMENTE MILITARE		EVENIMENTE ȘI SC
	<i>În Italia</i>	<i>În afara Italiei</i>	<i>În Italia</i>
31		31. Bătălia de la Actium.	
30	Către 30. Agripa amenajează portul Misenus (<i>Portus Iulius</i>).	30. Octavian în Egipt. Moartea lui Marcus Antonius și a Cleopatrei.	30. Octavian se întoarce la Roma.
29			
27			27. Octavian ia numele de August. Instaurarea Principatului și împărțirea provinciilor în senatoriale și imperiale.
25			
22			
20		20. Partii consimt să restituie flămurile capturate la Carrhae.	

POLITICE CIALE	EVENIMENTE CULTURALE		DATE
<i>În afara Italiei (Romanizarea)</i>	<i>În Italia</i>	<i>În afara Italiei</i>	
30. Egiptul, provincie impe- rială.	35 sau 34. Prima carte de <i>satire</i> a lui Horațiu.		31
	29. <i>Georgicele</i> lui Vergiliu. A doua carte de <i>Satire</i> ale lui Horațiu. 29—16. <i>Elegiile</i> lui Propertiu.		30 29
	27. Panteonul lui Agrippa (edificiul actual datează din vremea lui Hadri- an, cu excepția por- ticului).		27
27. Provincia A- haia. Organiza- rea Galiilor (Lug- dunensis Bel- gică, Aquitană). E întemeiat O- range (<i>Arausio</i>).	25. Arcul lui Au- gust, la Aosta.		25
25. Galația pro- vincie imperială.	23. Primele 3 cărți de <i>Ode</i> ale lui Ho- rațiu.		22
22. Ciprul, pro- vincie romană.			20

DATE	EVENIMENTE MILITARE		EVENIMENTE ȘI SO
	<i>În Italia</i>	<i>În afara Italiei</i>	<i>În Italia</i>
19			
17			17. Celebrarea Jocurilor Secu- lare.
16		16. Campaniile lui Tiberiu și Drusus în Alpi.	
15			
14			11. Organizarea cultului Larilor Augustali.
13			
12		12. Campania lui Tiberiu și a lui Drusus în Germa- nia.	12. Moartea lui Agrippa. Augus- tus, Pontifex Maximus.
11			
10			
9		9. Drusus atinge Elba.	
6			

POLITICE CIALE	EVENIMENTE CULTURALE		DATE
	<i>În Italia</i>	<i>În afara Italiei</i>	
<i>În afara Italiei (Romanizarea)</i>			
15. Noricum, provincie impe- rială.	19. Moartea lui Ver- giliu și a lui Tibul. Publicarea <i>Encidei</i> .	19? Podul de la Gard.	19
			17
			16
			15
			14
	13. Ara Pacis. Car- tea IV-a a <i>Odelor</i> lui Horațiu.		13
			12
			11
	11. Teatrul lui Mar- cellus.		10
			9
10. <i>Colliae Alpes</i> provincie impe- rială. Nașterea lui Claudiu la Lyon.	8 (27 sept.). Moar- tea lui Horațiu.	6. Trofeul de la <i>Turbie</i>	6

DATA	EVENIMENTE MILITARE		EVENIMENTE ȘI SO
	<i>În Italia</i>	<i>În afara Italiei</i>	<i>În Italia</i>
4			
2			2. Se crează funcția de prefect al pretorie- nilor.
0			
6			
8			8. Se crează funcția de prefect al annonei.
9		9. Dezastrul lui Varus în Germania (Padeborn?)	
10			
14		14—16. Campaniile lui Germanicus pe Rin.	14. Moartea lui August. Urcarea pe tron a lui Tiberiu.
15			

POLITICE CIALE	EVENIMENTE CULTURALE		DATA
<i>În afara Italiei (Romanizarea)</i>	<i>În Italia</i>	<i>În afara Italiei</i>	
	4 î.e.n.?—65 e.n. Seneca.	4. î.e.n.? Naș- terea lui Seneca la Corduba.	4
			2
0/1? Nașterea lui Isus Hristos în Galileia.			0
6. Iudeea, pro- vincie imperia- lă.			6
	Către 8. <i>Metamorfo- zele și Fastele</i> lui Ovidiu.		8
	8. Exilul lui Ovi- diu la Tomis (Con- stanța).		9
10. Pannonia provincie impe- rială. Dalmția, provincie impe- rială.			10
			14
15. Moesia, pro- vincie imperia- lă.			15

DATE	EVENIMENTE MILITARE		EVENIMENTE ȘI SO
	<i>În Italia</i>	<i>În afara Italiei</i>	<i>În Italia</i>
17		17. Începutul puterii lui Se- ian.	
23			
27		27. Rotragerea la Capri a lui Ti- beriu.	
30			
31		31. Executarea lui Seian.	
34			
35			
37		37. Moartea lui Tiberiu. Urca- rea pe tron a lui Caligula.	
39			

POLITICE CIALE	EVENIMENTE CULTURALE		DATE
<i>În afara Italiei (Romanizarea)</i>	<i>În Italia</i>	<i>În afara Italiei</i>	
17. Germania provincie imperială (<i>Germania superior, Germania inferior</i>). Provincia imperială a Cappadociei.	17. Moartea lui Titus Livius, care a alcătuit 142 cărți de <i>Istorie a Romei</i> .		17
	23—79. Pliniu cel Bătrîn.	Către 17 sau 18. Moartea în exil a lui Ovidiu.	23
	30. <i>Historia Romana</i> a lui Velleius Paterculus.		27
	34—62. Persius, născut la Volterra (Etruria).		30
	Aprox. 35—către 115. Quintilian.	Către 35. Nașterea lui Quintilian la Calagurris în Spania.	31
	39—65. Lucan.		34
		39. Nașterea lui Lucan la Corduba.	35

DATE	EVENIMENTE MILITARE		EVENIMENTE ȘI SO
	<i>În Italia</i>	<i>În afara Italiei</i>	<i>În Italia</i>
40			
41			41. Asasinarea lui Caligula. Claudiu se urcă pe tron. Im- portanța spori- tă a cancelariei imperiale. Exi- tul lui Seneca(?).
43		43. Britania e cu- cerită de legiunile lui Claudiu, care asistă la ocuparea cetății <i>Camulodu- num</i> (Colchester).	
44			
45			
46			
49			49. Căsătoria lui Claudiu cu Agrippina. Sene- ca, perceptor al lui Nero.

POLITICE CIALE	EVENIMENTE CULTURALE		DATE
	<i>În Italia</i>	<i>În afara Italiei</i>	
<i>În afara Italiei</i> <i>(Romanizarea)</i>			
40. Provinciile Mauretania ce- zariană și Mau- retania tingi- tană.	40—50. Aqua Clau- dia.		40
			41
43. Licia și Pam- falia, provincii imperiale. Pro- vincia Britania.	43. Amenajarea portului Ostia în- cepînd de la accas- ă dată.		43
	44?—102? Marțial.	44? Nașterea poetului Marțial la Bilbilis (Spa- nia).	44
	Către 45. Tratatetele filozofice ale lui Se- neca (<i>De brevitate, vitae, De ira</i>).		45
46. Tracia, pro- vincia imperia- lă.		[46—120. Plu- tarh.]	46
			49

DATE	EVENIMENTE MILITARE		EVENIMENTE ȘI ȘO
	<i>În Italia</i>	<i>În afara Italiei</i>	<i>În Italia</i>
50			
51		51. Campania lui	
53		Corbulo în Armenia.	
54			54. Agrippina îl
55			asasinează pe
			Claudiu. Nero se
			urcă pe tron.
59			59. Asasinarea
60			Agrippinei de
			către Nero.
62			
63		63. Noua campa-	
		nie a lui Corbulo	
		în Armenia. Acord	
64		romano-part.	64. Incendiul
			Romei. Primele
			persecuții ale
65			creștinilor.
			65. Conjurația
			lui Piso. Moar-
			tea lui Seneca.

POLITICE CIALE	EVENIMENTE CULTURALE		DATE
	<i>În Italia</i>	<i>În afara Italiei</i>	
<i>În afara Italiei (Romanizarea)</i>			
53. Nașterea lui Traian în Ita- lica (Spania).	50. Basilica de la Porta Maggiore din Roma.	Către 50. Tea- trul de la Oran- ge.	50
			51
			53
		54/56?—120? Tacit.	54
		Către 55. Satire- le lui Persius. Satyriconul lui Petroniu (?— 65).	55
63. Acord roma- no-part pentru Armenia.			59
		60—130/140? Iuvenal.	60
		62?—125? Pli- niu cel Tânăr.	62
			63
		64. Se constru- iește Domus Au- rea.	64
		Către 65. Seriso- rile către Lucilius ale lui Seneca.	65

DATE	EVENIMENTE MILITARE		EVENIMENTE ȘI SO
	<i>În Italia</i>	<i>În afara Italiei</i>	<i>În Italia</i>
66		66—68. Revoltă în Iudeea (Vespasian).	68. Sinuciderea lui Nero. Galba se urcă pe tron. Răscoala lui Vindex în Galia.
68			
69			
70		70. Cucerirea și prădarea Ierusalimului de către Titus. (Reconstituit de Hadrian sub numele de <i>Aelia Capitolina</i> .)	69. Vitellius proclamat împărat. Otho, împărat. Vespasian proclamat împărat în Orient. Vespasian împărat unic.
71			
75			
76			
77			

POLITICE CIALE	EVENIMENTE CULTURALE		DATE
<i>În afara Italiei (Romanizarea)</i>	<i>În Italia</i>	<i>În afara Italiei</i>	
			66
			68
			69
	<i>Sub Vespasian. Istoria naturală a lui Pliniu cel Bătrîn.</i>		70
			71
			75
			76
76. Nașterea lui Hadrian la Italia (Spania).			77
77. Agricola, guvernator al Britaniei.			

DATE	EVENIMENTE MILITARE		EVENIMENTE ȘI SO
	<i>În Italia</i>	<i>În afara Italiei</i>	<i>În Italia</i>
79		79—80. Agricola pacifică nordul An- gliciei.	79. Moartea lui Vespasian. Ur- carea pe tron a lui Titus. Pom- pei și Hercula- num sînt dis- truse.
81			81. Moartea lui Titus. Urcarea pe tron a lui Domitian.
82			
85		85—89. Dacii îl în- frîng pe Domitian.	
86			
88		88. Construcția u- nui <i>limes</i> în Germa- nia.	
90			90. Quintilian, preceptor al fa- miliei imperi- ale.
92			
96			96. Asasinarea lui Domitian. Nerva procla- mat împărat de senat.

POLITICE CIALE	EVENIMENTE CULTURALE		DATE
	<i>În Italia</i>	<i>În afara Italiei</i>	
<i>În afara Italiei</i> (Romanizarea)	79. Pompei și Her- culanum sînt aco- perite de cenușa Vezuviului.		79
	81. Se termină con- strucția Coliseului.		81
	82. Arcul lui Titus.		82
	Între 82—98. Epi- gramele lui Marțial.		85
	86. Antoninus Pius, vlăstarul unei familii ori- ginare din Ni- mes.		86
			88
			90
	92—93. <i>Institutio</i> <i>oratoria</i> a lui Quin- tilian.		92
			96

DATE	EVENIMENTE MILITARE		EVENIMENTE ȘI SO
	<i>În Italia</i>	<i>În afara Italiei</i>	<i>În Italia</i>
97			
98			98. Moartea lui Nerva. Traian, împărat.
100			
101		101—102. Prima expediție a lui Traian împotriva dacilor.	
103			
105		105—106. A doua expediție victorioasă împotriva dacilor. Anexarea Daciei și a Arabiei nabateene.	105. Arabia, provincie imperială.
107			

POLITICE CIALE	EVENIMENTE CULTURALE		DATE
	<i>În Italia</i>	<i>În afara Italiei</i>	
<i>În afara Italiei (Romanizarea)</i>			
97. E întemeiat Cuicul (Djemila).			97
		98. <i>Agricola și Germania lui Ta-</i> <i>cit.</i>	98
	100. <i>Panegiricul lui Traian a lui Pliniu cel Tânăr. (De la 100 la 116 cores-</i> <i>pondența cu Tra-</i> <i>ian.)</i>	<i>Datînd din sec. I. Amfiteatrele („arenele“) din Nîmes și Arles, „Casa patrată“ din Nîmes, ar- cul din Carpent- ras și arcul din Orange, podul de la Saint-Cha- mas etc.</i>	100
			101
	103. <i>Portul lui Tra-</i> <i>ian de la Ostia.</i>		103
	<i>Sub Traian se con-</i> <i>struiește portul de</i> <i>la Centumcellae</i> <i>(Civitavecchia) și</i> <i>se reface Ancona.</i>		105
107. <i>Dacia, pro-</i> <i>vincie imperia-</i> <i>lă.</i>			107

DATE	EVENIMENTE MILITARE		EVENIMENTE ȘI S9
	<i>În Italia</i>	<i>În afara Italiei</i>	<i>În Italia</i>
111			
114		114. Războiul împotriva parților. Cucerirea Armeniei.	114. Traian e proclamat <i>Optimus</i> , cel mai bun dintre împărați.
115		Către 115. Revoltă în Britania (Anglia) și masacrul garnizoanei din Eburacum (York).	Către 115. Aproximativ jumătate din senatori sînt provinciali.
116			
117		După 117. Hadrian și Antoninus consolidează <i>limes-ul</i> Rin-Dunăre.	117. Moartea lui Traian. Hadrian împărat. Extinderea maximă a imperiului.
121		121—126. Prima călătorie a lui Hadrian prin Imperiu (inspecție la <i>limes-ul</i> Germaniei).	
122		122—127. Construcția zidului lui Hadrian în Scoția.	

POLITICE CIALE	EVENIMENTE CULTURALE		DATE
	<i>In Italia</i>	<i>In afara Italiei</i>	
<i>In afara Italiei (Romanizarea)</i>			
	111—114. Forul lui Traian, cel mai mare, construit de arhitectul Apollo- dor din Damasc.		111
	113—114. Columna lui Traian.		
114. Armenia, provincie imperi- ală.	114—115. Arcul lui Traian de la Bene- vent (terminat de Hadrian).		114
115. Mesopota- mia, provincie imperială.		115? Biblioteca din Efes.	115
	Către 116. <i>Annales</i> de Tacit.		116
		117. Templul lui Traian de la Pergam.	117
			121
			122

DATE	EVENIMENTE MILITARE		EVENIMENTE ȘI SO
	<i>În Italia</i>	<i>În afara Italiei</i>	<i>În Italia</i>
124			
125			
128		128—134. A dona călătorie a lui Ha- drian prin Impe- riu.	
130			
131			131. Publicarea Edictului per- petuu. Codifica- rea.
138			138. Moartea lui Hadrian. Anto- nius Pius, îm- părat.
142		142. Construcția zi- dului lui Antoninus în Scoția.	

POLITICE CIALE	EVENIMENTE CULTURALE		DATE
	<i>În Italia</i>	<i>În afara Italiei</i>	
<i>În afara Italiei (Romanizarea)</i>			
	124? Apuleius.	Către 124. Apuleius se naște la Madaura (Numidia).	124
	125—135. Construcția vilei lui Hadrian de la Tibur (Tivoli).	[125—190. Lucian.]	125
			128
		130. Marile lucrări de construcție și de urbanism sub Hadrian, mai ales la Atena (<i>Nouae Athenae</i>) și în Palestina (reconstrucția Ierusalimului etc.).	130
			131
			138
			142

DATE	EVENIMENTE MILITARE		EVENIMENTE ȘI SO
	<i>În Italia</i>	<i>În afara Italiei</i>	<i>În Italia</i>
144		144. Campania din Mauretania.	
146			
155			
161			161. Moartea lui Antoninus Pius. Marcus Aurelius împărat. Gaius compune <i>Institutiones</i> .
166		166. Incursiune germanică în Italia (Aquilcea).	
172		172—180. Campania împotriva quazilor și marcomanilor.	
180		180. Pace cu germanii. Revolta în nordul Britaniei de unde sînt alungați romanii.	180. Moartea lui Marcus Aurelius. Commodus împărat.

POLITICE CIALE	EVENIMENTE CULTURALE		DATE
	<i>În Italia</i>	<i>În afara Italiei</i>	
<i>În afara Italiei (Romanizarea)</i>			
146. Nașterea lui Septimius Severus la Lep- tiu Magna.			144
			146
		Către 155. Tea- trul de la As- pendos (Asia Mică).	155
		[155—229. Dio Cassius din Ni- ceea, autorul u- nei <i>Istории ro- mane.</i>]	161
166. Ambasadă romană în Chi- na?			166
	172—175. Columna lui Marcus Aure- lius.	Către 170. Naș- terea scriitoru- lui Filostratos la Lemnos.	172
			180

DATE	EVENIMENTE MILITARE		EVENIMENTE ȘI SO
	<i>În Italia</i>	<i>În afara Italiei</i>	<i>În Italia</i>
192			192. Asasinarea lui Commodus.
193			193. Septimius Severus împărat.
195		195—198. Campania împotriva parților.	
203			
208		208. Campania și moartea lui Septimius Severus în Britania. Frontiera se restabilește pe zidul lui Hadrian.	
211			211. Moartea lui Septimius Severus Caracalla, împărat.
212			212. <i>Constitutio Antoniniana</i> .
216			

POLITICE CIALE	EVENIMENTE CULTURALE		DATE
	<i>În Italia</i>	<i>În afara Italia</i>	
<i>În afara Italiei (Romanizarea)</i>			192
		Mari lucrări de urbanism sub Septimius Seve- rus (forurile de la Djemila și de la Leptis Mag- na).	193
			195
	203. Arcul lui Sep- timius Severus.		203
			208
			211
212. Cetățenia e acordată în toa- te provinciile Imperiului. Naș- terea lui Aure- lian la Sirmium (Pannonia).			212
	216. Termele lui Caracalla.		216

DATE	EVENIMENTE MILITARE		EVENIMENTE ȘI SO
	<i>În Italia</i>	<i>În afara Italiei</i>	<i>În Italia</i>
217		217. Pașea cu par- ții.	217. Moartea lui Caracalla.
218			218. Heliogabal urmează lui Ma- crinus.
222			222. Asasinarea lui Heliogabal.
226			
231		231. Expediția îm- potriva perșilor.	231. Severus A- lexander, îm- părat.
235			235. Asasina- rea lui Severus Alexander. Începe anarhia mi- litară.
245			
250		250. Francii ajung la Rin.	
256		256. Goții invadează Dacia.	

POLITICE CIALE	EVENIMENTE CULTURALE		DATE
	<i>In Italia</i>	<i>In afara Italiei</i>	
<i>In afara Italiei</i> <i>(Romanizarea)</i>			217
			218
			222
			226
[226. Ardeshir I întemeiază di- nastia Sasanizi- lor (226—637) din Persia.]			231
			235
245. Nașterea lui Dioclețian în Dalmația.			245
250. Epidemie de ciumă în Im- periu.			250
256. Shapur ocu- pă Antiochia.			256

DATE	EVENIMENTE MILITARE		EVENIMENTE ȘI SO
	<i>În Italia</i>	<i>În afara Italiei</i>	<i>În Italia</i>
260		260. Alamanii străpung <i>limes</i> -ul din Germania	260. Gallienus, împărat unic.
268			268. Moartea lui Gallienus.
270	270. Aurelian respinge o invazie a alamanilor.		
271	271—283. Construcția unei incinte fortificate în jurul Romei.	271. Romanii abandonează Dacia în mâinile goților.	271. Aurelian devine împărat.
275		275. Părăsirea Cîmpurilor Decumate (între Rin și Dunăre).	275. Moartea lui Aurelian.
276		276. Invazii la toate frontierele Imperiului.	
284			284. Domițian devine împărat.
288			

POLITICE CIALE	EVENIMENTE CULTURALE		DATE
	<i>În Italia</i>	<i>În afara Italiei</i>	
<i>În afara Italiei</i> (<i>Romanizarea</i>)			
260. Dezastru roman în Orient unde Shapur fa- ce prizonier pe împăratul Vale- rian și respinge legiunile dinco- lo de Euftrat.			260
			268
			270
			271
			275
			276
288? Nașterea lui Constantin în Moesia.			284
			288

DATE	EVENIMENTE MILITARE		EVENIMENTE ȘI SO
	<i>In Italia</i>	<i>In afara Italiei</i>	<i>In Italia</i>
293			293. Organizarea Tetrarhiei: doi Augusti (Dioclețian și Maximinus) și doi Cezari (Galerius și Constantius Chlorus).
296		296. Constantius Chlorus recucerește Britania iar Dioclețian Alexandria.	
297		297—298. Victoriile lui Galerius asupra perșilor. Extensiunea maximă a Imperiului în Orientul Mijlociu.	
300			Către 300. Dioclețian unifică administrația Italiei și a provinciilor.
301			301. Edictul prețurilor maxime.
302			

POLITICE CIALE	EVENIMENTE CULTURALE		DATE
	<i>În Italia</i>	<i>În afara Italiei</i>	
293. Nicomedia (Dioclețian), Augusta Treuironum (C.Chlorus), Sirmium (Galerius) împreună cu Milanul (Maximinus) devin capitale ale Imperiului.			293
			296
			297
			300
Către 300. Desființarea provinciilor senatoriale. Împăratul numește pe toți guvernatorii celor 96 provincii create.			301
	302. Construcția termelor lui Dioclețian.		302

DATE	EVENIMENTE MILITARE		EVENIMENTE ȘI SO
	<i>În Italia</i>	<i>În afara Italiei</i>	<i>În Italia</i>
305			305. Abdicarea lui Dioclețian și a lui Maximianus. Galerius și Constantius Chlorus devin Auguști.
306		306. Expediția lui Constantin împotriva francilor.	306. Moartea lui Constantius Chlorus (înlocuit de Severus.) Fiul său, Constantin, este proclamat Cezar de trupele sale.
307			307. Moartea lui Severus. Constantin devine August împreună cu Galerius.
310			
311			311. Moartea lui Galerius. Edictul cu privire la toleranță.
312	312. Constantin l-a învins pe Maxențiu, fiul lui Maximianus la podul Milvius.		312. Constantin și Licinius devin împărați.

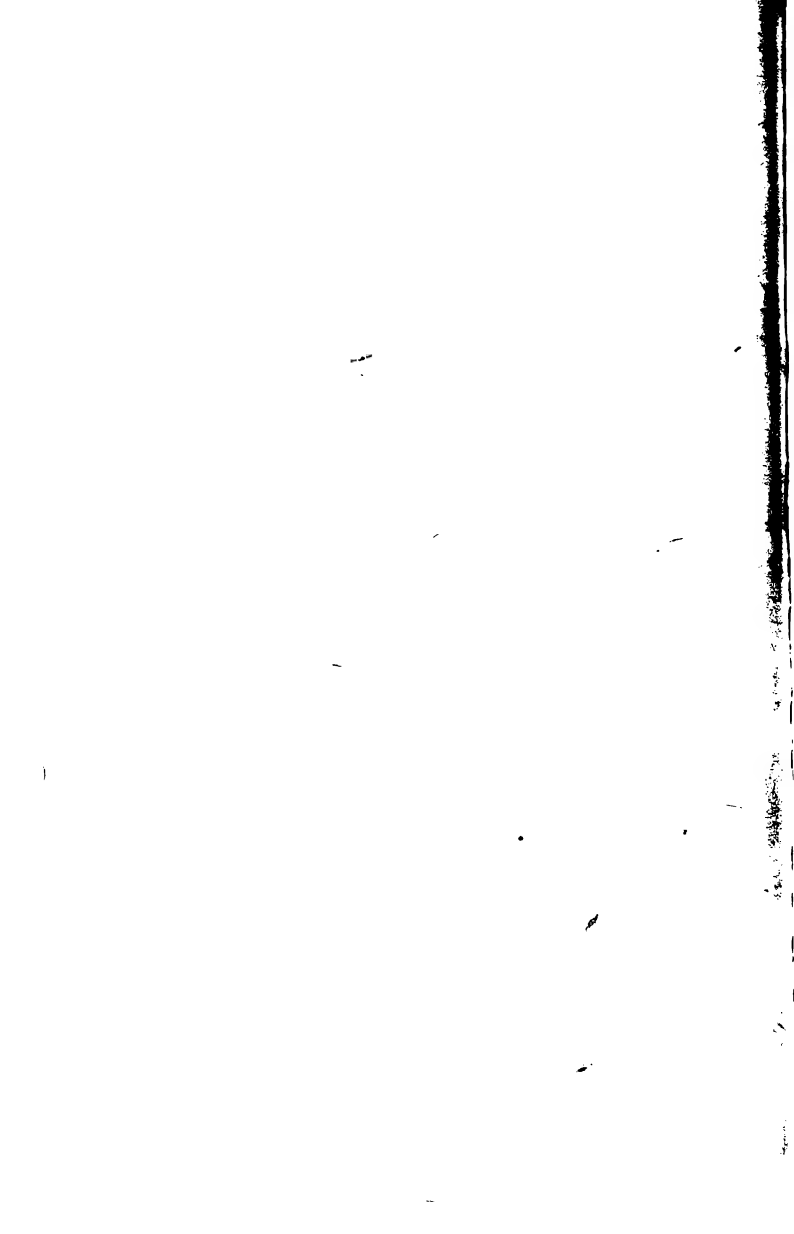
POLITICE CIALE	EVENIMENTE CULTURALE		DATE
	<i>În Italia</i>	<i>În afara Italiei</i>	
<i>În afara Italiei (Romanizarea)</i>		<i>Către 305. Pa- latul lui Diocle- țian de la Split (Jugoslavia).</i>	305
			306
			307
	<i>Către 310. Basilica lui Constantin și a lui Maxențiu.</i>	<i>310. Nașterea lui Ausonius la Bordeaux.</i>	310
	<i>311. Circul lui Ma- xențiu.</i>		311
			312

DATE	EVENIMENTE MILITARE		EVENIMENTE ȘI SO
	<i>În Italia</i>	<i>În afara Italiei</i>	<i>În Italia</i>
313			313. Publicarea edictului de toleranță, eronat numit de la Milan sau al lui Constantin.
315			
324			324. Constantin devine împărat unic.
330			
335			335. Împărțirea Imperiului între descendenții lui Constantin
337		337. Campania lui Constantin împotriva Sasanizilor.	337. Sfârșitul domniei lui Constantin.

POLITICE CIALE	EVENIMENTE CULTURALE		DATE
	<i>În Italia</i>	<i>În afara Italiei</i>	
<i>În afara Italiei (Romanizarea)</i>			
			313
	315. Arcul lui Constantin.		315
			324
330. Constantinopol devine noua capitală a Imperiului.			330
			335
337. Constantin moare lângă Nicomedia.			337

DICȚIONAR ISTORIC
ȘI BIOGRAFIC

Toate cuvintele importante, menționate în lucrare, vor apărea în paginile care urmează, clasate în ordine alfabetică. Unele sînt urmate numai de trimiteri la text. Altele sînt urmate de rubrici unde autorul dezvoltă ceea ce n-a crezut că trebuie expus amănunțit în textul cărții: biografii ale personajelor importante, istoricul provinciilor și al orașelor importante, enumerarea monumentelor (dispărute sau încă existente) tipice pentru o categorie ori alta etc.

Principalele abrevieri utilizate:

P.: trimitere la text care se referă la ansamblul unei rubrici sau al unei subrubrici.

p.: trimitere la text care se referă la un cuvînt sau la o frază dintr-o rubrică.

Cuvinte în litere **CAPITALE MICI**: trimitere la o altă rubrică.

În sfîrșit, abrevierile de mai jos sînt precedate de cuvîntul „vezi” cînd este vorba de referințe esențiale.

A

ACCLAMATIA POPULARĂ

(Vezi p. 151.)

ACTORI

- Primii actori care vin din Etruria, în secolul IV î.e.n. pentru a participa la spectacolele publice erau numiți histrioni.
- Erau pe atunci mai cu seamă dansatori, îmbrăcați în costume rituale. Apoi, după introducerea reprezentațiilor scenice, au apărut actori adevărați, ca în teatrul grec. Totuși mult

timp acești actori nu au purtat mască; aceasta a fost introdusă abia în ultimii ani ai Republicii. Inițial, actorii erau considerați niște nelegiuiți și profesiunea lor era interzisă cetățenilor. Apoi, începînd cu vremea lui Cicero, s-a ajuns la o îngăduință din ce în ce mai mare și chiar tinerii aristocrați au urcat pe scenă. Totuși, împotriva actorilor profesioniști s-au adoptat măsuri polițienești, fiind supuși anulator restricții în timpul imperiului.

ACTIUNE (în justiție)

Actio (acțiunea), în sensul larg, sau apelul la autoritatea judecătorească a fost reglementată prin două sisteme: în dreptul vechi, au operat *legis actiones* — un exemplu este evidențiat prin *actio sacramenti* (vezi p. 140).

După *lex Aebutia* și legile promulgate de August, sistemul cutumiar și ritualist a fost înlocuit prin cel numit *actio per formulas* (vezi p. 143).

ACTIUM

Bătălia de la Actium (2 septembrie 31 î.e.n.).

ADMINISTRAȚIA IMPERIALĂ (Vezi p. 171 și p. 172 și PROVINCII.)

ADONIS

Divinitate introdusă de sirieni (pp. 114—115) și adoptată destul de timpuriu (la sfîrșitul Republicii); simboliza misterul vegetației.

ADRIATICĂ

Apariția Romei în bazinul Mării Adriatice (p. 49). Alături de această denumire, derivată din cea a orașului greco-etrusc Adria, întîlnim calificativul *Mare Superum*.

ADUNAREA POPORULUI

Sub Romulus (p. 19.) (Vezi COMIȚII.)

ADUNĂRILE PROVINCIALE

Instituție menită să dea provinciilor și grupurilor de provincii o unitate cel puțin religioasă și morală formată în esență în cadrele istorice anterioare cuceririi romane; adunările provinciale sînt independente de împărțirile administrative. A ființat o adunare provincială a Galiilor la Lyon,

una a Spaniei la Tarraco, una a celor două Germanii la Colonia. Această instituție descinde, după cum se pare, din adunările „confederațiilor“, ce existau de secole în Orient și pe care romanii le-au reînviat sau le-au păstrat: adunarea Thesaliei, cea a Focidei, adunarea Beotiei etc. Scopul acestor adunări era celebrarea cultului Romei și a lui August; erau formate de delegații religioase trimise de cetăți (ca „theoriile“¹ din lumea greacă: cf. confederația de la Delos). În fruntea lor, se afla un mare preot ales; fiecare adunare avea bugetul său; deputații discutau problemele comune, trimiteau delegații împăratului etc. Cu încetul, adunările au constituit o adevărată reprezentare a provinciei și au ajuns chiar să întenteze procese guvernatorilor, dar recrutate din înalta „burghezie“ locală și formate din oameni devotați romanilor, n-au jucat decât un rol limitat și n-au cristalizat vreodată în jurul lor aspirațiile „naționale“. Ele au acționat mai curând ca instrumente de romanizare.

AEGATE (insule)

Grup de trei insule situate la estul Siciliei. Victoria de la insulele Aegate (P. 48).

AERARIUM

Era vistieria statului. Se afla depusă în templul lui Saturn, de unde provine și numele său de *Aerarium Saturni*. Sub Republică *aerarium* constituia grosul veniturilor financiare aflate la dispoziția senatului. Sub Imperiu, *aerarium* se distinge categoric de trezoreria împăratului, sau *fiscus*, ajungând în secolul al III-lea o simplă casă de bani municipală (P. 172.)

— *militare* (casa de bani militară întemeiată de August (p. 172 vezi și BUGET).

AFRICA

Africa romană nu corespunde continentului african rămas în mare parte necunoscut anticilor. Expedițiile romane nu depășeau pe pământ Sahara sau poate Nigeria (Balbus). Dar, pe la 500 î.e.n., cartaginezii lui Hannon au înconjurat pe mare continentul african. Purta numele de *Africa* regiunea ocupată azi de Tunisia și de Tripolitania, adică terito-

¹ De la grc. *theoria-procesiune*. Erau solii sacre, trimise de un *polis* grec ca să-l reprezinte la jocurile sportive, consultarea oracolelor, oferirea ofrandelor etc.

riul cartaginez. La est, Egiptul forma o țară aparte, ca și Numidia și Mauritania la vest. Întocmai precum teritoriile îndepărtate ale Extremului Orient, Africa neagră nu era legată de Roma decât prin caravanele venite din Sudan, care aduceau în porturile Tripolitaniei și a Cirenaice¹ sclavi, fildeș, pietre prețioase, animale rare etc. Provincia Africa formată după distrugerea Cartaginei (146 î.e.n.) cuprindea numai partea orientală a Tunisiei și se mărginea la vest printr-un șanț (*Fossa Regia*) cu regatul numid al regelui Massinissa. Dar, după războiul cu Jugurtha, protectoratul Romei asupra țărilor vestului african a devenit mai riguros. În 25 e.n. Augustus a adăugat vechii provincii africane o fișie din zona vestică învecinată care a căpătat numele de *Africa Noua* (Noua Africă) spre deosebire de *Africa Vetus* (Vechea Africă). Această *Africa Noua* alcătuia o parte din Numidia transformată în provincie romană pe timpul lui Caesar (46 î.e.n.). Numidia occidentală era încă un regat indigen; în 42 e.n., sub Claudiu, ea a devenit provincie senatorială, sub numele de Mauretania cesariană. Mai la vest — de fapt la vest de Moulouya — începea Mauritania tingitană care în 42 a devenit provincie romană (se afla, aproximativ, pe teritoriul Marocului actual). Vestigii: ruinele romane din Africa de nord, câteodată izolate în zonele astăzi de deșert, se numără printre cele mai numeroase și mai importante urme antice. Orașe întregi, de exemplu la Timgad, Djemila, Homs, sînt încă vizibile. Principalele așezări explorate sînt în Maroc cele de la VOLUBILIS (lîngă Meknes), în Algeria cele de la *Caesarea* (Cherchell), *Cuicul* (Djemila), Lambesa, *Theveste* (Tebessa), *Hippo Regius* (Bône), în Tunisia cele de la *Thugga* (Dougga), *Carthago* lîngă Tunis, *Thysdrus* (El Djem), *Sufetula* (Sbeitla), în Libia cele de la *Leptis Magna* (Homs), de la Sabrathia și de la Cyrene.

Pt: armata din Africa (vezi LEGIUNE);
concurența Italiei în materie agricolă (vezi pp. 273—274);
animalele sălbatice din Africa (vezi pp. 420 și urm.); orașele africane (vezi capitolul X).

AGATOCLE

Tiran al Siracuzei, adus la putere de partidul democratic. În 311, el reușește să aducă în Africa și împotriva Cartaginei o armată, dăr a trebuit să se retragă în anul următor. Moare în anul 289 (P. 48).

¹ Adică în teritoriul ocupat în prezent de Republica Libia.

AGER PUBLICUS

Domeniu public, mărit prin cuceriri. Se deosebește diferite categorii de domenii: cele care sînt ocupate de păduri sau de mine (*metalla*) exploatate de stat, pămînturi cultivate, pămînturi nedestelinate etc. Marii proprietari și crescători de vite caută să se întindă în *ager publicus* (*occupatio*) (pp. 42 și 266), în timp ce țăranii săraci reclamă împărțirea lui: o serie de legi agrare (licinienne, ale Gracchilor, ale lui Căsar) încearcă să soluționeze problema (p. 56). *Ager publicus* poate fi utilizat pentru implantarea de colonii sau pentru instalarea de coloni individuali, poate fi concesionat unor personaje importante, restituit parțial indigenilor (*stipendiarii*), chiar rămînînd proprietatea statului (pp. 147—149) sau poate fi închiriat celor care-l luau în arendă. În vremea Imperiului (Vespasian), ceea ce mai rămîne din *ager publicus* devine proprietatea coroanei. (Vezi de asemenea: *LEGEA agrară*, *PROPRIETATE* și *POSSESSIO*.)

AGGER

Taluz care înconjură meterezul taberelor militare (vezi p. 187).

AGORA

— și Forul (vezi pp. 314 și 317).

AGRICULTURĂ

Principala activitate în Roma celor dintîi secole, activitate cărora „vechii romani“, precum Cato, îi vor atribui cu judecătoare și nostalgie cele mai bune calități ale concetățenilor lor. Războaiele punice și apoi războaiele civile au prilejuit o serie de crize care au lăsat ogoarele necultivate și goale. Ruinarea micilor cultivatori care a urmat și abundența mîinii de lucru vor favoriza dezvoltarea marii proprietăți (*latifundia*); în cele din urmă, concurența provinciilor, la rîndul lor exploatate pe o scară chiar mai vastă, va transforma pămîntul arabil din Italia în viță-de-vie, li-vezi de măslini și pășuni (vezi pentru această evoluție paginile 258 și următoarele). August, secondat de Vergiliu (*Georgice*) și de urmașii săi (Vespasian, Traian, Hadrian etc.) vor încerca zadarnic să restaureze agricultura Italiei. Cato cel Bătrîn (în a sa *De agricultura*), Varro (*Res rustica*) și Columella (*De re rustica*) ne-au lăsat numeroase informații asupra agriculturii romane și evoluției sale.

AGRIPPA

M. Vipsanius Agrippa. Născut în 63 î.e.n., era de origine modestă, dar a devenit de la 44 sprijinitorul lui Octavian, pe care l-a ajutat eficace în perioada cuceririi puterii. Era un organizator abil și a izbutit să-l învingă pe Sextus POMPEIUS la Naulochos în 36. În 33, după ce fusese consul, a acceptat sarcina de edil și a executat mari lucrări menite să transforme vechea Romă în capitală modernă. În acest domeniu, el a realizat construcția așa-numitelor *Aqua Iulia* și *Aqua Virgo* (p. 351), secarea părților mlăștinoase din Cîmpul lui Marte, clădirea Termelor (vezi p. 345) și a primului Panteon. Puțin mai târziu, Galia îi va datora tot lui Agrippa rețeaua rutieră care, pornind de la Lyon, trebuia să faciliteze armatelor trecerea prin toată țara și să accelereze romanizarea dincolo de Alpi. În 31, la Actium, el comanda flota, și victoria sa a fost rezultatul eforturilor de multă vreme întreprinse în vederea reorganizării marinei și amenajării, în Campania, a porturilor Portus Iulius și Misenus. Apoi el a devenit un fel de co-regent al lui August, s-a căsătorit cu Iulia, fiica acestuia, după moartea tinărului Marcellus, și a avut cu ea doi băieți, Caius și Lucius CAESAR și două fiice, a doua Iulie și prima Agrippină; ultimul său fiu Agrippa Postumus, s-a născut după moartea sa. A murit la 20 martie î.e.n.

ALAMANI

Popor germanic. Au reușit să străpungă *limes*-ul Germaniei în 260 și apoi să invadeze Italia pentru scurtă vreme (p. 82).

ALBA

Așezare latină, metropolă a Romei (p. 8). Capitală a ligii latine, ea a fost înlăturată de Roma (vezi p. 433), care a preluat cultul lui Iupiter Latinul (p. 32).

ALEGERI

(Vezi COMIȚII.)

ALESIA

Actuala Alise-Sainte-Reine. *Oppidum* al sequanilor, în care Caesar a izbutit să blocheze și să-l zdrobească pe Vercingetorix (52 î.e.n.). Săpături ale unui oraș galo-roman.

ALEXANDRIA

Întemeiată de Alexandru în 332 î.e.n., ocupată de Caesar, în 47, și anexată de August, în 30, cunoscuse în ultimele trei secole o expansiune comercială și culturală extraordinară. Sub dinastia ptolemeilor școlile sale literare și filozofice deveniseră cele mai vestite din lumea hellenistică. Prosperitatea sa s-a dezvoltat după ruinarea Tyrului și a Cartaginei și n-a încetat să crească sub impulsul romanilor, care au transformat-o în al doilea oraș al Imperiului (vezi pp. 438 și urm.). Tulburările din secolul al III-lea au provocat declinul său. Faimoasa sa bibliotecă, întemeiată de Ptolemaios Filadelful (285—247) și incendiată în 47 î.e.n., cuprindea între altele toate operele lui Aristotel și numeroase manuscrise străine, printre care primele cinci cărți din *Biblia* ebraică. Influență literară asupra Romei (pp. 221 și urm.).

ALEXANDRU

Caesar îl ia ca model (p. 64).

ALIMENTA

(Vezi BINEFACERE.)

ALIATI

În armată (vezi p. 183).

Din punct de vedere politic (vezi FOEDUS).

ALOBROGI

Popor galic, stabilit în partea de mijloc a văii Ronului, în regiunea Isère; aliat cu Hannibal, acest popor a fost învins de *C. Fabius Maximus*, în 121 î.e.n. Începînd din acest moment, client al Romei, cu care se afla în relații constante (p. 443).

ALPI

Pacificarea definitivă (p. 68) a fost realizată de August care i-a consacrat optsprezece ani de eforturi militare, de la 25 la 7 î.e.n. Încheierea acestei pacificări a fost celebrată prin ridicarea trofeului de la La Turbie. Regiunile pacificate au format un fel de zonă de trecere între Galia și Italia. Ele cuprindeau districtele Alpii Maritimi (Cimiez), Alpii Cotieni (Susa), Alpii-Grées (Aime) și Alpii Pennini (Martigny-en-Valais). Trecerea Alpilor de către Hannibal (p. 51).

ALTA SEMITA

(P. 328.)

ALTARUL PĂCII

(Pp. 249, 457)

AMFITEATRU

Monument (vezi pp. 338 și urm.).

Spectacol (vezi pp. 412 și urm.).

Principale vestigii. La Roma: amfiteatrul Flavian (vezi COLISEU). În afara Romei: Cagliari, Cassino, Pompei, Pola, Puzzoli, Spoleto, Verona (Italia), Arles, Nîmes, Paris, Périgueuy (Franța), Merida, Sevilla (Spania), El-Djem (Tunisia) etc.

ANCUS MARTIUS

Rege al Romei, succesor al lui Tullus Hostilius (p. 24) (640 î.e.n., potrivit tradiției). Prin mama sa, nepot al lui Numa Pompilius, a fost un rege religios, însă a reputat victorii, mai ales asupra latinilor (p. 43). A domnit douăzeci și patru de ani și a avut ca succesor pe Tarquinius Priscus.

ANNONA

Organizarea aprovizionării la Roma, devenită imperioasă datorită regresului cultivării grâului în Italia, începînd cu sfîrșitul Republicii. Grîul este sau perceput ca impozit în provincii sau rechiziționat și plătit după un tarif oficial, sau chiar cumpărat de la negustori. Sub Imperiu, grîul astfel dobîndit era transportat de către nave puse de armatori la dispoziția statului. Odată ajuns la Roma, acest grîu este în parte vîndut la prețuri fixe, pentru „a influența piața“, în parte distribuit gratuit celor nevoiași (aceasta după începutul secolului II î.e.n.); aceste distribuții s-au desfășurat ulterior cu regularitate și au fost organizate sistematic în timpul Imperiului; dar numai aproximativ o cincime din populație profita de pe urma acestui sistem, numărul beneficiarilor fiind stabilit la 200.000 (P. 171).

ANTIOCHIA

Oraș din Siria, una din cele mai mari capitale ale lumii helenistice (p. 438). Reședința guvernatorului după transformarea de către Pompei a Siriei în provincie romană (64 î.e.n.). Antiochia a păstrat în timpul Imperiului o mare importanță

strategică, administrativă și economică. Era împreună cu Palmyra, Damascul și Petra una dintre bazele comerțului cu Orientul. Dioclețian a creat aci sediul uneia dintre diocesele orientale. Înaintea lui Dioclețian, Traian și Hadrian au înfrumusețat-o cu numeroase monumente, dar influența romană n-a micșorat de loc înfruntarea hellenismului și cu atât mai puțin influența tradițiilor semitico ale masei arameene.

ANTIOCHOS III (cel Mare)

Rege al Siriei și al treilea cu acest nume după Seleucos, fondatorul dinastiei. El reușește să restabilească un moment măreția Seleucizilor, dar în fața opoziției romane a trebuit să renunțe la hegemonie (189). (P. 54.)

ANTONINII

Nume dat dinastiei care domnește între Nerva și Commodus și își datorează numele lui Antoninus Pius care, prin jocul adopțiunilor, era considerat descendentul direct al lui Nerva, prin Traian și Hadrian. Această dinastie cuprinde domniile lui: Nerva (96—98), Traian (98—117), Hadrian (117—138), Antoninus (138—161), Marcus Aurelius (161—180) și Commodus, fiul acestuia din urmă (180—192). (Pp. 75 și următoarele.)

ANTONINUS PIUS

Înainte de a deveni împărat se numea *T. Aurelius Fulvus Boionus Arrius Antoninus*, născut la 19 septembrie anul 86 (e.n.) la Lanuvium în Lațium; consul în 120, el este remarcat de împăratul Hadrian care îi încredințează provincia proconsulară a Asiei (130—135); este adoptat în 138, cu condiția de a adopta el însuși pe *M. Annius Verus* și pe *M. Aelius Aurelius Commodus* (p. 75). Devine împărat în același an. Opera sa se rezumă, în exterior, la pacificarea frontierelor (în Africa, în Britania). În interior, dezvoltă asistența publică. Moare în 161. Templul său, consacrat lui însuși și soției sale, Faustina, se ridică pe Calea Sacră.

ANTONIUS (MARCUS ANTONIUS)

Apare la început în Egipt, unde este ofițer al lui Gabianus, care opera atunci în această țară în numele lui Crassus. A devenit ulterior locotenentul lui Caesar în Galia (de la 54 la 50 î.e.n.). Tribun al plebei, de la 10 decembrie 50, s-a aliniat de partea lui Caesar cu prilejul războiului civil. A

participat la bătălia de la Farsala; în 44 era consul împreună cu Caesar și a exercitat în mod legal puterea după ideile lui martie (p. 64). Rival al tinărului Octavian, el devine în curînd aliatul său. În 43, s-a realizat al doilea triumvirat. În octombrie 42, împreună cu Octavian, cîștigă lupta de la Filippi. După aceea, obține Orientul ca parte a sa și, în cele din urmă, este implicat, alături de Cleopatra, într-o luptă deschisă împotriva lui Octavian; după înfringerea de la Actium, se sinucide.

A P A

Problemă la Roma (pp. 7—8, 352, vezi și APEDUCTE).

A P A R E T A J E

Metodele de construcție au evoluat la Roma, începînd cu primele monumente cunoscute. În esență, această evoluție s-a concretizat prin introducerea blocajului între paramente, care a substituit tehnica greacă a construcției în piatră pe toată grosimea zidurilor (p. 247). Într-o oarecare măsură, apareiajul permite o dotare cel puțin aproximativă a monumentelor. Arheologii deosebesc mai multe feluri de apareiaje dintre care principalele sînt:

Opus siliceum (sau apareiaj poligonal, numit uneori ciclopic sau pelasgic), format din mari blocuri brute, poligonale, doar imbricate unele în altele. Multă vreme considerat ca foarte arhaic, acest apareiaj se pare că data în realitate din secolul al IV-lea î.e.n.

Opus quadratum, format din pietre cioplite suprapuse: dimensiunile pietrelor, natura lor și carierele din care provin variază de la epocă la epocă.

Opus incertum, format dintr-un nucleu de blocaj, acoperit cu un parament format din mici piramide de tuf dispuse neregulat. Datează din secolul al II-lea î.e.n.

Opus reticulatum, se realizează în aceeași tehnică ca și precedentul, dar partea exterioară capătă forma unei plase cu ochiuri regulate. Datează de la mijlocul sec. I î.e.n.

Opus testaceum, are același nucleu de blocaje ca și cele două apareiaje precedente: învelișul extern este format din cărămizi așezate culeat și legate cu un mortar, care varia în funcție de epocă.

Opus mixtum, combinînd pentru paramente cărămida, piatra cioplită și cîteodată cărămizile mici și pătrate dispuse în formă de rețea.

APEDUCTE

Primul apeduct la Roma a fost construit de censorul Appius Claudius. Romanii au început să imite tehnicile grecești, întrebuițind canalele zidite la suprafața solului sau subterane și exploatând panta terenului. Apoi întrebuițarea boltei și a blocajului (pp. 247 și 248) a înlesnit construirea unor suprastructuri care micșorau lungimea traseului și mențineau apa sub presiune. Din pricina creșterii populației Romei, ca și din cauza modei termelor, apeductele s-au înmulțit. Agrippa a pus la punct o administrație specializată pentru apeducte și cunoscută nouă prin *Tratatul Apeductelor* a lui Frontinus, care supraveghea întreținerea conduc-tor și justa repartizare a apei. Principalele apeducte ale Romei erau, în ordine cronolo-gică:

Aqua Appia (cel mai vechi); datează din 312 î.e.n. (p. 349).
Anio Vetus (272—270 în e.n.); el aducea apa din regiunea Tibur (p. 350).

Aqua Marcia (144—140 î.e.n.) (p. 350).

Aqua Tepula (125 î.e.n.) (p. 350).

Aqua Iulia și *Aqua Virgo*, realizate de Agrippa (p. 351).

Aqua Alsietina, construită de Augustus în 2 î.e.n. (p. 352).

Aqua Claudia și *Anio Novus*, începute de Caligula în 38 e.n. și inaugurate de Claudiu la 1 august 52; apele lor provin din cursul superior al riului Anjo.

În provincii, dezvoltarea orașelor romane a impus constru-irea de numeroase apeducte. Vestigii principale: Vezi *Aqua Claudia*, *Aqua Marcia*, la Roma; *Podul de la Gard*, în Fran-ța; *Apeductul lui Valens*, la Istanbul; *Apeductul de la Se-govia*, *Apeductul de la Almunecar*; *Apeductul de la Tarraco*, *Apeductul de la Merida* în, Spania, *Apeductul de la Smyrna* etc.

A POLL O D O R D I N D A M A S C

Arhitectul lui Traian și Hadrian (p. 320).

A P O L L O

Divinitate de origine greacă ajunsă la Roma poate prin in-termediul etruscilor, însă totdeauna simțită ca străină.
—din Veii (P. 33) — și Augustus (P.330).

A P O L L O N I O S D I N T Y A N A

Filozof grec, născut la Tyana în Asia, în timpul lui Tiberiu, este prototipul filozofilor pitagoricieni mistici care străbă-

teau Imperiul. El se ducea în Egipt și în India ca să asculte lecțiile gymnosofiștilor. După modelul lor, îndeplinește miracole jucînd, se pare, chiar un oarecare rol politic pe lângă marile personalități romane seduse de forța personalității și ascetismului său (p. 73). Viața sa a fost înfățișată de sofistul Filostratos în timpul Severilor (vezi p. 389).

A P O T E O Z Ă

Formă a cultului imperial, împăratul devenind zeu (*diuus*), după moartea sa. Această nemurire este acordată de Senat: zeul primește un cult, pe care îl conduce un colegiu de preoți.

— a lui Romulus (P. 150).

— personală a unor simpli particulari (vezi p. 109).

(Vezi CULTUL IMPERIAL.)

A P P I U S C L A U D I U S C A E C U S

Censor în 312 î.e.n. Se opune la orice pace de compromis cu Pyrrhus (p. 46). Personalitatea sa domină secolul al IV-lea î.e.n. El aparținea unei familii din aristocrația sabină, însă a contribuit la pătrunderea influențelor noi în Roma. A construit *via Appia*, între Roma și Campania, și *Aqua Appia* (p. 349). El a publicat prima lucrare de practică juridică (p. 142) și a întreprins o reformă a ortografiei latine. A alcătuit de asemenea o culegere de sentințe morale unde se deslușește, poate, influența pitagorismului din Italia meridională.

A P R O V I Z I O N A R E

(Vezi ANNONA.)

A P U L E I U S

Scriitor și filozof născut în Madaura, în Africa, către 125 e.n. Aparținea burgheziei locale și a studiat la Cartagina și apoi la Atena. A adoptat doctrina platoniciană. După diferite aventuri, și-a încheiat viața la Cartagina unde elocvența sa i-a creat o mare reputație. A murit cam în jurul anului 170 e.n. Opera lui cea mai ilustră este romanul *Metamorfozele* (adesea numit *Măgarul de aur*) (Pp. 241 și următoarele).

A R A P A C I S A U G U S T A E

(Vezi ALTARUL PĂCII.)

A R C A D Ă

Împreună cu bolta a fost una dintre formele caracteristice ale arhitecturii romane; lintourile monolitice au fost inlo-

cuite prin arcuri în semicerc realizate în piatră și, mai des, în cărămidă sau beton. Unele arcade susțin apeductele și suprastructura amfiteatrelor, în timp ce arcurile oarbe mențin echilibrul sub presiunea greutateii construcțiilor.

ARCURI DE TRIUMF

Formă de monument pur romană. Se pare că la origine au fost porți sacre ridicate la un punct de trecere (frontieră de provincie, pomerium al unui oraș etc.) dar, de timpuriu, monumente asemănătoare au fost ridicate de generali învingători din banii proveniți din prada de război și împodobite cu imagini care reproduceau faptele celor ce le consacrau, de unde termenul de „arc de triumf”, întrebuințat la modul general și uneori abuziv. Au apărut arcuri de triumf la Roma și în majoritatea orașelor provinciale (P. 316).

Principale vestigii la Roma: arcurile lui Constantin, lui Septimius Severus (p. 316), lui Titus. În afara Romei, întâlnim arcuri de triumf cu o singură deschizătură: arcul de triumf al lui Hadrian la Atena, arcul lui Caracalla la Volubilis, arcul de la Djemila, arcul lui Traian de la Beneventum, arcul de la Carpentras, arcul de la Saint-Rémi, arcul de la Verona, arcul lui Traian de la Ancona. Arcuri cu două deschizături: arcul de la Annouva în Algeria. Arcurile cu trei deschizături: arcul de la Bosta în Iordania, arcul de la Capua, arcul lui Traian de la Timgad, arcul de la Thamis (lingă Constantie), arcul de la Orange, arcul de la Palmyra, arcul lui Septimius Severus de la Lambesa. Arcuri cu patru deschizături: arcul lui Caracalla de la Tebessa, arcul de la Leptis Magna, arcul lui Marcus Aurelius de la Tripoli etc.

ARGEI

Astfel se numeau douăzeci și patru de capele împrăștiate prin Roma, care serveau ca altare la trecerea procesiunii care avea loc la 16 și la 17 martie. Există de asemenea o sărbătoare (la 15 mai) în timpul căreia se aruncau în Tibru douăzeci și patru de manechine de răchită care se numeau argei (P. 311).

ARGILETUM

Stradă care intra în Forul roman între Curia și basilica Aemilia. Ea traversa arcul lui Ianus (p. 315). Pe laturile sale se aflau prăvăliile bancherilor și ale librarilor (P. 308).

A R H I T E C T U R A R O M A N Ă

Arhitectura în general (vezi pp. 243 și urm.).

— particulară (Pp. 283 și urm.; pp. 364 și urm.).

— provincială (Pp. 445 și urm.).

A R M A T Ă

— în general (vezi Cap. V, pp. 175 pînă la 206).

— sub Servius Tullius (P. 24).

— după războaiele cu samniții (P. 44).

— sub imperiu (Pp. 71, 78 și urm.; 206).

— în provincii (P. 434).

Rol politic (Pp. 71, 78 și urm.).

A R M A M E N T

(Vezi capitolul V.)

A R M E N I A

Frontieră a Imperiului (P. 4).

Invazia Armeniei (P. 78).

A R R I A

Tipul de soție eroică (p. 127).

A S I A

Regatul Pergamului, lăsat în 133 î.e.n., prin testament, Romei de regele Attalus al III-lea a constituit prima provincie a Asiei (p. 55) la care s-au adăugat mai multe alte teritorii (Frigia în 62, Cilicia în 56). Restul peninsulei Anatolia cuprindea mai multe regate vasale dintre care unele și-au păstrat independența, iar altele au fost anexate (Bitinia, Galatia, Pontul, Cappadocia, Pamfilia, Licia). În secolul al II-lea î.e.n., provincia a beneficiat de o mare bogăție atestată de săpăturile de la Sardes, Milet, Pergam, Efes, Magnesia etc.

A S I R I A

Provincia Asiriei (P. 78).

A T E L L A N A

Comedie populară și bufă. Denumirea provine de la orașul Atella (vezi p. 407).

A T E N A

Rămasă inițial credincioasă Romei cu prilejul rivalităților diplomatice din Mediterana orientală, va fi aspru pedepsită de Sulla după defectiunea sa din 87 î.e.n.; totuși și-a păstrat integral prestigiul său intelectual: tinerii romani, proveniți din categoriile sociale dominante, își desăvârșeau aici educația. În timpul Imperiului, orașul este guvernat de o plutocrație. Hadrian l-a mărit și l-a transformat în capitala federației panhellenice; Marcus Aurelius a organizat aici o universitate. Atena și Cicero (P. 296).

Vestigii romane: noua agora, poarta lui Hadrian, odeonul lui Herodes Atticus, templul Romei și lui August etc.

A T L E T I

(Vezi GYMNAZII.)

A T R I U M

Încăperea centrală a casei romane (vezi pp. 310 și urm.).

A T R I U M V E S T A E

(P. 310.)

A T T A L U S III

Ultimul rege al Pergamului, mort la 133 î.e.n. (p. 55). El urmasa unchiului său, Attalus al II-lea, fiul lui Attalus I Soter, aliat cu Roma în războiul purtat împotriva lui Filip al Macedoniei. Regatul a trebuit să se apere multă vreme de asalturile galaților. În secolul al II-lea, Pergamul a devenit unul dintre focarele culturii hellenice din Asia. Orașul era celebru pentru așezarea și pentru monumentele sale printre care se afla faimosul altar al lui Zeus, cu sculpturi remarcabile. Provincie romană începînd cu 133 (p. 55).

A T T I C U S

T. Pomponius Atticus, prietenul lui Cicero, s-a născut în 109 î.e.n. și a plecat de la Roma în timpul războiului civil dintre Sulla și Marius; nu s-a înapoiat decît în 65, după restabilirea calmului. El a fost unul dintre cei mai importanți bogătași ai epocii și nu s-a compromis în conflictele politice. Atticus s-a sinucis în 32 î.e.n., ca să scape de o maladie incurabilă.

A T T I L I U S R E G U L U S

(Vezi REGULUS.)

AUCTORITAS

Definiție (vezi p. 162).

-- a senatului (vezi pp. 150 și 162).

-- a principelui (vezi p. 169).

AUGUR

Interpret însărcinat să transmită oamenilor voința zeilor. Augurii formează un colegiu de șase, apoi de nouă membri, recrutați prin cooptare, începând cu 104 î.e.n. De la Sulla colegiul număra cincisprezece membri. După August, numirea în funcția de augur a fost efectuată de împărat. Consilieri „tehnici“ ai magistraților, augurii posedă știința prevestirilor, descifrate în zborul păsărilor, în pofta de mîncare a puilor sacri, sau în diverse incidente fortuite. Augurul ține în mîna dreaptă un baston încovoiat (*lituus*) cu ajutorul căruia schițează în cer sau pe pămînt **TEMPLUM**, în interiorul căruia va observa semnele. Puterea practică a augurilor, care, de fapt, hotărau ținerea adunărilor, validitatea deciziilor etc. era foarte mare. De aceea s-a încercat restrîngerea intervențiilor lor. Sub Imperiu, principele este augur și controlează întregul colegiu (p. 66).

AUGUST

C. Octavius Thurinus, nepotul lui Caesar pe linie feminină, s-a născut în 63 î.e.n., data consulatului lui Cicero și a conjurăției lui Catilina. Tatăl său, mort în 58, aparținea unei familii înstărite din Velitrae, care, prin el, pătrunsese în senat pentru prima oară. Adoptat de Caesar în 44 Octavian a luat numele de *C. Iulius Caesar Octavianus*. Însă, începînd din 45, făcea parte din statul major al dictatorului care-l trimite să-și desăvîrșească educația la Apollonia (Iliria), unde se forma o armată în vederea unei expediții îndreptată împotriva parților. Apoi, el își revendică dirz moștenirea (p. 65). Treisprezece ani mai tîrziu, devenit, după Actium, unicul stăpin al Romei, August înfăptuiește o imensă acțiune de reorganizare și de restaurare pe toate planurile și inaugurează un regim în care puterea centralizatoare a principelui se conjugă cu respectul — cel puțin aparent — pentru tradițiile republicane. Acest regim a fost Principatul (vezi pp. 169 și urm.). Însă la adăpostul tradiției se elaborează schimbări profunde. După restructurarea sa, Senatul devine o corporație mai degrabă decît o adunare, și cavalerii, meniji unei cariere foarte puțin inferioare, alcătuiesc împreună cu senatorii elita în care principele va recruta,

dacă nu pe cei mai apropiați colaboratori ai săi (proveniți din familia sa, de la Agrippa la Tiberiu), cel puțin pe funcționarii cei mai importanți ai noului stat. Armata devine o oștire de profesie, întreținută prin perceperea noilor impozite (ventesimale) și datorită unei vistierii speciale, așa-numitul *Aerarium militare*. Provinciile sînt împărțite între senat și *princeps*, unicul *imperator*, care delegă în cele mai expuse dintre ele legații și procuratorii săi. El nu realizează cuceriri în afara celor impuse de securitatea imediată a Imperiului, de pildă cele din citadela Alpilor. În Africa și în Orient, August preferă anexiunii un sistem de protectorate și de înțelegeri. Însă Germania și Dacia, neliniștite și turbulente, devin obiectul campaniilor și explorărilor mai profunde (Drusus, Tiberius, Domitius Ahenobarbus, Varus). La aceste măsuri politice și administrative se mai adaugă reforme decisive în materie de justiție și de moravuri (restaurarea juriilor permanente, instaurarea dreptului de apel, unificarea jurisprudenței, reabilitarea familiei și a cultelor tradiționale). În sfîrșit, marile lucrări urbanistice se multiplică atît la Roma (apeducte, temple, for, p. 318) cît și în Italia și în provincii (Spania, Galia narboneză, Egiptul etc.) Această acțiune complexă, realizată cu răbdare și circumspecție, a fost concomitent definită ca o restaurație și ca o revoluție și va fi continuată mai tîrziu în direcții care vor varia în funcție de împrejurări și de personalitatea succesorilor lui August. Senatul va preconiza, uneori în opoziție, politica lui August ca și anumiți împărați, care acționau de altfel în cadrul absolutismului. Ea pecetluiește incontestabil o evoluție care, pe căile monarhiei și etatismului, tinde spre universalitate.

Pentru evenimentele anterioare lui 27 î.e.n., vezi ANTONIUS, sextus POMPEIUS etc.

Pentru datele principale ale domniei lui August, vezi tabelele cronologice, de la 27 î.e.n. la 14 e.n.

Pentru rolul lui Agrippa, vezi acest nume.

Pentru problema succesiunii, vezi JULIO-CLAUDIENII.

Pentru monumentele augusteice la Roma, vezi ALTARUL PĂCII, TEMPLE, PALATIN, CASA LIVIEI.

AUGUSTUS

Titlu dat lui Octavian. Pentru semnificație: pp. 66 și 169.

AURELIAN

Lucius Domitius Aurelianus, născut spre 214, la Sirmium, își consacră domnia (270--275) apărării Imperiului asaltat

de barbari din toate părțile (p.82). În special Galia fusese pustiită după 236 e.n. de neîncetate incursiuni germanice. Goții amenințau de-a lungul Dunării. Aurelian a făcut față năvălitorilor, a zdrobit pe goți în Moesia, și, după ce a scăpat de Tetricus, care pusese mîna pe putere în Galia, a nimicit o mare parte din bandele francilor și ale alamanilor care prădau nordul și estul țării. Totuși, părăsirea definitivă a *limes*-ului germanic marca debutul regresului roman în Occident, și cetățile galice, ca și însăși Roma, nu și-au datorat, în secolul al IV-lea, relativa lor liniște decît protecției unor ziduri puternice. În Orient, Aurelian a recucerit Palmyra, redevenită independentă sub regina Zenobia, în urma tulburărilor consecutive înfrîngerii lui Gallienus. După triumful său din 274, Aurelian a fost salutat cu titlul de restaurator al Imperiului. Aurelian a murit asasinat în 275, cu prilejul unei campanii purtate în împrejurimile Bizanțului.

A U S O N I U S

Decimus Magnus Ausonius. Născut la Bordeaux, în 310 e.n., a fost unul dintre cei mai importanți retori și poeți ai epocii sale. În 365, a devenit preceptor al fiului împăratului Valentinian I, la Augusta Treuirorum; a fost guvernator de mai multe ori și a purtat titlul de *comes* („tovarăș“) al împăratului. După 383 (data morții fostului său elev, Gratianus), a trăit retras la Bordeaux. A murit în jurul anului 395.

A U S P I C I I

Semne trimise de divinitate (cel mai adesea Iupiter), care indică părerea puterilor supranaturale asupra unei acțiuni, începute ori proiectate (p. 95). Există auspicii private, utilizate de particulari, dar cele mai importante sînt auspiciile publice, care privesc viața publică. Ele se folosesc la ședințele adunărilor legislative sau electorale (p. 151), la intrarea în funcțiune a magistraților, la operațiile militare (plecarea armatelor, angajarea bătăliilor etc.). În principiu, toți magistrații au dreptul să ia auspicii, pentru actele funcțiilor lor (pp. 40 și urm.). Adesea ei sînt asistați de auguri, dar pot, de asemenea, să interpreteze singuri semnele favorabile sau nefavorabile. Se va nota că auspiciile luate prin acte interioare pomeriumului nu mai sînt valabile în afara Romei (pp. 139 și 301).

AUTUN

(*Augustodunum*.) Oraș din Galia întemeiat în 12 î.e.n., sub August, pentru a adăposti populația fostului oraș galic de la Bibracte (Mont-Beuvray). Ruinat în 269 de către trupele lui Victorinus, el a cunoscut o reînviere trecătoare sub Constantin care restaurase Universitatea din acest oraș (p. 110). Vestigii: teatru, amfiteatru, ziduri și porți, temple etc.

AUXILIARI

Trupele auxiliare (*auxilia*) (pp. 183—184) sînt alcătuite din macedonari neitalici, care aveau adesea o specialitate (arceși crețani, prăstiași din Baleare). Ele cuprind cohorte de infanterie (gali) și escadroane de cavalerie (numizi, germani), înzestrate cu armament „național” și, adesea, șefii lor indigeni sînt plasați sub autoritatea unui prefect roman. Numărul lor crește mult în timpul Imperiului. Auxiliarii pot primi cetățenia la expirarea serviciului lor (25 de ani).

AVENTIN

Colină vecină cu Tibrul, cea mai meridională din Roma și situată în afara pomeriului (p.8). Colină prin excelență plebeiană (p.28).

B

BAALBEK

(*Heliopolis*) Cetatea Soarelui. Oraș din Siria, etapă de caravane. Templul de la Baalbek (P. 320).

BACCIIUS

Divinitate greacă asimilată lui *Liber Pater*.
Cult (P. 117).

BĂI

Într-o casă particulară (P.).
Băi publice (vezi TERME).

BALISTE

Mașini de război (vezi pp. 291—292).

BANCHERI

Bancherii romani au fost inițial agenți de schimb; ulterior au împrumutat bani cu dobândă, adesea în contul unor cămătari, care voiau să rămână anonimi; întocmai ca în Grecia, ei au acceptat depuneri de fonduri și, începînd cu sfîrșitul Republicii, au tras cambii asupra corespondenților lor. Astfel s-au evitat transporturile de fonduri.
Bancheri la Roma (P. 307).

BARCIZI

Vezi HAMILCAR BARCA.)

BASILICA

Originea basilicii, care constituie un hol cu absidă, împărțit în naosuri de șirurile de coloane, se află în discuție. Ea slujește drept tribunal, bursă de comerț, loc de întîlnire, înainte de a adopta tîrziu un caracter religios.

— *Aemilia* (P. 313).

— lui Constantin și a lui Maxențiu (P. 326).

— *Iulia* (54 î.e.n. — 12 e.n.), cea mai vastă din basilicile Forului (P. 313).

— *Porcia* (184 î.e.n.) (P. 313).

— *Sempronia* (170 î.e.n.) (P. 313).

— *Ulpia* (212 e.n.) (P. 322).

Vestigii îndeobște foarte deteriorate. La Roma: basilicile Aemilia, Iulia, a lui Maxențiu. În Italia: Pompei, Fano. În Africa: Timgad, Tipasa etc. În Orient: Aspendos, Samaria etc.

BEIRUT

Berytus, oraș din Fenicia, colonie sub Agrippa; centru important de culturi și de industrie (lînă și mătase), corporație puternică de negustori, școală celebră de juriști.

Vestigii de apeduct în împrejurimi.

BENEVENT (bătălia de la) (275 î.e.n.)

(Vezi PYRRHUS.)

Vestigii: arcul lui Traian, un cryptoportic, podul etc.

BERBECE

Mașină de război (vezi p. 189).

BESTIARI

(Vezi GLADIATORI.)

BIBLIOTECI

(P. 323.)

BINEFACERE

Multă vreme inclusă printre îndatoririle patronului față de clienții săi, sub forma unei asistențe publice, binefacerea a fost asumată de stat, în urma evoluției care a marcat sfârșitul veacului al II-lea î.e.n. Pentru distribuțiile de alimente, vezi *ANNOA*. Însă, odată cu domnia lui Traian, s-a organizat un sistem de ajutor acordat copiilor orfani; este vorba de *alimenta*, care s-au aplicat nu numai la Roma, ci și în majoritatea cetăților provinciale, îndeosebi în Italia (pp. 429—430).

BIROURI

- ale magistraților (P. 161).
- ale împăraților (Pp. 171, 325).

BITINIA

Provincie în Asia Mică, lăsată moștenire Romei de către Nicomede al III-lea, și organizată de Pompei care a unit-o cu o parte a Pontului. Pliniu cel Tânăr a fost aici guvernator.

BIZANȚ

Fostă colonie greacă transformată sub Constantin (vezi *CONSTANTINOPOL*).

BOLOGNA

(*Bononia*) Colonie latină în 189 î.e.n., pe un teritoriu care aparținuse galilor boieri și, mai înainte, villanovienilor și etruscilor (*Felsina*). Nod rutier.

BOLTA

Formă caracteristică a arhitecturii romane care s-a dezvoltat grație folosirii cărămizirii și a blocajului. Romanii cunosc în special bolta în unghi pe care o va folosi mai târziu Evul Mediu.

BORDEAUX

(*Burdigala*) Capitală a tribului galic al biturigilor vivisci; mult timp mai puțin importantă decât Saintes (*Mediolanum Santonum*), s-a dezvoltat considerabil odată cu Antoninii și

a devenit principalul oraș din regiune. Sediul unei universități (p. 110).

B O S C O R E A L E (lingă Pompei)

Vila de la Pisanella prezintă, alături de locuința bogat decorată cu terme și rezervată stăpînului, instalații vaste consacrate în special viticulturii (vezi pp. 281, 286). Așezarea a dat la iveală o colecție faimoasă de argintărie.

B R I T A N I A (M A R E A -)

Caesar a întreprins în Britania două expediții (55—54 î.e.n.), însă ea a rămas focarul independenței celtice pînă în vremea cuceririi regiunilor meridionale din timpul lui Claudiu (43 î.e.n.) (p. 77). Legiunile comandate de Plautius și de viitorul împărat Vespasian au ocupat *Camulodunum*, unde Claudiu și-a făcut o intrare triumfală. Însă, de fapt, pacificarea nu s-a încheiat decît după campaniile organizate din Tara Galilor și din Yorkshire, în 78—79 e.n. Dar în nordul țării agitațiile au continuat. În 122, Hadrian a construit între Tyne și Solway zidul care îi poartă numele. Apoi Antoninus a deplasat frontiera mai spre nord, între Forth și Clyde, dar această nouă linie de apărare a fost repede abandonată și n-a putut fi recucerită de către Septimius Severus. În 296, provincia a trebuit să fie recucerită de la uzurpatorul Garausius și a fost apbi invadată de către barbarii din nordul Scoției și de către pirații saxoni. Romanizarea s-a resimțit mai ales în sudul și în sud-estul provinciei, unde au fost întemeiate numeroase colonii și municipii (Londra, Colchester, Saint-Albans (*Verulamium*), Caerwent (*Venta Silurum*), Winchester (*Venta Belgarum*) etc.

Din această epocă ne-a rămas un anumit număr de vestigii dintre care cele mai importante sînt, împreună cu zidurile lui Antoninus și mai ales cu cele ale lui Hadrian, ruinele unui amfiteatru la Caerleon, fragmentele incintelor Londrei și ale Yorkului, termele de la Bath (*Aquae Sulis*) etc. Orașul Silchester (P. 449).

Vezi de asemenea GLADIATORI (Pp. 416—417).

B R U T U S L .

Eliberatorul Romei, în 509 î.e.n. (vezi p. 91). Descendentul său *M. Iunius Brutus* a fost unul dintre asasini ai lui Caesar, în 44 î.e.n. El s-a sinucis după ce a fost înfrînt la Filippi.

BUCĂTĂRIA

Bucătăria, foarte simplă la origine, întocmai ca la greci, a rămas totdeauna, chiar în perioadele de înflorire a gastronomiei, un lux al marelui oraș sau al bogaților (vezi LUX). Multă vreme, mesele se pregătesc în *atrium*, adică într-o încăpere neacoperită. Însă, începînd cu secolul I, o încăpere specială tinde să fie rezervată în acest scop în fiecare casă. În vilele și în locuințele luxoase, descoperite la Pompei, această încăpere se află în vecinătatea sufrageriei, cămărilor cu provizii și a băilor. Aci pot fi regăsite cuptoare și ustensile de bucătărie mai mult sau mai puțin similare celor utilizate de hangii și de proprietarii localurilor publice, unde se serveau băuturi calde și preparate culinare.

BUGETUL STATULUI ROMAN

Cheltuieli: culte și lucrări publice, armată, administrație, distribuții de griu; sub Imperiu, curtea, asistența și instrucția publică, poșta.

Încasări: tributul pînă la 167 î.e.n., impozite directe (vămi, apoi impozite pe moșteniri, vînzări), venituri provinciale (*vectigal*, *stipendium*), venituri domeniale (mine, închirierea de terenuri din *ager publicus*).

Administrație: în timpul Republicii ea este dirijată de senat; poporul vrea impozite noi, questorii au în grijă *aerarium* din templul lui Saturn, publicanii (cavalerii) iau impozitele în antrepriză. Sub Imperiu, impozitele au fost percepute direct de stat (cu excepția vămilor). Această reformă, inaugurată de Caesar și de August în Asia și în Sicilia, a fost extinsă de Tiberiu la toate provinciile unde decurionii au răspuns cu propria lor avere de veniturile încasate. În afară de *aerarium*, s-au distins un *patrimonium* (averea principelui), *aerarium militare* (visteria militară), *fiscus Caesaris* (visteria administrației imperiale).

C

CAECILIA METELLA

Fiică a lui Q. *Metellus Creticus* (consul în 69 î.e.n.) și soție a lui Crassus cel Tinăr. Mormîntul său amplu, în formă de tură se află pe *Via Appia*.

C A E L I U S

Era una dintre colinele Romei, care ieșea în evidență pe podișul Esquilinului și se termina aproape de Coliseum (pp. 29,30).

C A E R E

(În etruscă *Chisra* sau *Chairé*, azi *Cerveteri*.) Era unul dintre cele douăsprezece orașe ale confederației etrusce; a întreținut multă vreme cu Roma relații bune, întemeiate pe raporturi comerciale.

Legături cu Roma (vezi pp. 36, 43).

C A E S A R

C. Iulius Caesar pretindea că descinde din Anchise și din Venus: familia sa era patriciană, dar nu aparținea stratului cel mai înalt din aristocrația romană; s-a născut la 13 iulie 101 î.e.n., și, la începutul carierei sale politice, a intrat în conflict cu Sulla, care n-avea încredere în tânărul Caesar. Ca să evite proscricția, Caesar s-a refugiat în Asia, la curtea regelui Bitiniei. El a revenit la Roma, după moartea dictatorului. A fost ales pontif în 73, și această alegere a marcat începutul ascensiunii sale politice; a participat activ la agitația care urmărea abolirea treptată a măsurilor adoptate de Sulla. Questor în Spania în 68, edil curul în 65, el a organizat cu acest prilej jocuri care l-au îndatorat din greu. În această perioadă, s-a compromis în acțiunea lui Catilina (p. 61) și a încurajat partidul „popular”, propunând o lege agrară care a fost respinsă datorită intervenției lui Cicero. A devenit *pontifex maximus* în 63 și, în anul următor, a exercitat pretura, iar apoi a fost *propraetor* în Spania. A revenit la Roma pentru a fi ales consul; a exercitat această demnitate în 59 și și-a impus voința în pofida opoziției ineficace a colegului său Bibulus. Apoi a format primul triumvirat, împreună cu Pompei și cu Crassus, triumvirat care a constituit o împărțire secretă a puterii și a obținut provincia Galia cisalpină, la care senatul a adăugat și pe cea transalpină. Apoi cucerește restul Galiei și se angajează într-o serie de campanii care nu s-au încheiat când, după lichidarea triumviratului pricinuită de moartea lui Crassus și de asemenea din cauza ostilității sporite a lui Pompei față de el, a trecut împreună cu trupele sale Rubiconul, fluviu mic ce separa Italia de provincia sa, și a pornit împotriva Romei în fruntea trupelor sale. A zdrobit la 9 august 48 la Farsalus facțiunea senatorială și a recucerit Orientul, ocupând Egipt-

tul după ocuparea Alexandriei (vezi CLEOPATRA). În aprilie 46, Caesar nimicește forțele pompeiene în Africa la Thapsus și, la 17 martie 45, pe cele din Spania la Munda. După ce s-a întors la Roma, unde a început o foarte amplă acțiune de reorganizare a statului, Caesar s-a gândit să restabilească monarhia. Dar s-a format o conjurație a tinerilor aristocrați (vezi BRUTUS și CASSIUS) și a fost asasinat la idele lui martie (15 martie 44) (p. 64). Moartea sa a lăsat Roma în plină anarhie, însă inițiativa și chiar personalitatea sa, curînd divinizată (p. 315), și-au pus amprenta asupra începuturilor principatului (p. 105). Caesar și tehnica militară (vezi pp. 179 și 190). Proiecte urbanistice (vezi p. 328).

C A E S A R (Caius și Lucius)

Principes ai tineretului, nepoți ai lui August, fiii Iuliei și ai lui Agrippa (Pp. 249 și 447).

C A L D A R I U M

Sala caldă a unui ansamblu termal (vezi TERME)

C A L E N D A R

Prima împărțire a timpului a fost un calendar lunar: luni de douăzeci și șapte sau douăzeci și opt de zile, divizate în „faze”: kalende (luna nouă), nonele (primul pătrar), idele (luna plină). Inițial anul a avut zece luni, apoi douăsprezece; această ultimă inovație este atribuită lui Numa. Pentru recuperarea întârzierii asupra anului solar, se adăuga, la fiecare doi ani, o lună intercalară de douăzeci și două sau de douăzeci și trei de zile. Această intercalare era asigurată de PONTIFI. A rezultat o dezordine cumplită, remediată la reforma lui Caesar din 46; a fost atunci instituit anul iulian, care a cuprins douăsprezece luni de treizeci și de treizeci și una de zile alternativ (cu februarie care avea douăzeci și opt) și, la fiecare patru ani, un an bisect (care dubla pe 6 al kalendelor lui martie). Kalende, idele și nonele au căzut atunci la o dată fixă, kalendele totdeauna la întâi ale lunii, nonele la 7 martie, mai, iulie, octombrie, și, în celelalte luni, la 5; idele cădeau la 15 cînd nonele erau la 7, și la 13 în celelalte luni.

C A L I G U L A

Fiul lui Germanicus și al celei dintîi Agrippine, tînărul *C. Iulius Caesar Germanicus*, supranumit „Caligula” (ciz-

mulț) de către soldații armatei de pe Rin, s-a născut la 31 august 12 e.n. la Antium. Rămas singurul reprezentant al familiei sale, a succedat la Tiberiu, unchiul său adoptiv, în 37 e.n. Domnia sa a fost scurtă, însă marcată de extravagante care ne îndeamnă să-l bănuim pe Caligula de nebunie. Totuși se pare că cel puțin unele dintre actele sale au corespuns unui program politic precis: deificarea împăratului în viață, forme de etichetă împrumutate curții Lagizilor etc. A fost asasinat la Roma la 20 februarie 41. Palatul său (Vezi p. 331).

C A M I L L U S

M. Furius Camillus, a fost unul dintre cei mai importanți conducători militari de la începuturile Republicii; de cinci ori dictator (p. 160), censor în 403, învingător al galilor după ce ocupase Veii în 396 (p. 37). Tradiția îi atribuie instituirea unei solde pentru armată (p. 199).

C A M P A N I A

Regiunea Neapolelui, limitrofă la nord cu Lațium, la sud cu Lucania, la est cu Samnium. Colonizată de greci (Cumae) în secolul al VIII-lea î.e.n., apoi de etrusci, dominată ulterior de samniți și de Capua, inițial aliată cu Roma (care a distrus-o, după defecțiunea din 211), sub August Campania a alcătuit, împreună cu Lațium, prima regiune din Italia. Aci împărțirea domeniului public pusese probleme dificile. Pământ roditor și populat, Campania era legată cu Roma prin *via Appia*; principalele orașe erau Capua, Neapolis, Puteoli și portul militar Misenum. Romanii posedau aci numeroase vile de odihnă, care au lăsat vestigiile cele mai importante la HERCULANUM și POMPEI. Picturi celebre.

C A N N A E

Înfringerea de la Cannae (P. 51).

C A P I T E C E N S I

Cei mai săraci cetățeni, care nu sînt recenzați decît pentru persoana lor (p.199).

CAPITOLIU

La Roma, colină sacră prin excelență, cuprinde două vîrfuri: citadela (*Atr*) (pp. 8 și 42) și *Capitolium* (propriu-zis vîrful sudic). Ansamblu monumental caracteristic pentru orașul Roma cuprindea totdeauna un templu cu o *cella* triplă (triada capitolină). În acest sens vezi pp. 32 și 447. Săpăturile arheologice au permis reconstituirea planului unor numeroase capitolii, îndeosebi în Italia (Roma, Pompei, Ostia), în Africa (Timgad, Dougga etc.), în Franța (Lyon, Toulouse, Autun, mai ales Narbonne).

CARAVANE

Supravegherea drumurilor caravaniero (comerț de lux cu mirodenii, cu tămîie, mătase) explică în parte politica romană în Arabia și față de părți (vezi pp. 77 și 78). Totodată, însă cu o regularitate mai mică, Africa neagră era legată prin caravane cu porturile mediteraneene din Cirenaica.

CARDO

Unul din axele (nord-sud) taberelor (vezi p. 485) sau ale orașelor. Cealaltă axă (est-vest) este DECUMANUS (vezi pp. 444, 445).

CARMEN

(Vezi p. 209.)

CARNEADE

Filozof grec originar din Cyrene (născut în jurul anului 215 î.e.n.). El a condus Academia la Atena; adept al unei teorii probabiliste, profesa scepticismul. Ambasada sa la Roma (vezi p. 387).

CARRHAE

(Harran) Oraș din Mesopotamia.
Bătălia de la Carrhae (53 î.e.n.) (P. 62).

CARTAGINA

Colonie întemeiată de colonii tirieni într-o epocă încă incertă, dominată de o aristocrație mercantilă, își exercită influența în tot baziul Mediteranei occidentale, datorită agenților sale comerciale; s-a aliat cu etruscii, cu anumite căpetenii numide, la un moment dat cu Roma însăși, înainte de a intra în conflict cu ea în Sicilia. Primul război pu-

nic (264—241) duce la pierderea insulei, al doilea (218—201) se termină prin înfrângerea de la Zama, al treilea (149—146) prin distrugerea sa: Scipio Aemilianus blestemă solul său (p. 437). C. Gracchus, a avut totuși îndrăzneală să aducă aci o colonie; aceasta a fost una dintre cauzele căderii sale (121). Noua așezare a fost suprimată, dar August a reconstituit-o după planurile lui Caesar (*Colonia Iulia Carthago*). Orașul urma să devină o mare metropolă. Cadastrul urban a fost foarte temeinic studiat (rețea de *cardines* și de *decumani*, terme, teatru, odeon, circ, apeduct, port).

Civilizația punică, multă vreme prost cunoscută, a alcătuit obiectul unor studii recente, începînd cu săpăturile care încă se desfășoară și care au pus în valoare o dublă influență orientală și hellenică.

Pentru ansamblul războaielor punice, vezi pp. 46 și urm.

CASA DE AUR

(*Domus Aurea*) Palat vast construit de Nero după incendiul din 64 e.n. Vestigii importante, în mare parte recent scoase la lumină (Pp. 252, 332, 338).

CASA LIVIEI

(*Domus Liviae*). Descoperită pe Palatin; era, desigur, chiar casa lui August (pp. 288 și 331).

CASA ROMANĂ

Origine și tipuri diverse (vezi DOMUS).

Vezi de asemenea INSULA (casă de raport) și VILLA (casă rustică).

CASCĂ

(Vezi ARMAMENT.)

CASSIUS

I. *Cassius Longinus*, unul dintre ucigașii lui Caesar, născut în jurul anului 85 î.e.n. El l-a însoțit pe Crassus în Siria, dar a scăpat de masacru cu prilejul bătăliei de la Carrhae; Crassus a trecut de partea lui Pompei în 49 și apoi s-a împăcat cu Caesar; era pretor în 44. După asasinarea lui Caesar, a fost trimis de senat să guverneze Cyrenaica și, în cele din urmă, a concentrat în Siria o parte din armata care, împreună cu cea a lui Brutus, a luptat împotriva „cezarienilor” la Filippi. A murit pe cîmpul de luptă (23 octombrie 42).

CASTOR ȘI POLLUX

(Vezi p. 310.)

CATAPULTE

Mașini de război (vezi p. 188).

CATILINA

L. Sergius Catilina aparținea unei familii patriciene. S-a născut în jurul anului 108 î.e.n. și a fost inițial partizan al lui Sulla, însă, când cavalerii tindeau să predomine în stat, a trecut de partea nemulțumiților și după ce de două ori n-a izbutit să obțină titlul de consul, în 64 și apoi în 63, a format o conjurație care a fost dejucată de Ciceron. Catilina a căzut pe cimpul de luptă de la Pistoria, în decembrie 63 (P. 61).

CATO

1. *Marcus Porcius Cato*, supranumit „censorul”, s-a născut la 234 î.e.n. la Tusculum; aparținea unei familii de mici proprietari; la vârsta de 17 ani era soldat în armata lui Fabius Cunctator, apoi a devenit *tribunus militum* în cea a lui Claudius Marcellus, în Sicilia. În 207, a luat parte la bătălia de la Metaurus. Cariera politică și-o începe odată cu questura sa, în 205; aparținea statului major al lui Scipio în timpul pregătirilor de debarcare în Africa, dar cum nu se înțelegea cu Scipio s-a întors în Italia înaintea bătăliei de la Zama. Devine edil în 199, pretor în 198 și primește sarcina de guvernator al Sardiniei. Cato exercită demnitatea de consul în 195 și primește misiunea (de care se achită cu succes) de a pacifica Spania. Pentru îndeplinirea acestei misiuni a fost răsplătit cu un triumf. Cum activitatea Scipionilor îl neliniștea, în 191 intră, ca simplu *tribunus militum*, în armata comandată de Lucius Scipio care lupta în Grecia împotriva lui Antiochos, regele Siriei. Însă a revenit la Roma înaintea terminării războiului. În 187 a luat inițiativa atacurilor împotriva Scipionilor (p. 104) și a provocat retragerea Africanului din activitatea politică. Censor în 184, Cato a inițiat o reacție violentă împotriva partizanilor moravurilor grecești (p. 211); adversar al cuceririlor, s-a împotrivit transformării Macedoniei și Rodosului în provincii, însă a urmărit cu ură sa Cartagina și a cerut distrugerea totală a orașului. A murit în 149. Cato n-a fost numai un mare om politic, ci a scris și numeroase opere (p. 211),

dintre care ne rămâne *Tratatul despre agricultură* (p. 211). Cato a construit cea mai veche biserică din Roma (p. 313).

2. Cato din Utica, *M. Porcius Cato*, este strănepotul lui Cato Censorul. S-a născut la 95 î.e.n. *Tribunus militum* în Macedonia, a străbătut Asia Mică și a urmărit cu atenție lecțiile filozofilor, mai ales pe cele ale stoicului Athenodor din Tars, care se afla pe atunci la Pergam. Questor în 65, tribun al plebei în 63, a determinat condamnarea complicilor lui Catilina, prin violența atacurilor sale. Partizan al legalității, Cato se opune triumvirilor și se străduiește să stingherească pe Pompei și pe Crasus. De aceea progresul carierii sale politice se încetinește; a căzut la alegerile de pretori în 55 și apoi în 51 la cele de consul. A fost alături de Pompei în timpul războiului civil, dar n-a asistat la bătălia de la Farsalus; în acea vreme apăra orașul Dyrrachium. După înfrângere, a adunat rămășițele armatei pompeiene și a organizat rezistența în Africa. După Thapsus, s-a sinucis în orașul Utica, pe care-l apăra.
— și *Marcia* (vezi p. 128).

CATUL

C. Valerius Catullus s-a născut la Verona, în jurul anului 87 î.e.n.; aparținea celei mai înalte aristocrații locale; a plecat la Roma când a ieșit din adolescență și a frecventat acolo cercurile la modă; a fost amantul Clodiei, sora tribunului *Clodius Pulcher*, dușmanul lui Cicero, și întâi a cântat-o și apoi a blestemat-o, sub numele de *Lesbia*. În 57, l-a însoțit în Bitinia pe pretorul *Memnius*, deoarece spera să se îmbogățească, dar a revenit cu minile goale. Inițial ostil lui Caesar, s-a reconciliat mai târziu cu el. A murit în 54, înaintea începerii războiului civil. Ne-au rămas din opera lui o sută șaisprezece bucate lirice (vezi p. 222).

CAUDINE (Furcile) (321 î.e.n.)

Înfrângerea romană de la Caudium (vezi p. 44).

CAVALERI

(Vezi p. 166, *ARMAT. Î.*)

Inițial sub regi, și la începutul Republicii, clasă socială alcătuită din cetățeni pe care averea lor (censul equestru) îi autoriza să servească în cavalerie. În fiecare curie erau încadrați zece cavaleri; erau în total trei sute de cavaleri repartizați în șase centurii. După Gracchi, cavalerii devin un or-

din, care formează o elită financiară alături de cea senatorială (p. 166). Ei obțin privilegii politice și onorifice și, din pricina restricțiilor economice impuse senatorilor, încep să joace un rol important în dezvoltarea marilor societăți de afaceri: bănci, publicani, lucrări publice etc. (p. 55). Sub Imperiu, cavalerii furnizează cea mai mare parte dintre administratorii importanți aflați în serviciul împăraților. Ei urmează un *cursus honorum* deosebit de cel senatorial și care culminează cu funcțiile de prefect al flotei, al vigiliilor, al Egiptului și al pretorienilor. Semne distinctive: inelul de aur și tunica angusticlavă (Pp. 68 și 171).

CĂRĂMIZI

Folosirea cărămizilor (vezi APAREIAJE).
Căramidari (vezi p. 276).

CĂSĂTORIE

(Pp. 119.)

CENA

(Vezi OSPĂȚ.)

CENS

Termenul desemnează întâi recensământul cetățenilor după averea lor și, mai târziu, averea însăși. Crearea censului este atribuită lui Servius Tullius (p. 27). Recensământul avea loc o dată la cinci ani și era dirijat de CENSORI. El comportă numărarea cetățenilor și fixarea lor în clase, ca și stabilirea listei senatorilor. În timpul Imperiului censul a fost extins, din motive fiscale la provinciali, în societate și în armată, dar n-a mai condiționat recrutarea legionarilor.

CENSORI

(Vezi pp. 28, 157.)

CENTUMVIRI

Tribunal care comporta o sută cinci membri; se considera că a fost întemeiat de regele Servius. Era competent, mai ales, în moșteniri. Sub Imperiu acest tribunal se întrunea în *Basilica Iulia* și oratorii își rosteau discursurile în mijlocul unei mari asistențe.

CENTURIATIO

Nume dat cadastrilor romane care extindeau la provinciile cucerite o rețea topografică similară celei a orașelor; unitățile pătrate ale acesteia sau centuriile aveau îndeobște laturi egale, de 2.400 picioare fiecare.

CENTURIE

Diviziune a poporului, atribuită lui Servius Tullius. Termenul desemna și o mică unitate în legiune (vezi CENTURION).

(Vezi, de asemenea, COMIȚII CENTURIATE.)

CENTURION

(Vezi pp. 179 și 180.)

CERES

Zeița recoltelor, asimilată divinității grecești Demeter. Ea își avea templul la poalele Aventinului, unde s-a retras plebea cu prilejul secesiunii din 494 î.e.n. (p. 39). Zeiță a plebeilor (vezi p. 265). Jocurile Cererei (Vezi p. 401).

CETATE

Bază a moralei (P. 98).

Telul ultim al administrației (P. 173).

Bază juridică a Imperiului (Pp. 433 și urm.).

(Vezi DREPTUL DE CETĂȚENIE, URBANISM, COLONII, MUNICIPII.)

CICERO

M. Tullius Cicero, cel mai mare orator, gânditor politic și scriitor roman, s-a născut la 106 î.e.n. în orașelul Arpinum, dintr-o familie înstărită de cavaleri, solid implantată aci. El a debutat în 81 după studii solide (p. 103), pledînd împotriva unui libert al lui Sulla, pe atunci atotputernic. Din prudență, Cicero s-a dus în Orient, unde și-a desăvîrșit formația filozofică și retorică. Cînd s-a întors în 77, și-a început efectiv cariera. A fost questor în Sicilia în 75, și în 70 a apărut cauza sicilienilor împotriva pretorului Verres care îi împilase (*Verrine*). Edil în 69, pretor în 66, consul în 63, și-a datorat această carieră rapidă talentului de avocat, abilității politice și, de asemenea, faptului că încarna as-

censiunea clasei mijlocii: cavaleri, oameni de afaceri, provinciali, italiei din municipii. El s-a străduit să realizeze în jurul său o uniune „națională“, concordia ordinelor, zdrobind conjurația lui Catilina (*Catilinarele*) și favorizând ambițiile lui Pompei care a reușit să pacifice Mediterana și a restabilit libertatea comerțului. Execuția fără judecată a complicilor lui Catilina a stîrnit ură și a permis adversarilor săi politici (Caesar, de ex., care manevra pe tribunul *Clodius Pulcher*) să obțină votarea unei legi ce-l trimitea în exil (58). Totuși, în curînd, Pompei, trecut de partea sa, l-a rechemat la 4 august 57. Însă influența sa politică diminuează zilnic în mijlocul luptelor care marchează sfîrșitul Republicii. În 51, Cicero merge să guverneze Cilicia și se întoarce tocmai în perioada începuturilor războiului civil, în care urmează facțiunea senatorială și pe Pompei. Revenit în Italia după înfrîngerea lui Pompei la Farsalus, simulează reconcilierea cu Caesar, dar rămîne un opozant secret. Din această epocă de răgaz forțat, datează o parte dintre tratatele sale filozofice: *De Finibus*, *De Republica*, *Tusculanae disputationes*, *De Senectute*, *De officiis*. După ideile lui marte, el crede că a sosit momentul prielnic și se străduiește să ia conducerea restaurației senatoriale care se înfiripă. Cicero susține pe tînărul Octavian împotriva lui Antonius (*Filipicele*), însă Octavian, care s-a apropiat pentru o clipă de rivalul său, îl abandonează (p. 65) și cu prilejul proscricțiilor din 43, este înscris pe listă și este ucis de soldați (7 decembrie 43).

— și așezarea Romei (P. 8.).

Limba lui Cicero (vezi p. 5).

— teoretician al elocinței (vezi p. 215).

C I N C I N N A T U S

L. Quintus Cincinnatus reprezintă tipul romanului fidel maximelor trecutului; consul în 460 î.e.n., apoi dictator în 459, a învins pe equi la Algidă, apoi, devenit din nou dictator în 439, a împiedicat lovitura de stat monarhică a lui *Sp. Maelius* (P. 258).

C I R C

Cîrcurile apar la Roma înaintea amfiteatrelor care nu se vor ivi decît după introducerea luptelor de gladiatori. Vastele lor arene alungite erau rezervate îndeosebi curselor de care, însă apăreau aici, de asemenea, tot felul de spectacole și de ceremonii somptuoase, vînători, exhibiții ale fiarelor sălbatice și defilări (vezi pp. 334 și urm. și p. 412).

— *Flaminius*. Construit în 121 î.e.n. în regiunea Cîmpului lui Marte și învecinat Capitoliului, el își dă numele cartierului. Resturile sale nu dispar decît în secolul al XVI-lea (P. 336).

— *Maximus*. Cel mai mare circ din Roma, care ocupa *Valis Marcia*; crearea sa este atribuită lui Romulus; restaurat de Caesar, apoi mărit de Nero și de Traian, avea o pistă de aproape 1.500 de metri și trei etaje de bănci; încă din vremea lui Caesar putea adăposti cincizeci de mii de spectatori și mai mult de trei sute de mii în epoca lui Traian. Era străbătut de defilări triumfale și de cele organizate cînd aveau loc *Ludi Magni* (vezi pp. 334 și urm. și p. 400).

— lui Caligula, la Vatican (P. 336).

Cîteva vestigii, în general foarte ruinate, în provincii: Orange, Vienne, Fréjus în Galia; Tarraco și Sagunt în Spania; Chercheil Dougga, Cartagina în Africa etc.

C I R T A

Numele antic al orașului Constantine. A devenit celebru după masacrarea negustorilor romani de către Iugurtha (112 î.e.n.). Vestigii: apeduct, cisterne (încă utilizate). Colonie feniciană, apoi capitală a regatului numid (sub regele Micipsa), este disputată între Iugurtha și fratele său vitreg Adherbal. După un an de asediu, cetatea este ocupată. Iugurtha masacrează aci colonia romană (112 î.e.n.), declanșînd primul episod al războiului cu Roma. Colonie romană după Caesar.

C I V I L I S I U L I U S

(Vezi p. 72.)

C Î M P U L L U I M A R T E

Cîmpie aluvială și mlăștinoasă în primele secole ale Romei (p. 7) care se întinde la nordul Capitoliului, în bucla Tibrului. Situată în afară de *pomerium* (p. 302), a fost inițial rezervată concentrărilor militare și operațiilor cenzitare (p. 28); de aci rolul său în triumfuri (p. 195); însă foarte repede s-au ridicat aci edificii private, ca și străzi comerciale (*via Lata*) (p. 313). Aci făceau exerciții tinerii romani (p. 397); din această pricină Agrippa a instalat acolo primul gimnaziu. Proiectul unui nou Cîmp al lui Marte (Caesar), (vezi p. 328). Cultul zeiței Isis în Cîmpul lui Marte (P. 110).

CLASE SOCIALE

Ale lui Servius (P. 24).

(Vezi CAVALERI, SENATORI, PLEBEI.)

CLAUDIU

Ti. Claudius Caesar Augustus Germanicus s-a născut în Lyon la 1 august 10 î.e.n. El era fiul lui Drusus și al Antoniei și fratele lui Germanicus. Mult timp ținut departe de viața politică din pricina infirmităților sale, a fost ales de către pretorienii ca succesor al lui Caligula în 41 e.n. (p. 205). A fost un împărat activ, dar istoricii antici ostili memoriei lui Claudiu atribuie această activitate libertăților lui. Unii dintre ei au dirijat într-adevăr veritabile ministere: birourile *ab epistulis* (afacerile externe sub Narcissus), biroul a *libellis* (Callistus) a *cognitionibus* (instrucție judiciară) și a *studiis* (anchete administrative sub Pallas) care pregătesc centralizarea birocratică sub Antonini. Claudiu a ocupat, de asemenea, Britania și a integrat Imperiului Mauretania. A avut mai multe soții, dintre care cităm pe Messalina, pe care a executat-o pînă la urmă, și pe Agrippina și l-a adoptat pe tinărul NERO. A murit în octombrie 54, poate otrăvit de Agrippina (P. 106).

CLAUDIUS NERO

L-a învins pe Hasdrubal la riul Metaurus în 207 î.e.n. A fost censor în 204 (p. 53).

CLEOPATRA

Cea mai celebră dintre reginele Egiptului care au purtat acest nume este Cleopatra VII fiică a lui Ptolemaios Aulotes. Cînd Caesar a cucerit Alexandria, ea a reușit să-l seducă și l-a urmat la Roma, în 45. După moartea lui Caesar, ea se întoarce la Alexandria și, după ce l-a cucerit pe Antonius, l-a atras din ce în ce mai mult în visul ei de dominație orientală. Învingă împreună cu el la Actium, în 31 (p. 66), Cleopatra l-a trădat și a încercat să-l seducă pe Octavian, dar nu a reușit și a trebuit să se sinucidă.

CLIENTI

Sistem al clientelei (vezi p. 37).

CLIVUS CAPITOLINUS

„Panta Capitoliului“ este ultima parte a Căii Sacre: imprumutată de către procesiunile triumfale, ea ducea la tem-

plul lui Jupiter. Mai multe arcuri de triumf, o acopereau (Pp. 196 și 309).

CLIVUS VICTORIAE.

Drum în pantă care ducea de la For la Palatin și care își derivă numele de la un fost altar al Victoriei (p. 332).

CLOACA MAXIMA

Cel mai mare canal de scurgere al Romei, pîriu canalizat prin mijlocul Forului (vezi p. 352). Ceea ce se vede astăzi și mai cu seamă arcada guriî deschise spre Tibru datează din vremea restaurațiilor imperiale.

CLOACINA

Veche divinitate a „purificării“ asimilată mai tîrziu cu Venus.

Sanctuar în for (P. 94).

CLODIUS PULCHER

Publius Clodius Pulcher aparținea gîntei patriciene a Claudiilor, însă a izbutit să treacă în rîndurile plebei, și a dobîndit accesul la tribunat. În timpul tinereții sale, a fost amestecat în mai multe scandaluri și a sfîrșit prin a deveni agentul lui Caesar (p. 62) care i l-a sacrificat pe Cicero în 58 (vezi CICERO). După întoarcerea acestuia, Clodius a fost omorît într-o încăierare cu oamenii unuia dintre exponenții oligarhiei, Milo (16 ian. 52).

COEMPTIO

(Vezi CĂSĂTORIE.)

COGNOMEN

(Vezi NUME DE PERSOANE.)

COHORTE

(Vezi Capitolul V, despre armată.)

Diviziuni ale legiunii (P. 182).

— pretoriene (P. 171, p. 202).

— urbane (P. 171, p. 203).

COLEGIALITATE

Principiu fundamental al magistraturii (p. 18).

Dictatura, excepție de la colegialitate (P. 159).

COLEGIU

Termen care desemnează o asociație legal recunoscută, alcătuită fie din magistrați egali în demnitate (colegiu de doi consuli etc.), fie din preoți (p. 22) care slujeau același cult (colegiul arvalilor, pontifilor, augurilor etc.), fie din meseriași din aceeași corporație, fie, mai general, din persoane ce-și propuneau același scop (asociații funerare care asigurau funeraliile membrilor săi, asociații de cîntăreți instrumentiști, de poeți, de tineri patronați de către împărat etc.). Colegiile sacerdotale au regulile lor proprii, impuse de necesitățile ritului; colegiile corporative sau private sînt indeobște organizate după tipul municipiilor, cu adunarea și magistrații lor (*magistri*). În provincii, anumite colegii, mai ales cele ale sevirilor augustali și ale lărilor, care regrupau în cultul imperial elita indigenilor, au constituit un factor important de romanizare. Reglementare inițiată de Caesar (P. 64).

COLISEU

Amfiteatru construit de Flavieni (vezi pp. 338 și urm.).

COLOANĂ

Monument tipic roman, cu un caracter triumfal și destinat perpetuării unui eveniment gloriós. Cea mai veche este *Columna Maenia* (338 î.e.n.), ridicată în onoarea învingătorului din bătălia navală de la Antium. Ulterior s-a ridicat coloana lui C. Diulius, biruitorul flotei cartagineze la 260 î.e.n. Această coloană era ornată cu „rostre” (pînteni de nave). Ea se înălța Forul roman.

Vestigii principale: coloana (sau *columna*) lui Traian, ridicată în Forul lui Traian în vederea comemorării victoriei împăratului asupra dacilor¹; cu o înălțime de 43 m, ea este construită din marmură și se află pe un soclu cubic care conținea cenușa lui Traian. Scara interioară cuprinde 142 trepte. Basoreliefurile, dispuse în spirală formează un ansamblu de 2.000 de personaje (p. 249 pentru sculpturi și p. 320, 321). Mai puțin înaltă (30 de metri), coloana (sau *columna*) lui Marcurs Aurelius, care poate fi admirată în *piazza Colonna*, conține basoreliefuri de o factură mai îngrijită și reprezintă scene de luptă din Germania (p.79).

¹ Acest foarte interesant monument constituie una dintre sursele materiale cele mai importante pentru reconstituirea acelui moment din istoria patriei noastre.

COLONII

Așezare de cetățeni instalați pe un teritoriu cucerit de Roma. Multiplicarea sistematică a coloniilor coincide inițial cu romanizarea Italiei și apoi cu cea a provinciilor. Cele mai vechi colonii cunoscute datează din a doua jumătate a secolului al II-lea î.e.n. Mult timp, aceste colonii au avut un scop militar; inițial ele s-au stabilit în *Latium* și apoi în restul Italiei, fiecare primind printr-o lege statutul său propriu. La origine, coloniile romane (mai întâi 300 de cetățeni romani) asigură apărarea frontierelor maritime, iar coloniile latine (de la 1.500 la 6.000 de latini și de aliați) cea a frontierelor terestre.

Coloniile latine au fost în același timp centre de populare și de punere în valoare a pământurilor. Ele vor fi transformate în *MUNICIPII*. Colonizarea dobândește un aspect social și politic sub Gracchi, care se străduiesc să atribuiască pământuri unor plebei, lipsiți la Roma de mijloace suficiente de trai. În vremea lui Marius apar colonii militare menite să primească proletarii liberați din armată. În practică, moda colonizării ia sfârșit după August, dar denumirea și statutul de colonie romană, ambele foarte căutate, vor mai fi conferite cu titlu onorific.

- coloniile de la Marea Adriatică (P. 45).
- lui Caesar (P. 64).
- hotărâte de senat (P. 166).
- ale veteranilor (P. 201).

Întemeierea de coloni (Pp. 303 și 437).

COMEDIE

Originile comediei romane sînt complexe (pp. 216 și 403): valențe romane (temperament satiric, sărbători rustice religioase cu improvizații de tipul așa-numitei *commedia dell'Arte*); influențe etrusce (pantomime) și grecești provenite din Italia de sud; imitație literară a comediei grecești noi (Menandru). Livius Andronicus, Naevius, Ennius au scris comedii, dar principalii comici latini sînt Plaut și Terențiu care scriu *palliatae* (cu subiecte grecești). Comedia cu subiecte romane (*togatae*, scrise de Titinius și de Afranius) apare mai târziu, dar degenerază foarte repede în forme inferioare.

(ATELLANA, mimul.)

(Vezi, de asemenea, ACTORI. PLAUT, TERENCE.)

COMERT

Năsterea Romei se explică în parte prin activități comerciale, însă, la origine, comerțul a fost practicat mai ales de străini (greci, etrusci, orientali). Cucerirea provinciilor, construirea unei rețele rutiere remarcabile, crearea unei flote au dezvoltat comerțul roman și negustorii au deschis adesea calea soldaților. Totuși, activitățile mercantile au rămas marcate de un prejudiciu nefavorabil care interzicea, cel puțin în teorie, membrilor aristocrației senatoriale practica lor. Deoarece n-a știut să-și organizeze un comerț bazat pe export, Roma a cunoscut un dezechilibru monetar în raporturile cu Orientul, care a reprezentat una dintre pricinile ruinei sale.

— comerțul fluvial la Roma (P. 6).

— la Delos (P. 55).

— cu Orientul (Pp. 61 și 78).

— în For (vezi pp. 307 și urm).

— în Imperiu (P. 439).

COMITIUM

Locul din For, unde se țineau inițial adunările poporului (p. 303).

COMITII

Sub acest nume sînt desemnate la Roma diferitele adunări ale poporului. Cele mai vechi erau *comitiile* curiate (p. 26), care datau din vremea începuturilor regalității și reflectau tradiția familială patriciană. După 509, *comitiile* centuriate (p. 25) au grupat cetățenii pe clase, alcătuind o diviziune censitară bazată pe bogăția funciară și subdivizată în centurii, după modelul armatei. Apoi au apărut *comitiile tribute* (pp. 26 și 157), provenite din adunările plebei sau *concilia plebis*, care au ales tribunii plebei, începînd din 371, și au devenit treptat adunarea preponderentă, alături de senat.

COMMODUS

M. Aurelius Commodus Antoninus este fiul lui Marcus Aurelius; s-a născut la Lanuvium la 31 august 161 e.n. De la vîrsta de cinci ani a fost desemnat împărat de tatăl său: la 27 noiembrie 176, acesta l-a asociat puterii sale. La moartea lui Marcus Aurelius (180), senatul l-a proclamat

Împărat (p. 80). Domnia sa a reprezentat o perioadă de teroare și de comploturi, Commodus a fost asasinat la 31 decembrie 192 într-o școală de gladiatori (P. 421).

COMPITALIA

Serbare dată în cinstea larilor de la răspîntii (vezi LARI) și celebrată sub Imperiu, la 17 iunie. În timpul Republicii, era celebrată la o dată variabilă, în jurul lui 1 ianuarie. Libertzii o îndrăgeau cu pasiune (vezi p. 270 și GENIUS).

CONCILIUM PLEBIS

(Vezi p. 40 și COMITI.)

CONFARREATIO

(Vezi CĂSĂTORIE.)

CONFEDERATIA LATINĂ

(Pp. 36 și 43.)

CONSILIUM DE FAMILIE

(Pp. 125 și 137.)

CONSILIUM PRINCIPIS

Creat de August, inițial este un organ consultativ alcătuit din prietenii și din consilierii personali ai împăratului. Începînd cu domnia lui Claudiu, acest consiliu capătă un caracter oficial. Rolul său a crescut paralel cu progresul centralizării și absolutismului imperial, îndeosebi sub Hadrian și sub Dioclețian. Foarte accesibil senatorilor, din epoca Flavienilor consiliul cuprinde un număr mereu sporit de cavaleri și de provinciali; influența lor va submina cu încetul pe cea a senatului (după Hadrian și mai ales după Commodus). Alcătuit din înalți funcționari și din juriști, el asigură inițial continuitatea administrației și ulterior joacă un rol din ce în ce mai activ în pregătirea legilor și în organizarea justiției. (Vezi JURISCONSULȚI și EDICTE.)

CONSTANTIN

Caius Flavius Valerius Constantinus s-a născut în jurul anului 280 e.n. Era fiul lui Constantinus Chlorus, asociat de către Dioclețian tronului imperial prin sistemul tetrarhiei. Și-a început experiența militară în campaniile din

Britania, alături de tatăl său. La moartea lui Constantius, a fost proclamat împărat și s-a instalat la *Augusta Treverorum* (306). Însă a trebuit să-și croiască drum cu armele și să lupte mai ales împotriva lui Maxențiu, fiul fostului împărat Maximianus, care domnea în Italia și împotriva căruia a raportat victoria decisivă de la podul Milvius (28 octombrie 312). Puțin mai târziu, Constantin a proclamat edictul de la Milan, care a asigurat libertatea religioasă în Imperiu (februarie 313). În acest moment, era încă aliat cu Licinius, cumnatul său, dar acesta din urmă, care ocupase Imperiu, a intrat în conflict cu el. Constantin a întreprins mai multe campanii împotriva lui Licinius și, până la urmă, l-a ucis (324). A devenit stăpînul incontestabil al Imperiului și s-a comportat ca un prinț creștin. A făcut din orașul Bizanț o capitală, care a luat numele de Constantinopol (11 mai 330). A murit la 22 mai 337 (P. 85).

CONSTANTINOPOL

Nume dat de Constantin în 328 fostului Bizanț al grecilor. Devine în 330 sediul administrației centrale și a doua capitală a Imperiului (vezi p. 85). Înconjurat de ziduri, Bizanțul poseda o acropolă, două teatre, o arenă militară, sau Strategion. Devastat în 196 de către Septimius Severus, cu prilejul campaniei pe care o purta împotriva rivalului său P. Niger, acest oraș a fost reconstruit de Caracalla și înfrumusețat de Constantin cu numeroase monumente.

CONSULAT

Cea mai înaltă magistratură romană; ea este atribuită la două persoane, egale între ele și numite consuli, care exercită puterea supremă în Republică. Consulatul a fost creat după 500 î.e.n., pentru a înlocui regalitatea (p. 35); consuli purtau în acea vreme numele de pretori. Investiți cu *imperium* (p. 154), de drept consuli dispun de o putere limitată numai de intervenția propriului lor coleg, până în clipa cînd crearea tribunilor le-a opus, în anumite cazuri, așa-numita *intercessio* a magistraților plebei. La origine rezervat patricienilor (p. 40), consulatul a devenit treptat accesibil plebeilor (pp. 42, 43). În timpul Republicii, consuli sînt aleși de comițiile centuriate; ei capătă demnitatea lor la 1 ianuarie, după o ceremonie oficială desfășurată în Capitoliu. Fiecare dintre cei doi consuli își exercită alternativ puterea timp de o lună, cel puțin cînd cei doi se află împreună la Roma, fapt care se petrece rar. De cele mai

multe ori, unul dintre consuli rămâne la Roma, pe cînd celălalt este însărcinat cu o misiune anumită în afara capitalei, mai cu seamă conducerea războiului. Consulul prezidează senatul, pe care-l convoacă, ca și comițiile centuriate, și poate prezenta proiecte de lege. La sfîrșitul anului, consuli abdică și dobîndesc rangul de consulari, rang ce le conferă o autoritate sporită în stat. Consulatul pierde mult din importanță în timpul Imperiului. Sub August, consuli sînt încă aleși de comiții, dar începînd cu domnia lui Tiberiu ei sînt desemnați de senat.¹ În plus, se stabilește obiceiul multiplicării consulilor prin crearea consulilor *suffecti* (adică înlocuitori) și a devenit regulă ceea ce se întimpla cîndva numai cu prilejul dispariției accidentale a unuia dintre consuli. Astfel s-au înmulțit consularii în vederea creșterii personalului disponibil pentru sarcinile administrative din provincii. (În privința puterilor deținute de consuli, vezi pp. 160 și urm.)

CONTRACTE

(Vezi FIDES.)

CORI

(Fosta *Cora*.) Oraș la frontiera dintre Latium și teritoriul volsc. Ruine de templu doric (p. 246).

CORINT

Cetate greacă, care a fost inițial aliată cu Roma (p. 49) și apoi integrată legii aheene; ea a fost implicată într-un conflict care i-a pricinuit distrugerea (p. 55).

CORINTIANUL ROMAN

(P. 246.)

CORNELIUS NEPOS

Istoric latin, care a trăit între 100 și 30 î.e.n. (aproximativ); prieten bun cu Cicero și cu Varro, a alcătuit mai multe cărți istorice, o *Cronică*, o *Viață a lui Cato censorul*, o *Viață a lui Cicero* și șasesprezece cărți de *Vieți paralele*.

CORPORATII

(Vezi COLEGII.)

¹ Sau mai degrabă de colegii electorale complicat structurate, așa cum par să ateste unele mărturii epigrafice descoperite și interpretate în ultimele decenii.

CORSICA

Cartagina cedează insula Romei în 237 î.e.n. (p. 48). Însă au apărut aci revolte serioase în secolul al II-lea î.e.n., în legătură cu războaiele ligurice. În pofida unor eforturi colonizatoare întreprinse sub Marius și sub Sulla, insula a rămas înapoiată și izolată (vezi exilul lui SENECA).

CRASSUS

L. Licinius Crassus, născut la 114 î.e.n.; în războiul civil a trecut de partea lui Sulla și, în 72, a fost însărcinat să lupte împotriva lui SPARTACUS. S-a aliat cu Pompei și s-a amestecat în mai multe conjurații, ca cea a lui CATILINA, însă a izbutit să scape cu fața curată și, în cele din urmă, a făcut parte din primul triumvirat. În această calitate (de triumvir) a primit controlul Orientului și a fost ucis de părți în nefericita bătălie de la Carrhae (53) (p. 62).

CREMONA

Colonie latină întemeiată de Roma în 218 î.e.n.; în vederea apărării Italiei cispadane, repopulată în 190. A suferit de pe urma războaielor civile și a fost incendiată în 69 î.e.n.

CREȘTEREA ANIMALELOR (Vezi AGRICULTURĂ.)

CREȘTINISMUL

Și Roma (P. 118).

CRETA

Creta, în mileniul al doilea centru al celei dintâi civilizații europene (Minos), apoi devastată de invaziile dorice, în epoca romană devine un sălaș al piratilor. Supusă în 67 î.e.n., ea este alipită provinciei Cirenaica.

CRIZE ECONOMICE

Dat fiind slăbiciunea generală a mijloacelor de producție, încetineala progresului material, dificultatea transporturilor masive pe distanță mare, ruina progresivă a economiei italiice prin extinderea așa-numitelor *latifundia*, o recoltă proastă, războiul civil sau extern au putut provoca grave crize economice (p. 57). În general, economia Imperiului s-a degradat treptat pînă la marea criză din secolul al IV-lea.

Sistemul ANNONEI a încercat remedierea parțială a viciilor sistemului de repartizare a produselor, asigurând populației romane un „minimum vital“.

C R Y P T O - P O R T I C U R I

Porticuri închise, în opoziție cu porticurile „deschise“ (colonade). Sînt utilizate în arhitectura privată și publică (exemplare frumoase la Arles, Aosta, Bavai).

C U L T E O R I E N T A L E

Pe urmele cuceririlor romane, negustori, soldați, emigranți străini au introdus la Roma cultele lui Dionysos, Cybele, Iupiter Diolichenus, Isis, Mithra, divinități siriene, credințe magice și astrologice de origine chaldeană. Inițial statul a încercat să reacționeze și să interpreteze aceste noutăți care invadaseră Italia. Împărații filohelleni sau străini au transformat unele dintre ele în culte de stat. Creștinismul însuși provine din Orient (vezi pp. 94 și urm.).

C U L T U L I M P E R I A L

Unul dintre fenomenele politice cele mai surprinzătoare din Imperiul roman rezidă în divinizarea împăratului, divinizare din ce în ce mai accentuată în cursul secolelor și care apare ca unul dintre fundamentele cele mai solide ale regimului imperial.

Adesea s-a afirmat că această divinizare a împăratului ar fi de origine orientală și că, în această privință, August n-ar fi decît moștenitorul suveranilor hellenistici. În realitate, divinizarea împăraților dispune de rădăcini adînci în mentalitatea romană cea mai autentică. Scipio Africanul și Sulla erau considerați ca investiți cu o misiune divină, iar Cicero afirmă că un adevărat *imperator* trebuie să fie iubit de zei. Caesar n-a făcut decît să reia ideile utilizate de predecesori și de rivalul său, Pompei: el face parte dintre oamenii „divini“, care primesc de la zei un destin specific, aflat deasupra celui al unor simpli muritori. Această concepție se va afirma oficial cînd va fi decernat lui Octavian supranumele de August. August, devenit *Pontifex Maximus*, va modifica după plac religia romană. El va reglementa tendințele spontane spre divinizarea sa, care se afirmă într-o anumită măsură peste tot, mai ales la poeți, dar, de asemenea, și în popor. În acest scop, August va profita de existența cultului larilor de la răspîntii (*Lares Compitales*), tradițional celebrat de oamenii modești. Acești lari, analogi- cilor ai căminului familial, s-au adăugat cultului consa-

erat lui *Genius Augusti*; întocmai ca în orice casă, *Genius*, adică „demonul tutelar” al stăpînului, era cinstit simultan cu larii domestici. August apare astfel, concomitent, ca *Dominus*, stăpînul, în ochii oamenilor modești, care devin credincioșii săi, și chiar ca o ființă semidivină, fără să riște reproșul uzurpării prerogativelor regale. Însă, concomitent, în provincii se naște o formă mai accentuată de cult imperial. Simbolul ei îl alcătuiește altarul ridicat la Lyon și dedicat divinității Romei și lui August; acolo, delegații tuturor cetăților galice veneau anual să celebreze un sacrificiu solemn ce consacra legătura religioasă care le unea totodată cu Roma și cu împăratul. De altfel, un cult spontan era consacrat împăratului de multe cetăți provinciale, în special în Orient, unde exista tradiția considerării regilor ca zei întrupați. La moartea lui August, divinitatea sa a fost consacrată prin apoteoză și i s-a ridicat un templu. S-a întemeiat un colegiu de preoți însărcinați cu organizarea cultului său. În continuare, împărații (cînd memoria lor n-a fost „condamnată” de senat) au primit onoruri analoge. Atitudinea primilor împărați față de propria lor divinitate a variat foarte mult. Unii, ca Tiberiu și Vespasian, îi persiflau cu ostentație. Alții, cum au fost Caligula, Nero, Domițian, profund mistici, s-au înconjurat de o legendă și, cedînd diferitelor curente religioase provenite din Orient (printre care mesianismul), au încercat să se impună ca zei. Odată cu Antoninii, mișcarea întreprinsă în acest sens se accentuează și, din ce în ce mai mult, împăratul devine un zeu întrupat. În ultimă instanță, împăratul este considerat, în secolul al III-lea, ca o emanație a Soarelui sau a lui Iupiter și există o teologie imperială care se afirmă, de exemplu, în vremea lui Dioclețian. Chiar după convertirea sa la creștinism, Constantin a păstrat unele trăsături divine.

Se găsește în provincii anumite vestigii asociate cultului imperial, de pildă la Cuicul (templul zeiței Venus Mamă), la Nîmes (Casa Pătrată), Vienne (templul lui August și al Liviei) etc.

C U M A E

Era cea mai veche dintre coloniile grecești din Italia meridională; fondatorii ei erau originari din Chalcis, oraș din Eubeea. Ea a dominat mult timp o mare parte din Campania și s-a împotrivit victorioasă cuceririi etrusce, însă a fost ocupată de samniți, în 428, fapt care a marcat începutul decadenței sale. Cucerită de Roma, în 334 î.e.n.,

această colonie i-a rămas fidelă în timpul tuturor crizelor din secolele al III-lea și al II-lea.

CUPOLĂ

A fost una dintre formele caracteristice ale arhitecturii romane și avea, probabil, origine orientală. Cupola Panteonului de la Roma este una dintre cele mai frumoase realizări.

CURATORI

În dreptul privat, termenul se aplică oricărui administrator însărcinat cu o curatelă (a unui nebun, a unui minor etc.). El desemnează de asemenea, în dreptul administrativ, un personaj investit cu o funcție tehnică determinată, adesea separată de competența normală a unui magistrat (P. 171).

CURIE

Termenul indică locul unde aveau loc ședințele senatului și poate fi aplicat diverselor edificii, care primesc, uneori accidental, această menire (vezi pp. 303 și urm.). În For, cea mai veche este *Curia Hostilia*, atribuită regelui Tullus Hostilius. Ea a fost înlocuită prin *Curia Iulia*, construită de Caesar.

Monumentul actual datează din vremea lui Dioclețian.

CURII

Diviziuni ale triburilor primitive (cîte zece de fiecare trib). (Vezi COMIȚII curiate.)

CURION

Preot al Curici (p. 26).

CURTEZANE

(Pp. 401 și 428.)

CURSE

(P. 336 și vezi pp. 409 și urm. și CIRCUS Maximus.)

CURSUS HONORUM

Carieră a demnităților, adică succesiune de magistraturi. La început, regulile relative la obținerea magistraturilor par să fi fost foarte suple; ele consistau îndeosebi în tradiții, dar de la 180 î.e.n., *Lex Villia Annalis* a conferit un carac-

ter obligatoriu anumitor prevederi. Totuși, această regulă a suferit numeroase excepții (p. 161). Cariera senatorială (singura care a existat pe atunci) începea cu zece ani de serviciu militar și apoi se exercitau succesiv questura, edilitatea, pretura și consulatul, lăsându-se doi ani interval între cele două magistraturi. Astfel nimeni nu putea deveni consul înainte de a împlini 41 de ani. Sub Imperiu, acest tablou al demnităților a fost modificat (p. 171). Cariera începea cu una dintre sarcinile așa-numitului VIGINTI-VIRAT, exercitat la vârsta de 17 ani, apoi cu un comandament militar subaltern (tribunat militar, comandament de cohortă) și numai ulterior se acorda questura, la vârsta de 25 de ani cel puțin. Apoi urmau edilitatea sau tribunatul, pretura și consulatul (acesta la vârsta de 33 de ani cel puțin). Pentru *cursus* equestru, vezi CAVALERI.

CURTIIUS (Iac)
(P. 91.)

CYBELE

„Mama zeilor“, al cărui simbol, o piatră neagră, a fost adusă la Roma din Pessinus, la 204 î.e.n. Ea avea un templu pe Palatin și un cult origastic, slujit de preoți frigieni, numiți Gali (P. 401).

CYRENAICA

Regatul Cyrenaicei a fost transmis Romei de Ptolemaios Apion în 96 î.e.n. Romanii i-au alipit Creta și au format aci o provincie, în 67 î.e.n. Colonizată inițial de greci sub numele de Pentapolis (federația celor cinci cetăți, Berenice, Barca, Cyrene, Apollonia și Arsinoe) în Libia actuală, ea a cunoscut o prosperitate remarcabilă în timpul Imperiului, de la Traian pînă la Antoninus Pius.

Vestigii importante la Cyrene (terme, un templu capitolin), Ptolemais (port, biserică) etc.

D¹

DACII

Locuitori ai Daciei (România de astăzi), pe malul stîng al Dunării. Populație războinică, ei au provocat multă vreme

¹ Începînd de aici, traducerea dicționarului este efectuată de Gh. Ceașescu și revizuită de Eugen Cizek.

difficultăți romanilor stabiliți în Tracia. Au fost supuși de Traian (p. 77). Exploatarea minelor dăde a restabilit pentru un timp economia romană. Figurează pe arcul lui Constantin și pe Columna lui Traian.

DALMATIA

Dalmația, constituită provincie în timpul lui Tiberiu, făcea parte din Iliria, vast ansamblu ce desemnează la origine toate teritoriile ocupate la est de Adriatică de către iliri; apoi a fost anexată și invadată înaintea romanilor de greci (Albania de azi) și de celți. Pacificarea ei, începută în timpul Republicii, la cererea coloniilor grecești amenințate de pirații iliri, a fost lungă și grea. Capitala ei, reședința legatului imperial, era *Salonae* (Salona) unde Dioclețian a construit un palat. Alt centru *Narcna* (Viddo). (P. 201 și vezi ILIRIA.)

DANS SACRU

- al salienilor (P. 23).
- în timpul jocurilor (P. 400).
- al curtezanelor (P. 401).

DECEBAL

Regele dacilor (p. 78).

DECEMVIRI

Decemviri litibus iudicandis, treaptă inferioară din *cursus honorum* senatorial, formează un tribunal civil competent în procesele referitoare la condiția persoanelor. Aici se desemnează prin numele de *decemviri* diferite comisii excepționale cum ar fi cea care în 451—450 î.e.n., în absența consulilor și a tribunilor a redactat legea celor 12 tabule (P. 44 și 133).

DECIMARE

P. 193.)

DECUMANUS

Una din axele (est-vest) în taberele militare (p. 186) și în orașe (p. 444). Cealaltă axă este CARDO.

DECUMATE (CÎMPURI)

Denumire derivată din numele zeciunii (*decuma*) plătită de colonii care erau instalați în aceste locuri. Regiunea era

cuprinsă în unghiul format de Rin și de Dunăre. Ea era protejată de un *limes* pe care alamanii l-au străpuns încă din secolul al III-lea. Colonizarea sa datează din epoca flavienilor.

DECURIONI

Membrii ai consiliului municipal (*curie*) în cetățile provinciale; sînt vechii magistrați (cum erau la Roma senatorii) și în același timp cei mai influenți fruntași locali. Ei sînt răspunzători de bunul mers al treburilor municipale; în timpul Imperiului decurionii își asumă sarcina de a percepe impozitele și concetățenii așteaptă de la ei frecvente acte de generozitate (construcții publice, banchete, serbări, distribuire de alimente, bani etc.). Odată cu sărăcirea generală, în secolul al III-lea, această funcție devine foarte costisitoare. Atunci s-a decis ca decurionatul să devină ereditar și nimeni să nu i se poată sustrage (P. 444).

DEDITIOI

(P. 448.)

DEDUCTIE

Instalarea rituală a colonilor într-o așezare sub conducerea curatorilor însărcinați cu stabilirea loturilor și a traseului coloniei.

DELATORI

Delatorul este acuzatorul, cel care introduce o acțiune la un tribunal. Legea îi acorda, dacă acuzarea câștiga, un sfert din averea condamnatului supus confiscării. În timpul imperiului LEGEA de maiestate a făcut ca delațiunea să fie foarte fructuoasă. (P. 174).

DELOS

Insulă a Cicladelor, celebră prin sanctuarul lui Apollo. Capitală religioasă a confederației ateniene, ea deveni, în epoca elenistică, un important centru comercial. Romanii au creat aci un port de tranzit (pp. 55 și 288). Mulți negustori italici aveau aici agenții comerciale. Insula a fost devastată în anul 88 î.e.n. de Mitridate și, din acest moment, a fost complet ruinată. Săpăturile efectuate de Școala franceză din Atena ne-au revelat viața de la Delos. Case deliene (P. 448).

DELFI

Sanctuar federal al Greciei, situat în flancul Parnasului. Oracol și jocuri consacrate lui Apollo Pithianul. Influența exercitată de Delfi a ajuns de timpuriu pînă la Roma (P. 44).

DEMARATE

Tatăl lui Tarquinius cel Bătrîn (P. 31).

DEMONI

(Vezi p. 96.)

DEMOSTENE

Comparat cu Cicero (P. 218).

DESULTORES

(Călăreți) (P. 401).

DEVOTIO

Devotament față de zeii infernali (p. 92).

DIANA

Divinitate indo-europeană a luminii, identificată cu Artemis greacă. Sanctuarul de la Nemi (p. 259).

DICTATURĂ

Magistratură excepțională (vezi p. 158).

— a lui Sulla (P. 58).

— a lui Cezar (P. 63).

DIFFARREATIO

(Vezi DIVORT.)

DIOCEZE

Împărțirea administrativă în timpul tetrarhiei (vezi p. 81 și urm.)

DIOCLEȚIAN

Caius Aurelius Diocletianus s-a născut în Dalmația (245 e.n.) într-o familie modestă, dar, devenit ofițer, a intrat în statul major al lui Carus și a fost proclamat împărat la moartea acestuia. Trebuie să facă față unor mari revolte

în provincii (barbarii și bagauzii în Galia, defecțiunea lui Carausius în Britania, tulburările din Egipt, ofensiva persană în Orient). Și-l asociază mai întâi pe Maximian, în Galia, care și-l asociază el însuși pe Constantius Chlorus, în timp ce Dioclețian îl cheamă pe Galerius pentru a purta război în Orient. Împrejurările l-au determinat să constituie treptat sistemul cunoscut sub numele de tetrarhie: doi Augusti și doi Cezari, însărcinați, sub autoritatea sa supremă, cu misiuni și comandamente regionale (vezi pp. 82 și urm.). El caută să simplifice și să uniformizeze peste tot administrația, justiția, impozitele, realizând reforme care atrag dezvoltarea birocrăției, inițiată de fapt sub Hadrian. Întregul imperiu, inclusiv Italia este împărțit în 51 de provincii, mai mici decât cele vechi și supravegheate îndepărate de reprezentanții autorității centrale. Autonomia municipală, menținută până acum, dispare încetul cu încetul; dările se măresc și se accentuează amestecul statului în toate domeniile. Ceremonialul curții se orientalizează (prosternare). Dioclețian se îmbolnăvește și abdică la 1 mai 305 e.n., în același timp cu Maximian; se retrage în palatul de la Spalato, în Dalmația, unde moare în anul 313.

DIONYSOS

Inițial identificat cu zeul italic Liber Pater, devine la începutul secolului al II-lea î.e.n. zeul unei secte orgiastice ale cărei ceremonii provoacă revoltă în timpul Republicii (vezi p. 117), dar care se răspîndește, în ciuda opoziției Senatului (p. 271); adepții acestui cult se înmulțesc în timpul Imperiului. Atunci el este marcat de influențe orientale și egiptene și se integrează în marele curent de religii inițiatice care înlocuiesc, după domnia lui Augustus, vechiul ritualism roman.

DIOSCURI

(Vezi CASTOR ȘI POLLUX.)

DIPLOME MILITARE

Extrase imprimare pe bronz ale edictelor imperiale acordând, după terminarea serviciului militar, unele privilegii (cetățenia romană în special) soldaților auxiliari.

DISCIPLINA

— morală (Pp. 92).

- militară (Pp. 192).
- augurală (P. 445).

DIVINIZAREA ÎMPĂRAȚILOR

(Vezi APOTEOZĂ.)

— în timpul vieții (p. 76).

— tip iconografic (p. 249).

(Vezi, de asemenea, CULTUL IMPERIAL.)

DIVORT

(P. 126.)

DJEMILA

(Anticul *Cuicul*.) Oraș în Africa, situat la o răscruce strategică într-o regiune muntoasă. Săpăturile efectuate în cursul ultimilor ani au permis degajarea de importante monumente: terme, teatre, basilici, arcuri. Existența unui for dublu este caracteristică creșterii anumitor orașe. Vilele particulare demonstrează o adaptare a casei romane la necesitățile climei locale (case cu „patio“ imitate după cele de la Delos care vestesc casele arabe). (P. 448.)

DOMIȚIAN

Titus Flavius Domitianus, ultimul dintre Flavieni, era fiul mai mic al lui Vespasian căruia i-a urmat, după fratele său Titus, în 81. A desăvârșit cucerirea Britaniei cu ajutorul lui Agricola (79–80), a anexat cîmpurile decumate după campaniile din 89 împotriva germanilor, a organizat în provincii teritoriul de pe malul stîng al Rinului și Moesia, după o înțelegere cu Decebal, regele dacilor. Domnia lui a fost marcată de revolte (Saturninus, legatul Germaniei) și de comploturi reprimare cu o mare cruzime. El a încercat în interior să oprească supraproducția care scădea prețurile agricole (distrugerea viilor în 92, p. 273), a favorizat în provincii urbanismul și comerțul care se dezvoltă în Orient, cu China și în special cu India. În sfîrșit, a întărit absolutismul imperial sprijinindu-se pe cavaleri împotriva senatorilor, care l-au asasinat la 16 septembrie 96 și l-au înlocuit cu Nerva, exponentul lor. Mare constructor, a terminat forul început de tatăl său (*Forum Transitorium*, vezi pp. 320), a ridicat pe Pălatin imensul palat flavian (p. 334) mărginit de grădinile cunoscute sub numele de hipodrom și, în sfîrșit, a construit stadionul care a dat forma actualei Piazza Navona.

DOMUS

Cuvînt latin care înseamnă „casă”. Casa romană pare a fi mai degrabă decît o juxtapunere în adîncime a unei case etrusce şi a unei case greceşti cu peristil — o transpunere urbană, datorită etruscilor, a unui nucleu de locuinţă (numai *tablinum*-ul era acoperit) cu o curte anterioară de fermă (care va deveni *atrium*-ul) şi o grădină posterioară (aceasta va fi peristilul). Pentru evoluţia diferitelor tipuri de case vezi pp. 350 şi 448. Vezi şi INSULA (casă de raport), VILLA (casă la ţară) etc.

Vestigii foarte numeroase în Italia (Pompei, Herculaneum), în Franţa (Glanum), în Anglia (Silchester), în Africa de nord (Djemila, Volubilis, Timgad) etc.

— *Augusti*. Reşedinţă pe Palatin a oratorului Hortensius amenajată şi locuită mai tîrziu de August. Ea este cunoscută şi sub numele de Casa Liviei.

— *Augustana*. Nume dat după August palatului imperial amenajat prin extinderea casei lui August.

— *Aurea*. Palatul lui Nero pe amplasamentul viitorului Coliseu şi al termelor lui Titus.

— *Transitoria*. Palat construit de Nero pe Palatin şi incendiat în 64. Rămăşiţele lui se găsesc sub palatul lui Domiţian (p. 334).

DONATIVUM

(P. 206.)

DORIC ROMAN

(P. 245.)

DOUGGA

Antica *Thugga* (aproape de Kef, Tunisia), colonie punică, apoi municipiu şi colonie romană.

Vestigii importante: capitoliu, teatru (p. 253), cisterne, arc, templul lui Baal Saturn şi al Iunonei Caelestis (p. 448).

DOURA-EUROPOS

Oraş în Mesopotamia, colonie militară a Seleucizilor, ea este ocupată mai tîrziu de partî, apoi de romani (165 e.n.) şi distrusă în 256 de Sasanidul Shapur după o rezistenţă deznădăjduită a garnizoanei romane (p. 190). Avangard al apărării romane, ea a pus în contact pe legionarii romani cu civilizaţia partă. Puternic fortificată, avea un ansamblu

de monumente importante în stil palmirian. Săpături recente au permis dezgroparea de temple, dintre care cel mai curios este un Mithraeum lipit de zidul de incintă, din secolul al II-lea; acolo au fost descoperite fresce remarcabile.

DREPT

Preexistă legii (P. 131).

Caractere fundamentale și evoluție a dreptului (vezi pp. 114 și urm.; Capitolul IV; *Viața și legile*).

DREPTUL DE CETĂȚENIE

Dreptul de participare la prerogativele cetățenilor. Acest drept se capătă, în principiu, prin naștere și, pentru sclavi, prin eliberare (vezi LIBERTI). Condiția copilului este cea a tatălui în momentul concepției, dacă acest copil rezultă dintr-o căsătorie normală. În caz contrariu, condiția sa va fi cea a mamei în momentul nașterii. Dreptul de cetățenie cuprinde mai multe drepturi: *ius suffragii* (dreptul de vot), *ius honorarium* (dreptul de a fi ales în magistraturi) (p. 114), *ius militiae* (dreptul de a servi într-o legiune), *ius provocationis* (dreptul de a apela la un tribunal popular pentru orice decizie a unui magistrat, care conținea pedeapsa capitală), *ius commercii* (dreptul de a poseda, de a dobîndi, de a transmite prin testament), *ius connubii* (dreptul de contracta o căsătorie normală) (p. 121).

Cetățeanul cu drepturi depline deține acest statut în mod complet; există drepturi de cetățenie „minore“, care nu cuprind decît o fracțiune din statutul complet. Astfel, cetățenii de „drept latin“ au *ius suffragii*, dar nu și *ius honorarium*. Tratatate încheiate cu cetățile aliate prevedeau partea din dreptul de cetățenie acordat fiecăreia dintre ele. Începînd cu războiul cu socii, după 90 î.e.n., dreptul de cetățenie a fost în practică acordat tuturor italicilor (p. 118). El a fost extins mai tîrziu la alte provincii (p. 63) și, în sfîrșit, la tot imperiul, în timpul lui Caracalla (p. 119).

— acordat galilor (P. 63).

DRUZI

(P. 72).

DRUMURI

Drumul (*vía*) a rămas strîns legat de amintirea civilizației romane. Este sigur că rețeaua de drumuri a Imperiului a

fost în același timp unul din mijloacele de apărare, de pacificare și chiar un simbol al unității romane. Destul de multă vreme (fără îndoială pînă la sfîrșitul secolului al IV-lea î.e.n.), drumurile nu au fost decît simple piste care radiau în jurul Romei și o legau de orașele Latiumului. Odată cu începutul secolului al III-lea, drumurile care se construiesc încep a fi stabilite conform unui plan calculat; ele poartă numele unui magistrat (prima este *via Appia*, sau drumul lui Appius, cenzorul din anul 312 î.e.n.: ea leagă Roma de Capua) și se extind odată cu expansiunea romană sau dovedesc o încercare de colonizare sistematică. Au fost astfel *via Clodia* către Etruria, *via Aurelia* către Liguria, *via Cassia* către Ariminum (Rimini), construită în 220 î.e.n., *via Aemilia*, construită în anul 187 și următorul, de la Rimini la Piacenza, și care este încă și acum artera vitală a cîmpiei Padului. Aceste drumuri datorită importanței lor strategice, nu puteau rămîne simple piste. Romanii s-au preocupat de a le da o soliditate suficientă construind o șosea de pietriș așezată pe mortar. Pavajul care acoperea uneori șoseaua nu era obligatoriu; el se găsește mai ales în vecinătatea orașelor, în locurile de mare circulație. În timpul Imperiului rețeaua de drumuri se dezvoltă sub controlul împăratului care numea „curatori ai drumurilor” sau, în funcție de epocă, „procuratori” de ordin equestru. Este imposibil de a indica aici chiar și principalele drumuri imperiale. Să spunem numai că în provincii aceste drumuri legau între ele marile orașe și că mergeau de-a lungul frontierei, încercuind uneori zonele nesigure, ca în Africa, de pildă. În Galia, drumul care venea din Italia (prelungire a *viei Aurelia*) mergea de-a lungul coastei Provenței, apoi urca pe valea Ronului pînă la Lyon, capitala federală a Galiei, către care convergeau drumurile venind de la *limes*-ul renan (prin Köln, Trêves, Langres, Chalon-sur-Saône), din regiunea Boulogne-sur-Mer (prin Amiens și Sens), de la valea Senei (prin Lutetia și Lillebonne), din Bretagne (prin Nantes și valea Loirei), din Aquitania (prin Agen și Cahors). Această rețea „în stea” relevă caracterul centralizator al administrației romane.

DELLIUS

Învîingătorul flotei cartagineze (p. 47). Primul triumf naval roman a fost comemorat prin ridicarea unei coloane rostrale în For.

DUNĂREA

Valea Dunării a jucat un rol capital în transferurile de cultură încă din epoca pre și protoistorică. În epoca romană ea este un mare drum comercial pe unde circulă, de asemenea, influențele religioase venite din Orient. Înainte și după ocuparea Daciei, Dunărea a fost principalul punct de sprijin al apărării romane. Un puternic *limes* dubla frontiera naturală a fluviului mai ales la sudul gurii sale, adică la nivelul orașului Constanța (P. 77).

E

EBRU

Fluviu în Spania (probabil Jucar) (p. 49).

EDICTE

Se numeau edicte declarațiile prin care magistrații făceau public cunoscut felul în care înțelegeau să-și exercite funcția. Se făcea distincție între edictele permanente (*edicta perpetua*), de valoare generală și valabile pe toată durata unei magistraturi, și edictele de circumstanță (*edicta repentina*), publicate cu ocazia unor evenimente neașteptate. Edictele pretorilor (vezi pp. 145 și urm.) (ca și cele ale edililor curuli și ale guvernatorilor de provincii, mai târziu cele ale împăraților înșiși) au avut o mare influență asupra evoluției dreptului. Ele precizau într-adevăr legea inițială și o modificare, la nevoie, în virtutea *imperium*-ului magistraților pentru a-i substitui „formulele” elaborate cu ajutorul consilierilor juridici (legi jurisconsulte) mai bine adaptate timpurilor noi. Acest drept mai evoluat poartă numele de drept pretorian sau *ius honorarium* (dat de magistrați, adică de cei care aveau onoruri) (vezi pp. 131 și urm.).

— al lui Caracalla (P. 149).

— al Maximum-ului (P. 85).

— de la Milan. Textul aplicării edictului de toleranță dat de Galerius în 311 (vezi p. 85).

EDILI

(P. 158).

EDUCAȚIE

Începe la sfârșitul vârstei de 7 ani și rămâne, până sub Imperiu, o problemă particulară. Învățământul primar este

predat de un pedagog al casei, *ludi magister*; învățămîntul secundar, cu accent pe literatura greacă și latină era predat de către *grammaticus*; retorul pregătește pentru barou și for (exerciții de declamare, suasorii și controverse). Educația umanistă se termină printr-un stagiul în școlile din Grecia (p. 392) sau din Asia Mică (școli de sofisti, de filozofi, de retori). Mult influențată de hellenism, educația romană își va păstra originalitatea izvorită dintr-o veche tradiție civilă și morală (pp. 108 și 215). În timpul Imperiului: un număr de orașe din provincii vor avea propriile lor școli. Celebre au fost cele de la Milan, Trèves, Autun, Bordeaux, Cartagina, Antiochia, Beirut (drept) (p. 109).

EGIPT

Egiptul a fost la început aliatul Romei care l-a protejat împotriva ambițiilor siriene (p. 63), favorizînd totuși conflictele interne. Roma a obținut astfel moștenirea de la Ptolemeu III Cyrene și Cipru. Ea l-a restabilit în 55 pe Ptolemeu Aulețul, dar a lăsat o garnizoană la Alexandria și a început să se intereseze de economia egipteană. Caesar o instalează pe Cleopatra care îi incită ambițiile monarhice, reluate apoi de Antonius, înlocuitorul său alături de regină. Înfrîngerea lor la Actium (31) are ca efect anexarea Egiptului (Creta și Cyrene constituind provincii consulare distincte). Roma susține modul de administrare al Ptolemeilor. Egiptul era domeniul personal al împăratului, reprezentat de un prefect aparținînd ordinului equestru (p. 171) și nu a fost integrat cu adevărat Imperiului decît de către Dioclețian. Supus unui regim de exploatare intensivă, Egiptul a rămas multă vreme unul din grînarele Romei. Caracterul său prin excelență rural îl distingea de celelalte provincii (p. 441). Avea totuși un oraș foarte mare, ALEXANDRIA; Coptos, în vecinătatea Mării Roșii, era un cap de pod al comerțului maritim cu Extremul Orient.

Printre vestigiile romane sînt de semnalat celebrele colonade ale templului de la Filae din vecinătatea Assuanului. Divinități egiptene la Roma (P. 70).

ELAGABAL (HELIOGABAL)

M. Aurelius Antonius s-a născut în 204 e.n.: de origine semitică, a fost crescut la Emesa, în Siria, și a devenit preot al Soarelui — funcție care se află la originea numelui său Heliogabal, deformat în Elagabal (*Helios* este numele grec al soarelui). Proclamat împărat de soldații din Efes

în 218, al I-a învins pe împăratul în funcție, Macrin. Și-a făcut intrarea la Roma în 219. A fost asasinat la 11 martie 222 după ce instalase la Roma tot felul de orientali de origine dubioasă (P. 410).

E L E F A N T I

— ai lui Pyrrhus (Pp. 46 și 419).
Influență asupra tacticii (P. 181).
— în jocuri (P. 419).

E L O C V E N T A

(Vezi pp. 218 și urm. și EDUCAȚIE.)

E M A N C I P A R E

(P. 121.)

E N N I U S

Originar din Rudiae, aproape de Tarent, unde s-a născut, în 239 î.e.n., Ennius este părintele poeziei romane. A fost mai întâi centurion în armata romană, în timpul celui de al doilea război punic. Remarcat de Cato Censorul în Sardinia, în 204, s-a fixat la Roma, unde a devenit poetul oficial, succedându-i în această funcție lui Livius Andronicus. A murit în 169. Se afla în acest moment sub protecția Scipionilor. Principala sa operă este o epopee, *Analele*, care constituie o istorie romană în versuri. Ennius se dădea drept pitagorician (Pp. 212 și 222).

E P I C U R E I

(Pp. 387.)

E Q U I T E S

(Vezi CAVALERI.)

E S Q U I L I N

Podiș vast situat în partea de est a Orașului (Roma). El a fost ocupat de un sat (p. 300) și era barat de agger-ul zidului servian. Apoi, multă vreme pustiu și cimitir pentru toți dezmoșteniții societății (sclavi, condamnați etc.), a început să se populeze pe la mijlocul secolului I î.e.n. și a devenit unul din cartierele cele mai aristocratice ale Romei. Mecena și-a construit aici celebrele sale grădini. Existau și alte parcuri care au fost integrate treptat în domeniul imperial.

Principale vestigii: Termele lui Traian, Auditorium-ul lui Mecena, Porta Maggiore etc.

ETRUSCI

(Tusci) (secolele VII—I î.e.n.)

Către anul 700 civilizația primei epoci a fierului este înlocuită în Toscana de o strălucită civilizație de tip oriental. Poporul etrusc își face astfel apariția în peninsula italică. Originile sale sînt complexe (p. 12); poate, urmînd tradiția lui Herodot, un nucleu de navigatori a părăsit Asia Mică pentru a se stabili pe coasta tireniană. Limba lor ocupă un loc aparte printre familiile lingvistice. Dacă textele toscane se citesc ușor, căci sînt scrise într-un alfabet derivat din cel grec, ele sînt încă greu de înțeles. Perioada de înflorire a civilizației etrusce se situează în secolele al VII-lea, al VI-lea și la începutul celui de al V-lea î.e.n. Flota se rivaliza atunci cu cea cartagineză și cea greacă. În secolul al VI-lea ocupau Latiumul și Campania (p. 30) și în secolul al V-lea Cîmpia Padului. Între 600 și aproximativ 475 Roma prezintă în multe privințe un aspect etrusc. Cu toate acestea, decadența Etruriei este rapidă. Ea pierde Latiumul (p. 35) și Campania (p. 43) în decursul secolului al V-lea; în secolul următor celții ocupă valea Padului. Curînd Etruria își pierde independența, sub loviturile Romei, în secolul al III-lea î.e.n. Cu toate acestea, civilizația etruscă nu dispare decît cu puțin timp înainte de Caesar. Ea se caracterizează printr-o religie de tip oriental, foarte depărtată de păgînismul greco-roman. Cărțile sfînte cuprindeau o doctrină complexă asupra raporturilor între zei și lume și asupra destinului lumii. Un colegiu puternic de preoți, haruspices, foarte experimentați în arta divinației conduceau viața religioasă a poporului. Artă etruscă a lăsat nenumărate vestigii ale unei producții diverse și adesea de prim rang. Ea a fost influențată în mod constant și profund de arta hellenică, dar prezintă un aspect propriu, datorită unui gust profund pentru stilizarea și, cel puțin în epoca tirzie, pentru realism. Civilizația romană a preluat la rîndul ei un număr de instituții, de cuvinte, de tendințe și de gusturi care i-au fost transmise de către etrusci (vezi pp. 30, 31, 154, 194, 244, 400, 401).

Vestigii importante în Toscana, mai ales la Cerveteri, Tarquinia.

EUFRAAT

Frontieră a Imperiului în Orient (P. 3).

F

FABIUS MAXIMUS

Quintus Fabius Cunctator (temporizatorul) s-a născut către 275 î.e.n. Consul în 233 și 228, censor în 230, este dictator în 217, după înfringerea de la Trasimene, pentru a opri înaintarea lui Hanibal. Dar Minucius, subordonatul său, a abandonat politica de temporizare cu ajutorul căreia Fabius reușise să stingherească armatele punice. După Cannae, Fabius a redevenit influent. Consul în 215, 214 și 209, el recucerește încet provinciile meridionale. Mort în 203 (Pp. 51 și 160).

FACTIUNI

La circ (P. 410).

FALANGA

— împotriva legiunii (P. 181).

FALERII

Oraș așezat pe malul drept al Tibrului în amonte de Roma. Era capitala faliscilor, popor înrudit cu latinii, dar influențat foarte puternic de etrusci. Aliat al orașelor Fidena și Veii, a fost cucerit în 293 î.e.n. (P. 36).

FAMILIA ROMANĂ

Familia, bază a societății romane (Pp. 92 și 120).

Evoluție și emancipare individuală (Pp. 120 și 121).

Familia patriciană (Pp. 37; vezi și *GENS* și *NUME DE PERSOANE*).

FARNE SINA

Vilă modernă așezată pe malul drept al Tibrului în grădinile căreia a fost descoperită, la sfârșitul secolului trecut, o vilă din epoca lui August (p. 284).

Fresce și obiecte din stuc.

FARSALUS

Bătălia de la Farsalus (p. 63).

FAS

Noțiune esențială a civilizației romane; indică ceea ce este permis fără a nesocoti voința zeilor. Înrudită cu noțiunea

de *ius*, de asemenea religioasă la origine, se deosebește totuși de aceasta, dacă este adevărat că *fas* se referă la voința zeilor, iar *ius* la raporturile între oameni. Dar această distincție nu este de loc absolută.

FAST E

Cuvîntul desemnează, la origine, zilele calendarului religios stabilit de pontifi, zile în care pretorul își putea îndeplini funcțiile sale juridice. Mai întîi ținută secretă de către patricieni, lista acestor zile a fost publicată în 304 de edilul Cn. Flavius. Cuvîntul mai reprezintă și listele oficiale în legătură cu actele publice ale colectivităților romane (stat, municipalități, colegii), și păstrate de inscripții (fastele triumfale, consulare etc.).

FAUNUS

Divinitate pastorală a Palatinului (p. 94).

FAUSTULUS

Personaj mitic (p. 14).

Mormîntul lui Faustulus (P. 306).

FECIALI

Colegiu de preoți însărcinați să îndeplinească ritualurile legate de relațiile cu străinii, în special începutul și sfîrșitul ostilităților, tratatele de pace etc. (P. 147).

FEME I

Rolul în cetate (P. 18).

Emancipare legală (P. 125).

Libertate de moravuri (P. 126).

La ospete (P. 128).

(Vezi LOGODNĂ, CĂSĂTORIE, CURTEZANE).

FESTUCA

(Vezi P. 141).

FIDENA

Oraș pe Tibru nu departe de Falerii. Punct de trecere pe fluviu. A fost cucerit de Roma la sfîrșitul secolului al V-lea î.e.n.

FIDES

Noțiune morală (pp. 99 și 148).

FIDIVS

(*Divus Fidius*) Iupiter în calitate de chezaş al Bunei-Credinţe (p. 144).

FILIZOFIA ROMANĂ

(P. 189).

FILIZOFII ROMANI

Expulzaţi din Roma de Vespasian (Pp. 73, 388).

Rol în formarea moralei (Pp. 105 şi urm.).

Venirea lor la Roma (Pp. 211 şi urm., 320 şi urm.).

Expulzarea lor în secolul al II-lea î.e.n. (P. 387).

FILIP V

Regele Macedoniei. Aliatul lui Hannibal (p. 52). Război împotriva lui Filip V (P. 53).

FILIPPI

Oraş din Macedonia.

Bătălia de la Filippi (P. 318).

FIU

Situaţie legală (p. 120).

FINANTE

(Vezi BUGETUL STATULUI ROMAN.)

FISC

(Vezi BUGETUL STATULUI ROMAN.)

FINTINI LA ROMA

(Vezi p. 352.)

FLAMINES

Colegiu de preoţi cu trasături caracteristice foarte vechii (poate de origine indo-europeană; cuvîntul trebuie atunc-apropiat de cel de brahman). Există cincisprezece flamines ai zeilor: trei ai divinităţilor majore (Marte, Iupiter, Quirinus) şi doisprezece în slujba zeilor: Carmenta, Vulcan, Portunus, Ceres, Vultur, Palas, Furrina, Flora, Falacer, Pomona şi altor două divinităţi cu un nume necunoscut.

Flaminul Suprem este cel al lui Iupiter; este un patrician cu părinți căsătoriți prin *confarreatio* și căsătorit el însuși după același rit. Este ales de Marele Pontif. Persoana sa este înconjurată de diferite tablouri: să nu atingă (nici să numească) un mort, un cîine, o capră, un bob; nu are voie să atingă fierul și trebuie să nu iasă din Roma. Nevasta sa este supusă acelorași obligații. Flaminul lui Iupiter are un costum special: manta de lînă albă, bonetă de blană avînd un *apex* (baghetă de măsline acoperită de lînă). Funcțiile sale religioase sînt importante (sacrificii pentru Iupiter, prezență obligatorie la sărbători, celebrarea căsătoriilor prin *confarreatio*).

FLAMININUS

T. Quinctius Flamininus (229—174 î.e.n.). Consul în 198, censor în 189, este comandant în Grecia contra lui Filip V al Macedoniei, învingător la Kynoskefalai (197); proclamă libertatea Greciei în 196.

FLAMINIUS

Promotor în calitate de tribun în 232 î.e.n. al primelor legi agrare în favoarea plebeilor. Învingător al galilor pe malurile riului Adna, a fost învins de Hannibal la lacul Trasimen, în 217 (p. 51); i se datorează construcția circului Flaminius pe cîmpul lui Marte în 221, și 220 construcția așa-numitei *via Flaminia*, între Roma și Adriatică.

FOEDUS

Tratat între cetăți (p. 148 și 131).

FORMULE JURIDICE

(Vezi ACȚIUNE în justiție.)

FORUM

Unul din elementele esențiale ale orașului roman împreună cu Capitoliul și Comitiul. Centru al treburilor publice și particulare (p. 304).

La Roma: foruri primitive (vezi p. 7 și urm.).

— *Romanum*. Plan al Forului antic (vezi p. 304). Vestigii: vedere generală, detalii.

— imperiale (vezi pp. 318 și urm.). Ele cuprind în ordin cronologic: forul lui Caesar, forul lui August, forul Păcii sau al lui Vespasian, *forum Transitorium* sau al lui Nerva, forul lui Traian.

— *Boarium* (p. 308). Câmp pentru târg între podul Aemilius, port, *Circus Maximus* și Velabrum, era parcurs în subteran de *Cloaca Maxima* și cuprindea un număr de monumente dintre care templul lui Portunus și un templu circular (consecrat lui Hercules?), în întregime conservate. Au dispărut templul lui Hercules învingătorul, marele altar al lui Hercules, templul lui Ceres etc.

— *Holitorium* (p. 308), piață de legume situată la marginea Tibrului, între podul Fabricius și podul Aemilius; cuprindea mari antrepozite și mai multe monumente mari, în special teatrul lui Marcellus, templele lui Ianus, ale Speranței, al lui *Iuno Sospita*, porticul Octaviei și poarta Carmentală. — în tabere (P. 186).

— Provinciale, după modelul Forului roman (p. 444). Săpăturile au permis reconstituirea planului unui mare număr de foruri (în Franța: Arles, Saint-Bertrand-de-Comminges, Alesia (?) etc.; în Anglia: Caerwent, Silchester; în Elveția: Martigny) și uneori degajarea anumitor ruine importante, de pildă la: Djemila, Dougga, Gerasa, Leptis Magna, Ostia, Toddi, Palmyra, Pompei, Sbeitla, Timgad etc.

F R E I U S

Colonie a lui Caesar (*Forum Iulii*); după bătălia de la Actium a servit drept bază pentru o flotă militară (p. 444). Ruine numeroase, dintre care teatrul și un portic (poarta de aur).

F R I G I D A R I U M

Sala cu apă rece a unui ansamblu termal (vezi TERME).

F R O N T I E R E L E I M P E R I U L U I

(Vezi LIMES, EUFRAT, GERMANIA, DACII, PARTI, etc.)

F R O N T I N U S

Sextus Iulius Frontinus, pretor urban în anul 70 e.n., consul către 73, guvernator al Britaniei din 74 până în 78, proconsul al Asiei către 83 și curator al apeductelor în 97 (p. 348). Prieten al lui Pliniu cel Tânăr. A scris un tratat de *Stratageme* și *Apeductele orașului Roma*. A murit în 103—104.

F U L V I U S N O B I L I O R

(P. 395.)

FUNCTIONARI IMPERIALI

Înmulțirea lor începînd cu Antoninii (P. 77).
(Vezi și CAVALERI.)

G

GALBA

Servius Sulpicius Galba, s-a născut către anul 4 e.n.; a fost consul în anul 33, proconsul al Africii din 44 pînă în 47, guvernator al provinciei tاراconeze (în Spania) din 60 pînă în 68; se ridică împotriva lui Nero. Împărat în 68, este asasinat la 15 ianuarie 69 de soldații partizani ai lui Otho (Pp. 71, 107, 205).

GALI

(Vezi GALIA și INVAZII BARBARE.)

GALIA CISALPINĂ

Cuprindea, de o parte și alta a Padului, Cispadana și Transpadana. Galii s-au instalat aici din secolul VI î.e.n. Ocupată parțial de romani la sfîrșitul secolului al III-lea (p. 50), Galia cisalpină a fost integrată Italiei începînd cu Caesar (p. 64).

GALIA TRANSALPINĂ

Tara numită *Gallia* de către romani cuprindea regiuni foarte diverse, locuite de populații de origine diferită (liguri, celti, coloniști greci în sud). Ocupația romană a început cu Galia narboneză; în 122 a fost întemeiat orașul Aix, și în 118 Narbonna. Această provincie permitea trecerea romanilor pe cale terestră spre Spania; Marius i-a învins pe teutoni (Aix 102 î.e.n.). Caesar a ocupat restul Galiei între 59 și 51 î.e.n.

(Vezi VERGINGETORIX.)

Organizarea administrativă a țării este opera lui Augustus care a împărțit-o în 4 provincii: Narboneză, Aquitană, Celtică, Belgică. Apoi împărații iulio-claudieni au constituit de-a lungul Rinului două provincii: Germania superioară și Germania inferioară. Revolta lui Florus și a treviorilor (21 e.n.), constituie ultima reacție „naționalistă”. În timpul domniei lui Claudius se confirmă expansiunea ei

economică și progresul social (ascensiunea politică a notabililor gali). În 68—70 eșecul răscoalelor (p. 72) constituie cel mai bun test al romanizării.

Virsta de aur a Galiei romane este în timpul Antoninilor (pp. 442 și urm.), și prosperitatea economică durează până în secolul al III-lea (brigandaj și invazii). Imperiul galic al lui Postumus încearcă zadarnic să recreeze imperiul roman în limitele Galiei. În timpul imperiului târziu, Galia va fi bastionul lumii greco-latine împotriva invaziilor germanice.

GALLUS

Cornelius Gallus, născut către 70 î.e.n., prieten al lui Octavian; a avut misiunea, în 41, de a împărți veteranilor pământurile Galiei cisalpine. El era atunci în relații cu Vergiliu. A participat la bătălia de la Actium și a fost primul prefect al Egiptului, dar orgoliul său i-a provocat dizgrația și a trebuit să se sinucidă în 26.

Elegiile lui Gallus (P. 227).

GARUM

Mirodenie (vezi p. 426).

GENIUS

Serviciu militar (vezi pp. 24 și 188).

În sens religios (vezi GENIUS).

GENIUS

Divinitate simbolizând „demonul”, principiul religios inerent unei ființe sau al unui loc (p. 96), chiar al unui „colegiu”. Cultul domestic se adresează în parte *Genius*-ului lui *Pater Familias*. De asemenea *Genius Augusti* a fost obiectul unui cult celebrat la răscruci și ai cărui preoți erau aleși printre oamenii de rînd, cel mai adesea libertți.

GENS

Societatea romană arhaică, societate țărănească (pp. 37, 137, 263), cu un caracter patriarhal, este formată din claturi sau *gentes*, ai căror membri se considerau ca descendenți ai unui strămoș comun. *Gens* se sparge mai târziu în *familiae*. Astfel *Cornelii* de pildă se vor diviza în: *Cornelii Scipiones* (Scipionii), *Sullae* (Sulla), *Lentuli*, *Cethegi*, *Dolabellae* etc. Printre cele mai celebre *gentes* se pot cita a A-

emilii-lor, Iulii-lor, (Caesar), Fabii-lor (cei 306 Fabii), Sempronii-lor (Gracchii), Claudii-lor (Tiberius, Claudius etc.).

GENTILICIU

(Vezi NUME DE PERSOANE.)

GERGOVIA

Oppidum al arvernilor (6 km de Clermont-Ferrand). Celebră prin succesul raportat de Vercingetorix (săpături la zidul de apărare).

GERMANIA

Numele de germani pare a fi fost dat pentru prima dată de romani belgilor-gești. El desemna toate popoarele de dincolo de Rin (și despre care astăzi se știe că nu erau toate germane autentice și că de fapt cuprindeau între altele un număr de triburi celtice). Roma a cunoscut mai bine — și s-a temut de ele — aceste popoare în urma invaziilor cimbrilor și teutonilor (Marius). Caesar s-a ciocnit de suebi în Galia (campania împotriva lui Ariovist în 58); cu toate expedițiile în Germania (55—53), el nu încearcă cucerirea. August decide o politică de ofensivă până la Elba, care este oprită de moartea lui Drusus (9 î.e.n.), răscoala din Pannonia (6 e.n.) și dezastrul lui Varus (9—10), apoi de revoltele militare (14 e.n.). Teritoriile ocupate erau împărțite în două regiuni militare (p. 201), comandate de doi legați cu reședința la Köln și Mainz. Cu toate expedițiile ulterioare pe malul drept al Rinului (Germanicus, Corbulo), Roma renunță la ideea unei mari Germanii romane. După revoltele lui Florus și a trevirilor (21 e.n.) și a tulburărilor care urmează morții lui Nero (revolta lui Civilis și a batavilor în timpul lui Vespasian) organizarea malului stâng se desăvârșește sub Domițian în urma unor grele campanii împotriva Chaților. Domițian creează două provincii (90), Germania superioară (Mainz) și inferioară (Köln) și ocupă dincolo de fluviu Cîmpurile Decumate. El continuă, după Vespasian, construirea unui *limes* care va fi mărit și întărit de Hadrian, apoi ameliorat de Antoninus, mai înainte de a fi readus, după 260, de-a lungul fluviului.

La adăpostul *limes*-ului, Renania cunoaște o romanizare intensă (orașe numeroase, dintre care cel mai important

este Augusta Trevirorum: industrie a sticlei și a ceramicii, dezvoltare a transporturilor fluviale, școli de sculptură etc.). Dar de dincolo de Rin, ca și de dincolo de Euftrat, unde se aflau părții, vor porni marile ofensive barbare în urma cărora Imperiul se va prăbuși (p. 80). De o parte și de cealaltă se găsesc importante vestigii ale ocupației romane, mai ales la Augusta Trevirorum (*Porta Nigra*, biserică, amfiteatru, palat), Mainz (coloana lui Iupiter, apeductul dela Zahlbach), Köln, Deutz (fortificații), Saalburg (restaurarea unei *castra statica*), Neuss (vestigiiile cimpului), Nennig (mozaic) etc. Vezi și ARMATA.

GERMANICUS

D. Claudius Nero Germanicus, fiul lui Drusus și al Antoniei; s-a născut la 24 mai 15 î.e.n. și a fost adoptat de Tiberiu. Consul în 12 e.n., a comandat mai multe armate în Germania și a triumfat asupra germanilor la 26 mai 17. Trimis apoi în Orient, a murit la Antiochia la 10 octombrie 19, poate asasinat de Piso, guvernator al Siriei. Foarte popular printre soldați, amintirea sa va domina viața politică în timpul Iulio-Claudienilor (P. 204).

GLADIATORI

P. 337 și vezi pp. 412 și urm.).

GRACCHI

1. *Caius Sempronius Gracchus*, născut în 154 î.e.n., aparține celei mai înalte nobilimi; mama sa, Cornelia, era fiica lui Scipio Africanul; la 20 de ani îl întovărășește pe Scipio Aemilianus la Numantia. Anul următor este desemnat ca unul din triumvirii însărcinați să înlăptuiască reforma agrară a fratelui său Tiberius. Questor în 126, tribun în 124, începe o activitate de reformator pe care o continuă în cursul unui al doilea tribonat în anul următor (ceea ce era ilegal). Mai îndrăzneț decât fratele său Tiberius, atacă privilegiile senatului și impune mai multe măsuri: legea frumentară care garanta grâul la preț scăzut, o lege agrară, întemeieri de colonii de cetățeni romani (la Cartagina și Tarent), o limitare a serviciului militar, lucrări publice pentru a frina șomajul. Tot el este cel care a asigurat cavalerilor, pe care voia să-i cîștige de partea lui, arenda impozitelor în noua provincie Asia și i-a instalat numai pe ei în juriile pentru problemele criminale. El a propus acordarea cetățeniei romane la toți italiei. Această propunere l-a făcut

impopular și, în 121, senatul a reușit să-l scoată în afara legii. Caius Gracchus a fugit, dar a fost ajuns din urmă și ucis; trei mii de partizani ai săi au murit odată cu el. (Pp. 56 și urm. și 429).

2. *Tiberius Sempronius Gracchus*, frate mai vîrstnic al precedentului, născut în 162 î.e.n., a luat parte la sediul Cartaginei în 147. Questor în 137, participă la războiul de la Numantia, și, un timp, este prizonierul revoltaților. Tribun în 133, vrea să distribuie pămînturi cetățenilor săraci și impune votarea unei legi agrare. Dorind să fie ales a doua oară tribun, în anul următor, își pune candidatura, dar senatul ridică împotriva lui adversari care îlucid în cursul unei încăierări (Pp. 56 și urm. și 104).

GRAMATICI

(Vezi EDUCAȚIE.)

GRĂDINI

Dezvoltarea grădinilor (vezi pp. 286 și urm.).

— și pictura (P. 254).

— ale lui Domitian (P. 334).

— ale lui Mecena. Creațe către 25 î.e.n. de prietenul lui August, pe Esquilin, ele au contribuit la realizarea celebrității acestui cartier. După moartea lui Mecena (8 î.e.n.) au trecut în domeniul imperial.

GRECIA

Roma a venit în contact foarte de timpuriu cu Grecia, mai întâi prin intermediul etrusc, apoi direct, odată cu cucerirea romană, în Campania. Literatura și filozofia greacă, răspindite la Roma începînd cu Scipionii, au jucat un rol important în formarea elitelor cultivate. În sfîrșit, mai tîrziu, în timpul Imperiului, Grecia și mai ales Orientul hellenistic au influențat profund moravurile, urbanismul și chiar politica imperială.

Asupra acestor influențe vezi mai ales pp. 44, 70, 76, 215, 243, 246, 291, 398, 402. Asupra originalității respective a Romei și a Greciei, vezi p. 240. Asupra romanizării Greciei vezi diferitele rubrici consacrate urbanismului roman (vestigii la Atena, Delos și în Orientul hellenistic: Pergam, Aspendos, Efes, Milet, Antiochia, Baalbek).

GRECIA MARE

Se numesc astfel regiunile Italiei meridionale și ale Siciliei, unde grecii au stabilit începînd din secolul al VIII-lea

i.e.n. colonii, de la Tarent la Cumae și la Siracuză (pp. 22, 41 și urm).

GRÎU

Griul (alacul) se cultiva pretutindeni în Italia începînd din epoca preistorică, dar cele mai bune specii se aflau numai în zonele urbanizate sau capabile să exporte (Campania, Etruria, Venetia). În Latium, de timpuriu concurat și insuficient de roditor, ogoarele s-au transformat cu încetul în livezi și în pășuni mai rentabil de exploatat (pp. 272 și urm.). După cuceriri, Sicilia, Sardinia, apoi Africa și Egiptul au devenit grînarele Romei. De aceea s-a pus problema transportului și a securității căilor de comunicație (p. 60). Aprovizionarea (în esență cu grîu) numeroasei populații a Romei a fost preluată de stat odată cu distribuțiile gratuite organizate de senat sau de către oamenii politici ambițioși, apoi de către prefectul ANNONEI, și alimentația marilor orașe din provincii a suferit o evoluție paralelă. Etape ale producției și ale transportului.

G Y M N A Z I I

(Pp. 310 și 398).

H

H A D R I A N

Publius Aelius Hadrianus s-a născut la 24 ianuarie 76 la Italica (Betica), ca și Traian, care îl adoptă. Ia în căsătorie pe nepoata lui Traian, Sabina. El se distinge în cursul campaniilor din Dacia, și apoi devine guvernator al Siriei. În Antiochia i se aduce la cunoștință moartea împăratului, căruia îi succede fără dificultate. Are 41 de ani. Domnia lui este marcată de o dublă preocupare: asigurarea păcii și desăvîrșirea organizării imperiului. Înlocuiește politica ofensivă a lui Traian cu o politică defensivă, limitînd imperiul la frontierele strategice și abandonînd cuceririle lui Traian de dincolo de Eufrat (nu păstrează decît Dacia și Arabia). Se străduiește să creeze în jurul imperiului un lanț de mici regate-protectorate și reușește datorită diplomației sale. Nu are de făcut față decît unui singur război serios, în Iudeea, după hotărîrea de a stabili o colonie militară la Ierusalim (135). Pasionat călător vizitează întreg

Imperiul (între 121 și 126, apoi între 128 și 134), ocupîndu-se personal de menținerea la frontiere a unei armate bine organizate. Hadrian vizitează provinciile germanice de pe Rin în 122, se duce în Britania unde pune să se construiască pozițiile de apărare de la Solnay, la vărsarea Tyneului. El generalizează de altfel sistemul *limes*-urilor și construiește în Orient pe cel de la Damasc, la Aila, și în Africa, pe cel din Numidia și din Mauritania. Hadrian dorește unificarea totală a Imperiului și în acest scop concentrează administrația. Guvernează înconjurat de consiliul său și de birouri al căror număr este în creștere. Împarte Italia în patru districte și le încredințează la patru consulari pe care îi supraveghează foarte atent; astfel senatul este înlăturat de la administrația Italiei. Codifică dreptul într-un edict perpetuu, redactat de juris consultul Salvius Iulianus, edict aplicabil întregului Imperiu și pe care numai împăratul îl poate modifica. Pasionat de literatură, de știință, de artă, de filozofie, favorizează o reacție clasică de inspirație helenică. Moare în 138 la Baiae, după ce l-a adoptat și l-a desemnat pe Antoninus drept succesor (P. 76).

HAMILCAR BARCA

General cartaginez (p. 48) care a operat în timpul primului război punic în Sicilia, în anul 247 î.e.n. A condus negocierile cu Roma, după înfringerea țării sale. A contribuit la zdrobirea revoltei mercenarilor și apoi a plecat în Spania unde a început cucerirea țării, începînd cu Cadixul. A murit în fața orașului Elche, în 229 î.e.n. Opera sa va fi continuată de fiii săi: Hannibal și Hasdrubal.

HANNIBAL

Fiul lui HAMILCAR, *Hannibal Barca* a fost crescut în spiritul urii față de Roma. Născut către 247 î.e.n. a urmat pe tatăl său în Spania și, în 221, a devenit comandantul armatelor cartagineze din această țară. După ce cucerește Saguntul, trece în Italia.

Iată episoadele celui de al doilea război punic: victoriile de la Trebia, de la lacul Trasimen și de la Cannae (pp. 51 și urm.). Înfringerea de la Zama (202) l-a adus în fruntea statului cartaginez: a reorganizat orașul, a plătit tribut Romei, dar a trebuit să se exileze, și ura romanilor l-a urmărit pînă în preajma lui Antiochos, rege al Siriei (195). După ce Antiochos a fost înfrînt de romani, Hannibal s-a refugiat în Bitinia unde regele Prusias a fost constrins să-l

predea Romei. Pentru a evita să cadă în mâinile dușmanilor săi, Hannibal s-a sinucis (183).
Războiul împotriva Romei (Pp. 50).

H A R U S P I C I

Preoți însărcinați cu interpretarea prezicerilor cu ajutorul observării măruntaielor victimelor (tradiție moștenită din Etruria). Au fost reușiți în colegiu pe timpul lui Claudius.

H A S D R U B A L

Cităm aici două personaje cu acest nume, foarte obișnuit în Cartagina:

1. Ginerelul lui Hamilcar, care a fost succesorul său în Spania în 229 î.e.n. Asasinat în 221 (P. 48).

2. Fratele mai mic al lui Hannibal, născut către 245 î.e.n. L-a înlocuit pe fratele său în Spania în timp ce acesta conducea în Italia al doilea război punic (după 218) și s-a luptat o bucată de timp cu Syphax în Africa. A raportat succese contra armatelor romane din Spania, dar a fost învins de Scipio, în 208, la Becula. Totuși a putut să ajungă în Italia cu o armată dar a fost ucis în bătălia de la Metaurus (iunie—iulie 207) (P. 52).

H E L L E N I Z A R E A R O M E I (Vezi GRECIA.)

H E R C U L A N U M

Așezat pe coasta Campaniei. La origine a fost un oppidum repede supus hegemoniei Neapolelui și, înainte de sosirea romanilor, a fost ocupat de samniți. A fost înghițit de un torent de noroi după erupția Vezuviului în 79. Săpăturile au început din secolul al XVIII-lea și au scos la iveală unul din centrele urbane cele mai interesante ale lumii antice (terme, teatre, palestre) care permit mai ales studierea arhitecturii domestice.

Picturi (P. 252).

Vile (P. 284).

Case (P. 356).

H E R C U L E

Este Herakles grec, ajuns la Roma de foarte timpuriu, prin intermediul etruscilor și prin cel al Tarentului și al coloniilor grecești din Italia meridională.
— și triumful (P. 195).

— și religia imperială (Pp. 75 și 195).

— și Circul (P. 421).

Numeroase reprezentări, temple, la Roma și în provincii. Un altar celebru i-a fost ridicat în vecinătatea așa-numitului *Forum Boarium* (*Ara Maxima Herculis*).

HERODES ATTICUS

Tiberius Claudius Herodes s-a născut la Maraton, în Attica, către 110 e.n. Aparținea unei foarte bogate familii din Atena. S-a consacrat retoricii și, sprijinit de puterea imperială, a devenit consul în 143. A murit către 180 (P. 439). I se datorează, la Atena, Odeonul care îi poartă numele.

HIERON II

Tiran al Siracuzei (p. 47).

HIPODROMURI

Tip de monument de origine greacă (p. 334). La Roma, hipodromul lui Domițian pe Cîmpul lui Marte (piața Navona) și al lui Nero la Vatican. În Asia Mică hipodromul de la Thermessos.

HIPPODAMOS DIN MILET

Arhitect contemporan cu Pericle. Tradiția îi atribuie inventarea planurilor urbane bazate pe intersecția străzilor în unghi drept, dar se pare că Hippodamus nu a făcut nimic mai mult decît să răspîndească acest plan practicat dinainte în Orient (P. 444).

HISTRIONI

(Vezi ACTORI.)

HORATIU

1. *Horatius*, personaj legendar, învingătorul celor trei Curiati, reprezentanții Albei, apoi ucigaș al surorii sale (p. 138).

2. *Q. Horatius Flaccus*, poet, născut în 65 î.e.n. la Venusia, în Apulia; fiul unui libert care avea o mică avere, și-a făcut studiile la Roma și apoi la Atena unde a fost introdus în armata „eliberatorilor“, Brutus și Cassius în anul 42 î.e.n., avînd gradul de tribun militar. După înfringerea de la Filippi s-a întors în Italia, dar, ruinat, a trebuit să devină grefier pentru a trăi. A publicat atunci o culegere de cpeode, bucăți satirice care au avut mare succes. Mecena

a căutat să-l atragă în grupul prietenilor săi, apoi, în 31, i-a dăruit o proprietate în Sabinia. În acest moment, poetul scrie *Satirele* și bucăți lirice, adică *Odele*; primele trei cărți au apărut în 23. Au urmat *Epistolele* (cuprinzând *Arta poetică*) și, în 17 î.e.n., *Carmen Saeculare*. Horațiu a murit în anul 8 î.e.n. (vezi pp. 226 și urm.).

H O R R E A

Antrepozite. Vestigii la Roma, Ostia.

H O R T E N S I U S

Quintus Hortensius Hortalus, născut în 144 î.e.n., edil în 75, pretor în 72, consul în 69. Avocat, apărător al lui Verres împotriva lui Cicero, care totuși îl recunoaște ca mare orator; adversar al lui Pompei. Mort în 50 (P. 128).

H O S T I S

(P. 148).

I

I A N I C U L U M

Ansamblu de coline care se întindeau pe malul drept al Tibrului și care cuprindeau nu numai Ianiculum de azi, ci și *Montes Vaticani*. Nu a fost niciodată integrat în oraș, ci numai ocupat de o populație destul de numeroasă la o dată destul de tirzie. Doar o parte din el a fost închisă în incinta lui Aurelian (P. 261).

I A N U S

Zeu al „începuturilor“. Divinitate foarte veche și foarte importantă care avea flamen-ul ei (v. FLAMINES). Originea și natura sa sînt foarte obscure. Poate că era vorba de un „demon al trecerii“, de origine indo-europeană care își datorează forma particulară — Ianus este reprezentant cu două chipuri — asimilării cu un zeu etrusc de origine orientală.

Arcurile lui Ianus (P. 315).

Templu în forum (Pp. 22 și urm.).

Vestigii: nu a mai rămas nimic din templele lui Ianus la Roma (Forum și Velabrum); dar celebrul arc din *Forum*

Boarium, cunoscut sub numele de *Ianus Quadrifons*, este unul din cele mai bine păstrate.

ILIRIA

După o perioadă de protectorat (p. 49), Roma o integrează, din punct de vedere militar, Galiei cisalpine sau Macedoniei (27 î.e.n.). August face din *Illyricum* o provincie, separată de Pannonia (9 e.n.).

IMPERATOR

Prefigurat de Romulus (Pp. 20 și 150).

Împăratul singurul *imperator* (Pp. 66 și 168).

Aclamarea *imperator*-ului (P. 150).

Legături cu soldații (Pp. 183 și 205), cu armata (Pp. 192.).

Imperatores în Forum-ul lui Augustus (P. 319).
(Vezi și ÎMPĂRAȚI.)

IMPERIALISM ROMAN

(Vezi pp. 53 și urm.)

IMPERIUM

Definiție (P. 152).

Conferirea *imperium*-ului (Pp. 26 și 151).

Limitarea *imperium*-ului (Pp. 138 și urm.).

— al pretorului (P. 143).

— al împăraților (P. 84).

— al Imperiului roman (P. 433).

IMPLUVIU

(P. 356).

IMPOZITE

La început un singur impozit cu caracter excepțional, tributul, care este o contribuție plătită de toți cetățenii în funcție de averea lor. Dar după 167 î.e.n., resursele statului au fost suficiente pentru a se elimina tributul cetățenilor. Nu este luat decît de la aliați și înainte de acordarea cetățeniei italicilor, după războiul social. În provincii, pămînturile cucerite sînt supuse unui impozit direct, pe care orașele îl plătesc fie în natură (sub formă de dijmă în recolte), fie în bani, în funcție de regiune. Începînd cu Imperiul, a existat alături de impozitul funciar, un impozit personal (capitație) ce lovea pe provinciali. Dar principalele resurse

erau furnizate de impozitele indirecte: *portorium* (taxă asupra circulației mărfurilor; este stabilit un sistem de circumscripții vamale în interiorul Imperiului), dreptul de 1% la vânzări, de 4% la vânzările de sclavi, de 5% la eliberări, de 5% la succesiuni etc. Modalitatea de percepere a impozitului a evoluat: în timpul Republicii, aproape întotdeauna, impozitul este arendat; începînd cu Imperiul perceperea directă devine o regulă generală. Perceperea impozitelor în timpul Republicii (vezi PUBLI-CANI). În timpul Imperiului (vezi p. 172 și DECURIONI).

INCENDII

Incendiile au fost în antichitate una din nenorocirile permanente ale orașelor. La Roma un corp specializat de vigili a fost echipat cu grijă pentru a le combate (pp. 171 și 203). Dar în ciuda abundenței apei (adusă la 19 apeducte și distribuită de mai mult de 2.000 de fântîni) și cu tot progresul tehnicii (surse și pompe rudimentare), singurul remediu eficace era de a lăsa focul să distrugă anumite porțiuni din oraș pentru a salva restul. Focul izbucnea cu atît mai ușor cu cît casele erau în mare parte construite din lemn și iluminarea se realiza cu ajutorul lămpii cu ulei și a torțelor. Incendiile au schimbat de mai multe ori fizionomia Romei, în special în 390, în 31 și în 9 î.e.n., apoi în 6, în 64 (Nero), în 191 și în 283 e.n. Marele cire, Casa Vestalelor, basilicele Iulia și Aemilia, Palatinul și Capitolul au fost rînd pe rînd devastate (Pp. 332, 355, 366).

INDO-EUROPENI

Indo-europeana, ipoteză a gramaticii comparate, este un „sistem de corespondențe lingvistice care presupun o limbă vorbită x, de către oameni x, într-un loc x, într-o perioadă x” (Meillet). Asemănările între familiile de limbi care se întind în India pînă în Europa, nu pot fi explicate decît dacă presupunem existența în aceste limbi a unor ramuri ale aceluiași trunchi: acestea sînt dialectele grecești, grupul italo-celtic (celta și italica: latina, osco-umbriana), limbile germanice, slave și baltice. Arheologia arată că aceste limbi au fost aduse în același timp cu tehnica bronzului, începînd cu al doilea mileniu, de către invadatorii veniți din est. Către anul 800 un al doilea val pare a corespunde în Italia cu o dezvoltare a prelucrării fierului (Pp. 10, 38).

INSULA

Casă de raport.

Vestigii la Herculaneum, Ostia etc.
(Vezi pp. 355 și urm.)

INTERCESSIO

Act juridic ce reprezintă o intervenție care are ca urmare anularea unei decizii, atât în dreptul privat cât și în cel public. Dreptul de *intercessio* există în interiorul unui colegiu de magistrați, fiecare dintre aceștia avînd puterea de a se opune deciziei unuia dintre egalii săi. În plus, un magistrat superior are dreptul de *intercessio* față de magistrații inferiori (consulul față de pretor, pretorul față de edil sau față de questor etc.); în sfîrșit, tribunii poporului au dreptul de *intercessio* față de toți magistrații. Limitări practice înfrînau abuzurile care se puteau săvîrși în numele așa-numitei *intercessio*: dacă intervenea, tribunul trebuia să fie prezent personal; magistratul putea să nu țină seama de *intercessio*, dar atunci putea fi urmărit în justiție la ieșirea din funcție.

INTERREGNUM (P. 152)

INVAZII BARBARE

Imperiul roman a fost amenințat în toate timpurile de invaziile venite din exterior. Fără a mai pomeni de atacul galilor senoni asupra Romei, în 390 î.e.n., valuri de populații barbare au ajuns la porțile Italiei în diferite momente, de pildă teutonii și cimbrii în 103—102 î.e.n. Pe de altă parte în chiar interiorul Imperiului, zone întregi nesupuse conșineau elemente barbare care s-au răsculat sau erau gata să-ntindă mîna barbarilor din exterior (pactizarea unor celăți galice cu batavii, în 68—69 e.n. etc.). Dar, începînd cu August, pericolul principal este reprezentat de populațiile de dincolo de Rin și de Dunăre ca și de părți la frontiera Siriei, și de alte popoare, ca de pildă arabii sau, în regiunea Caucazului, alanii. Pentru a opri pe acești vecini agitați, s-a recurs fie la expediții de pedepsire de mari proporții, fie la un sistem de apărare al frontierelor (vezi LIMES). Dar romanii nu au putut împiedica incursiunile în profunzime ale barbarilor chiar din timpul lui August însuși. Cu toate acestea, se poate considera că „invaziile barbare” nu au început cu adevărat decît atunci cînd Roma a trecut de la apărarea activă la o defensivă strictă. Invazia îmbrăca mai multe forme, începînd cu infiltrații în grupuri mici și ter-

minind cu atacuri masive; uneori ea nu era decit o incursiune după care inamicul se retrăgea; uneori barbarii se instalau definitiv cu aprobarea autorității romane. Primul semnal de alarmă grav datează din 166—180 e.n. (quazii și marcomanii, p. 79). Apoi, odată cu anarhia din secolul al III-lea, atacurile s-au înmulțit: francii și alamanii pe Rin, goții pe Dunăre, persii pe Euftrat. Toate granițele au fost, într-un moment sau altul, depășite de invadatori; în Africa, în Britania, în Asia Mică, Rinul și Dunărea rămânând zonele cele mai amenințate. În secolul al IV-lea presiunea exercitată de huni asupra barbarilor învecinați cu imperiul a mărit amenințarea. Până la urmă invaziile au dus la distrugerea Imperiului de apus (cucerirea Romei de către Odoacru în 476).

I S I S

(Vezi pp. 110, 241 [Apuleius].)

I S T O R I C I I L A T I N I

Istoria începe la Roma ca tradiție orală: legendă și epopee, arhive oficiale (*Faste* și *Anale*) sau particulare (*elogia*). Ea corespunde unor trăsături ale caracterului roman: gust juridic, simț al preciziei, civism și gust al erudiției. Primii istorici scriu grecește sau sint de cultură greacă (Fabius Pictor). Cele șapte cărți — astăzi pierdute — ale *Originilor* lui Cato, scrise în latinește, priveau întreaga Italie și constituiau o încercare de exegeză istorică, dar dădeau importanță mai ales exemplelor moralizatoare. Printre analiști (care povestesc evenimentele an după an) pot fi citați în afară de O. Fabius Pictor, L. Calpurnius Piso, Censius Alimentus etc.

Cei mai importanți istorici: Caesar, Salustiu, Titus-Livius, Tacit. Ceilalți istorici sint erudiți, moralisti sau compilatori: Velleius Paterculus (*Istorie romană*), Valerius Maximus (*Fapte și vorbe memorabile*), Quintus Curtius (*Istoria lui Alexandru cel Mare*), Suetoniu (*Viața celor 12 Cezari*), Florus (*Războaiele Romei*), Iustin abreviator al *Istoriilor filipice* ale lui Trogus Pompeius, cei șase autori ai *Istoriei Augusta*, Aurelius Victor (*Cezarii*) și Eutropiu (*rezumatul istoriei romane*). Ammian Marcellin este ultimul istoric de valoare. De asemenea scriitorii creștini au meditat și interpretat istoria romană.

ITALIA

(Vezi ITALICI. Pentru vestigiile romane în Italia vezi ROMA și celelalte orașe; vezi de asemenea categorii de monumente ca de pildă TEATRU, APEDUCTE etc.).

ITALICI

Etnologie (vezi Pp. 9 și urm.).

În rezumat, se disting: a) populații mediteraneene anterioare oricărei invazii cunoscute (liguri, siculi etc.); b) populații indo-europene care invadează peninsula în mai multe valuri: 1. latini și falisci; 2. popoare ale grupului sabelic (oscii din Campania, umbrienii din Toscana, sabinii cuprinzând mai ales vestinii, pelignienii, marșii, hirpinii, picenienii, lucanienii etc. din Apeninul central); c) ETRUSCI; d) GALI instalați în Italia septentrională începând din secolul IV î.e.n. (insuboi, cenomanii, boienii, lingonii, senonii). Alte popoare menționate în textele antice pun încă probleme grele, cum ar fi sicanii alături de siculi, auruncii, instalați în Italia meridională, mesapii și iapigii instalați în Apulia; în sfârșit, volsicii, vecini ai Romei și dușmanii tradiționali ai latinilor. Începând cu războaiele civile, italicii constituie nucleul central al romanității; integrarea lor în Roma este completă.

Drept de cetățenie acordat italicilor (P. 57).

— în cohortele pretoriene (P. 202).

IUDEEA

Regatul Iudeei, mai întâi vasal al Romei, în timpul Trozilor, a fost integrat în anul 6 e.n. provinciei Siria. Iudeea a fost guvernată de un procurator. A devenit teatrul mai multor revolte, dintre care cea mai importantă a fost reprimată de Titus, care a distrus Ierusalimul în 70 e.n. Orașul a fost restaurat de Marcus Aurelius sub numele de *Aelia Capitolina*. Se găsesc în Palestina un anumit număr de vestigii din epoca romană, mai ales la Ierusalim (arcul numit al lui Ecce Homo) și la Samaria (forum, hipodrom, biserică, templul lui Augustus etc.).

IUGURTHA

Rege numid, fiul lui Mastanabal și nepot al lui Massinissa; împarte puterea în Numidia începând din 118 î.e.n. cu cei doi veri ai săi, Hiempsal și Adherbal. Dar Iugurtha pune să fie uciși cei doi tineri care totuși se aflau sub protecția Romei. Romanii au declarat război din Iugurtha, în urma mai

multor provocări (111 î.e.n.) Operațiile militare s-au prelungit pînă în 107 și nu au luat sfîrșit decît sub comanda lui Marius. Iugurtha a fost ucis în 104, fiind executat după triumful învingătorului său (p. 196).

I U L I O - C L A U D I E N I I

Dinastia iulio-claudiană cuprinde pe primii cinci împărați ai Romei de la August la Nero. Acești împărați provin din două familii, *Iulii* (August era nepotul lui *C. Iulius Caesar*, înainte de a deveni fiul său adoptiv) și *Claudii*: Livia înainte de a se mărita cu August, a avut cu primul ei soț Ti. Claudius Nero doi fii: Drusus și Tiberiu; și pînă în cele din urmă Tiberiu îi va succeda lui August, după ce acesta se gîndise la început să-și asigure succesiunea prin căsătoria propriei sale fiice, Iulia. Primul bărbat al acesteia tînărul Marcellus a murit în 23 î.e.n. Iulia remăritată cu Agrippa a avut doi copii G. și L. Caesar care au murit în 2 și 4 e.n.

I U N O N A

Divinitate a naturii feminine (există o *Iuno* a femeii, cum există un *Genius* al bărbatului) asimilată zeiței grecești Hera și considerată drept nevasta lui Iupiter. Iunona există la italice și în religia etruscă. Formele ei sînt multiple la Roma; ea are un templu pe citadelă și acesta este Iunona care avertizează, *Iuno Moneta*. Dar ea figurează mai ales în triada capitolină, împreună cu Iupiter și Minerva. A fost adorată în Africa în calitate de *Iuno Caelestis* (p. 448).

Numeroase reprezentări, între care *Iuno Sospita* din muzeul Vaticanului.

I U S

Drept în general (vezi *FAS*).

Dreptul cetățenilor romani (*ius ciuile*) și evoluția acestui drept: dreptul celor douăsprezece tabule (p. 135), drept nou sau *ius honorarium* (p. 144). (Vezi și DREPTUL DE CETĂȚENIE.) Dreptul ginților sau dreptul natural (*ius gentium*), (p. 98). Dreptul particular al unei colectivități sau al unei categorii de cetățeni (*ciuitas*), definit în legătură cu dreptul complet al cetățenilor romani (*ius ciuile* sau *ius quiritium*), de pildă *ius latii*, *ius italicum* etc. (Vezi și DREPTUL DE CETĂȚENIE.) Dreptul pe care îl are un cetățean de a face în mod legal un lucru sau altul (*ius connubii*, pp. 121 și urm, *ius commercii* etc.).

Dreptul propriu al unui magistrat (*ius interces'onis*, p. 155

ius auspiciorum sau dreptul de a lua auspicii, *ius edicendi* etc.).

IUVENAL

Decimus Iunius Iuvenalis s-a născut la Aquinum în Campania către 60 e.n. A publicat primele sale *Satire*, cel mai devreme în 96 (după moartea lui Domițian). Nu știm mare lucru despre viața sa; poate a fost soldat; în orice caz era familiarizat cu învățământul retorilor. A murit după 128 (Pp. 239, 432, 442).

I

IMPĂRAȚI

Imperator indică generalul comandant suprem aclamat de soldați, care salută în persoana sa puterea divină generatoare de victorie. Împăratul este recunoscut de senat și de popor; cetățenii și magistrații îi jură credință. Concepția puterii imperiale a variat după instaurarea principatului lui August: la Roma, principele este în teorie numai primul dintre senatori, însă puterile sale apar ca foarte întinse (*imperium* și putere proconsulară, putere tribuniciană, marele pontificat); secondat de un consiliu, împăratul convoacă senatul, promulgă edictele, rescriptele și mandatele; el este șeful militar suprem. Principatul evoluează spre o monarhie de drept divin. Modalitățile succesiunii (ereditate sau adopțiune) au variat după dinastii (IULIO-CLAUDIENII, Flavienii, ANTONINII, împărații africani, sirieni iliri...).

Prefigurare prin Romulus (P. 20).

Întemeierea Imperiului (P. 64).

Împărații ca urmași ai magistraților republicani (P. 432).

Imperatores (P. 198).

J

JOCURI

Originea jocurilor la Roma rămâne destul de obscură. Ele își au obârșia în practicile religioase străvechi, legate poate de anumite culte agrare ca acelea ale Cererei. Erau practicate încă din vremea regalității (Romulus și Tarquinius). Influența etruscilor, pe de o parte, și a plebei; inițiativa regiilor, după aceea, a mai multor personalități (Camillus, Sci-

pio, Sulla, Caesar etc.) și a unor magistrați importanți favorizează printre altele dezvoltarea lor. Unele erau celebrate pe cheltuiala statului, altele pe seama unor persoane particulare. Organizarea (edilii) (p. 158).

Importanța jocurilor la Roma (Pp. 336 și urm.).

— funebre (pp. 309 și 336).

— actiace (p. 396).

— neroniene (p. 397).

— capitoline (p. 397).

— Seculare (p. 227).

Ludi Magalenses (p. 401).

— *plebei* (p. 400).

— *Romani* (p. 399).

Vezi, de asemenea, AMFITEATRU, CIRC.

J U D E C Ă T O R

Justiția admite la Roma dublul recurs al judecătorului legal (magistrat) și al judecătorului arbitru (*iudex* sau jurat), cel dintâi mărginindu-se să „spună“ legea, cel de al doilea hotărînd aplicarea ei (p. 141).

(Vezi și JUSTIȚIE, TRIBUNALE.)

J U R I S C O N S U L T I

Cuvîntul desemnează un specialist în drept, care dă consultații în particular. Este la început un ajutor pe care patronul îl datorează clienților săi, apoi unii patricieni obțin monopolul acestor consultații și se bucură de o mare celebritate, ajungînd să fie consultați în calitate de „consilieri tehnici“ pînă și de magistrați. De cele mai multe ori jurisconsultii erau persoane importante, în a căror tradiție de familie intra studierea dreptului. Inițial, dreptul civil era inclus în dreptul pontifical și numai colegiul pontifilor deținea știința dreptului; dar, spre mijlocul secolului al V-lea î.e.n., secretarul și libertul lui Appius Claudius Orbul, Cn. Flavius, publică primele formulări. Din acel moment devine posibilă studierea dreptului; jurisconsultii nu întîrzie să publice culegeri și tratate teoretice. Pe vremea lui Cicero, Q. Mucius Scaevola încearcă să facă o expunere sistematică și rațională a dreptului civil. Îl continuă C. Acquitilius Gallius și Servcius, șeful unei școli printre ai cărei membri trebuie să-i cităm pe Aulus Offilius și pe P. Alfenus Varus, contemporani cu Caesar. Sub Imperiu, cînd se afirmă influența lor, jurisconsultii se organizează în două școli, proculienți și sabinieni. Se

pare că cei dintii au fost mai tradiționaliști decât ceilalți care înclinau spre înnoiri de inspirație străină. Cel mai important dintre proculieni este *Labeo*. Șeful sabinienilor este *Masurius Sabinus*, urmat de *C. Cassius Longinus*, consul sub Tiberiu, apoi de *Cn. Arulenus Caelius Sabinus*, consul în 69. e.n. Sub Traian sînt foarte mulți jurisconsulți valoroși ca *Titus Aristo*, *L. Iacolenus Priscus*, *P. Iuventius Celsus*, *P. Salvius Iulianus*. Cel din urmă sabinian este, sub Antonius, *Gaius*, autorul *Institutelor*. La finele secolului al II-lea domină trei nume: *Ulpus Marcellus*, *Q. Cervidius Scaevola* și *Papinianus*, prefect de pretură sub Septimius Severus; Papinianus a lăsat o operă considerabilă și din el s-au inspirat discipolii săi Paulus și Ulpianus.

JUSTITIE

Surse (vezi capitolul IV și DREPT).

În particular, impart dreptatea: 1 — anumiți magistrați (pretori, edili curuli, censori, consuli, questori, Marele Pontif) care „spun dreptul”; 2 — arbitri particulari și judecători (pînă la 123 î.e.n. și de la 81 la 70, senatori; de la 123 la 81, cavaleri; după 70 î.e.n., reprezentanți ai celor două clase; 3 — tribunale (*decemviri*, *centumviri*, *recuperatores*). În materie criminală, dreptatea este mai întii împărțită de consuli asistați de anumite tribunale specializate (*duumviri*), apoi transferată de comiții (care constituie recursul în caz de apel) tribunalelor speciale (*quaestiones*) care devin permanente. În timpul Imperiului, dreptatea este încetul cu încetul împărțită de funcționari (prefecți, legați etc.) sub autoritatea principelui și a consiliului instituit în tribunal.

K

KYNOSKEFALE

Masiv muntos al Thessaliei unde Filip al V-lea al Macedoniei a fost învins de Flamininus în 197 î.e.n. (p. 54).

L

LAMBESA

Tabăra celei de a treia legiuni (Numidia), întemeiată la sfîrșitul domniei lui Vespasian și devenită celebră datorită

șederii lui Hadrian. Municipiu important în timpul Severilor. Garnizoana ei a construit în vecinătate colonia de la Timgad.

Vestigii considerabile, mai ales terme și un Capitoliu, un arc frumos cu trei deschideri datind din timpul lui Septimius Severus.

L A P I S N I G E R

Dală de marmură în for; se spunea că acoperă mormintul lui Romulus. Inscripția este, probabil, o lege sacră datind din secolul al VI-lea.

L A Q U E A R I I

Gladiatori (p. 418).

L A R I

La origine divinități ale fecundității; ele erau obiectul unui cult privat, dar și ale unui cult semi-public, la intersecțiile străzilor în orașe. Împreună cu *Genius Augusti* (vezi GENIUS), larii au contribuit la formarea religiei imperiale în timpul lui August.

Protectori ai căminului (Pp. 14 și 96).

Ofrande aduse larii cu ocazia căsătoriei (P. 124).

Sacrificii aduse larii (P. 271).

L A R G O A R G E N T I N A

Piață din Roma modernă, unde au fost descoperite temple republicane (Pp. 245 și 327).

L A T I F U N D I A

(P. 269.)

L A T I N I

— din Alba (P. 8).

Ca seminție (P. 41).

Sat latin pe Palatin (P. 29).

Război împotriva latinilor (Pp. 31 și 43).

Bătălia de la lacul Regillus (P. 36).

Agricultori (P. 259).

Drept latin (vezi LATIUM).

L A T I N U S

Rege legendar al latinilor (p. 13).

L A T I U M

Civilizație la începutul primului mileniu î.e.n. (pp. 11 și 259). Dominat de Roma (P. 34).

Anexat în 338—335 î.e.n., el a beneficiat de anumite compensații juridice și politice. De aici a apărut dreptul latin (vezi IUS și DREPTUL DE CETĂȚENIE) care a supraviețuit la Norba, Cales, și, în afara teritoriului latin, în coloniile numite latine și întemeiate prin instalare de plebei sau de aliați.

L A U R E N T I U M (regiunea)

Vilă a lui Plinius (vezi pp. 288 și urm.).

L E C T U R I P U B L I C E

(P. 391).

L E G A T I

Delegați civili sau militari ai senatului (ambasadori, delegați provinciali etc.) apoi ai împăratului (pp. 168 și 198).

L E G E

Cuvântul latin *lex* are un sens mult diferit de cel tradus de noi prin „lege“. O *lex* este un act juridic, adoptat la cererea unui magistrat și sancționat îndeobște de o hotărâre a unei adunări de cetățeni. Ea implică o obligație, fie pentru toți cetățenii (*lex publica*), fie numai pentru cîtiva dintre ei (*lex priuata*). O *lex priuata* poate constitui un statut, de exemplu pentru o asociație (legea unui colegiu) sau pentru o colectivitate municipală (legea municipală), sau un contract de adjudecare, cu condiția să existe un contract între stat și persoana particulară care „cumpără“ dreptul definit de lege (*redemptor*). Există anumite legi care au fost sancționate printr-un vot popular dar au fost adoptate la cererea unui magistrat „legile date“ (*leges dates*). Ele apar ca o adevărată „putere constituantă“ recunoscută de magistrat, fie în virtutea *imperium*-ului său cum sînt cele privitoare la organizarea unei provincii, fie în virtutea unei misiuni particulare care i s-a încredințat de un senatus-consult.

Legi agrare (Pp. 56, 60, și 145).

— de majestate (Pp. 169 și urm.).

— celor douăsprezece Table (Pp. 133 și 208).

— liciniene (Pp. 43 și urm.).

— regale (P.p 132).

— somptuare (p. 425).

LEGENDE

— romane (P. 15).

LEGIUNE

Numărul și efectivele legiunilor, recrutarea, sistemul de legătură și armamentul lor au variat. La origine, întreaga armată purta numele de legiuni (trupe înrolate) căreia fiecare trib îi furniza 1.000 de infanteriști (o centurie de curie); ea număra și 300 de călăreți patricieni și soldați ușor înarmați. Înrolarea a ajuns apoi la numărul de 6.000. Odată cu Servius Tullius, care organizează unități de muzicieni și de lucrători și îi scutește pe proletari de serviciul militar, cele 18 centurii ale primei clase fac serviciul la cavalerie, iar a patra și a cincea clasă dau infanteriști ușor înarmați. De la Camilus (care crează solda) pînă la Marius, legiunea cuprinde 4.200 de oameni, repartizați nu după *cens*, ci după calificarea lor militară. Fiecare legiune are în plus 300 de călăreți; auxiliarii nu fac parte din corpul propriu-zis al legiunii. (Despre formarea legiunii vezi pp. 176 și urm.) În timpul Republicii, sînt recrutate în fiecare an două armate consulare de cîte două legiuni (din primăvară pînă în toamnă), dar ele pot fi menținute mai mulți ani și se procedează adesea la recrutări suplimentare (pînă la 23 de legiuni în timpul războaielor punice). Marius transformă caracterul armatei înrolînd toți cetățenii și făurînd soldați de meserie. Legiunea numără atunci 6 000 de oameni. După proliferarea anarhică a numărului legiunilor în timpul războaielor civile, August fixează numărul la 25 (repartizate în provinciile imperiale, cu excepția Africii unde se afla de asemenea o legiune); ulterior s-a ajuns la 30, sub Marcus Aurelius și la 33, sub Septimius Severus. Serviciul în legiune transformă, la liberare, pe provinciali în cetățeni. În timpul lui Hadrian, recrutarea devine regională. Istoria legiunilor este relativ bine cunoscută pînă în secolul al II-lea e.n., datorită textelor istorice și inscripțiilor. Această istorie este cea a taberelor și a orașelor cărora le dă naștere. În cea mai mare parte, numerele de ordine ale legiunilor sînt cele distribuite în armatele lui Octavian și lui Antonius. Supranumele sînt împrumutate regiunilor unde serviseră legiunile (*Germanica*) sau de unde sînt originare (*Italica*); altele provin de la nume de divinități (*Martia Victrix*), de împărați (*Claudia*), de la particularități referitoare la recrutare (*Gemina*) sau de la porecle (*Rapax*). (Vezi capitolul V, consacrat armatei romane.)

LEPIDUS

M. Aemilius Lepidus, triumvirul, pretor în 49 î.e.n., desemnat de Caesar comandant al cavaleriei în 46. După moartea dictatorului, trece de partea lui Antonius și formează cu el și cu Octavian al doilea triumvirat, în 43. Consul în 42, nu obține la „împărțirea lumii” decât Africa și funcția de *Pontifex Maximus*. O încercare de rebeliune împotriva lui Octavian în 36 marchează sfârșitul carierei sale politice. A murit la Circei (lingă Terracina, Lațium) într-un semi-exil (P. 65).

LEPTIS MAGNA

Oraș din Tripolitania, patrie a lui Septimius Severus care l-a înfrumusețat.

Ruine importante: for cu basilică, arcul lui Septimius Severus, colonade, termele lui Hadrian, bazin portuar, vestigii importante ale unui amfiteatru și ale unui circ mare (vezi p. 445).

LIBER PATER

Vechi „demon” italic al vitei-de-vie asimilat încă de foarte timpuriu lui Bacchus și alăturat zeiței Ceres (p. 94).

LIBERTI

Sclavii eliberați de stăpînii lor sînt cetățeni; ei formează o categorie deosebită, cea a libertilor. Deși cetățeni romani, libertii nu sînt totuși egali cu *ingenui* (cetățeni născuți liberi); inițial plasați în triburile urbane și în ultima clasă, ei nu-și exercită în practică dreptul de vot; pînă în vremea lui Marius, nu pot servi în legiuni și nici nu pot deveni magistrați. În plus, libertii rămîn clienții fostului lor stăpîn și, adesea, continuă să facă parte din casa acestuia, ocupînd funcțiuni foarte diverse (secretari, scriitori, intendenți etc.). Însă fiind oameni adesea activi, care-și meritau libertatea, libertii îndeplinesc, în cele din urmă, un rol economic și social foarte important. Dintre ei se recrutează medicii, muzicienii, arhitecții etc. În casa imperială, libertii joacă un rol din ce în ce mai important prin amploarea funcțiilor pe care le îndeplinesc pe lingă principe. De altfel copiii lor dobîndesc toate privilegiile care revin cetățenilor născuți liberi. Unii dintre liberti au jucat un rol considerabil în conducerea statului, mai ales în epoca lui Claudiu (Pallas, Narcissus etc.). Dar, în curînd, ei au fost înlocuiți de cavaleri (P. 431).

LIBRĂRII

(P. 394.)

LIBIA

Partea Africii de nord situată la vest de Egipt. Cele două Libii (inferioară și superioară) constituie, sub Dioclețian, subdiviziunile provinciei Cirenaica (la început Creta și Cyrene). Principalele orașe se găseau în Libia superioară: Ptolemais, Apollonia și Cyrene. (Vezi CYRENAICA.)

LICINIUS STOLO

Instalează comițiile în for (P. 304).

LICTORI

Agenți de execuție de care dispuneau magistrații (p. 161). Purtau dogă în oraș, aveau ca însemne fascii de nuiele, de unde ieșeau fierul unei securi care materializa puterea suverană a magistratului. Cu toate acestea, secura este scoasă din fascii în interiorul orașului. Lictorii îl precedau pe magistrat deschizându-i calea și invitând trecătorii să-l salute. Ei executau deciziile magistraților și îndeplinesc sarcina de călăi. Consulii au 12 lictori, dar numai consulul efectiv în funcție este precedat de ei. Pretorii au la Roma doi lictori și în provincii șase.

LIGURI

(Vezi ITALICI.)

LIMBA LATINĂ

Limba latină nu s-a impus în tot Imperiul nici măcar ca limbă administrativă, în pofida efortului unor împărați. În general, romanii — dintre care cei mai culti vorbeau curent grecește — s-au arătat foarte concilianți. Greaca s-a dezvoltat chiar sub administrația lor în Orient și în Egipt. În Occident, limita între cele două limbi trecea la nord de Tracia și de Macedonia (de la Durazzo la Varna) și în Africa între Africa Proconsulară și Cyrenaica. Se cunoaște influența exercitată de latini în Italia, Spania, Franța și România la formarea limbilor numite romanice. În alte țări ca Anglia și Germania, unele cuvinte latine s-au perpetuat mai ales în numele de locuri (Köln, Bonn, Augst etc.). Origine (P. 14). Evoluție (vezi pp. 207 și urm.).

L I M E S

Termen însemnând mai întâi „drum“ și aplicat în timpul Imperiului sistemului de fortificații stabilit pe anumite granițe. Cuprindea un drum de rocadă sprijinit de forturi și taberi militare. A existat un *limes* al Rinului, altul al Eufratului, altul în Numidia și altul în Britania. — ul Rinului (P. 79).

L I T E R N A

Orășel așezat pe coasta tireniană la nord de Cumae. Locul de exil al lui Scipio Africanul (Pp. 54, 285).

L I V I A

După ce a repudiat-o pe Scribonia, August s-a căsătorit cu *Livia Drusilla*, soția lui Ti. Claudius Nero cu care avusese doi copii: Tiberiu și Drusus. Ea împarte puterea cu Tiberiu care a fost adoptat la insistența sa de către August, după moartea lui Marcellus și a fiilor lui Agrippa; se bănuiește că ea nu a fost străină de moartea acestora. A murit la Roma în anul 29 e.n.

Grădina vilei Liviei la Prima Porta.

Vezi și *Domus Augusti* (pe Palatin) și templul lui August și al Liviei (*Vienne*).

L I V I U S A N D R O N I C U S

Primul poet de limba latină s-a născut la Tarent și era copil încă atunci când a fost adus sclav la Roma, după cucerirea orașului natal, în 272 î.e.n. A fost eliberat de stăpînul său și a scris, în 240, prima tragedie romană reprezentată la *Ludi Romani*. Cîțiva ani mai târziu, publică o traducere latină la *Odiszeii* și, în 207, este însărcinat să compună imnul în cinstea lunonei Regina pentru a glorifica victoria de la riul Metaurus. A scris mai multe tragedii și comedii. A murit către anul 205 (P. 401).

L I V I U S S A L I N A T O R

Unul din învingătorii de la Metaurus (p. 53).

L O G O D N Ă

(Vezi p. 121.)

L U C A N

Annaeus Lucanus era nepotul lui Seneca; s-a născut la Corduba la 3 noiembrie 39 e.n. Ca și unchiul său, era stoic;

sub protecția atotputernicului Seneca, își începe cariera politică și se numără printre prietenii tânărului Nero dar, treptat, se detașează de împărat, și poemul său epic *Pharsalia*, care începe cu elogiul lui Nero, se termină cu un pamflet republican. Compromis prin conjurația lui Piso, Lucan a trebuit să-și taie venele. Nu ne-a rămas de la el decât *Pharsalia*. Restul operei sale s-a pierdut (vezi pp. 231 și urm.).

LUCERES

Trib primitiv roman (p. 26).

LUCILIUS

Originar din Campania, născut către 160 î.e.n. la Sinuessa Arunca. A deținut legături strinse cu Scipio Amelianus pe care l-a urmat la Numanția (133). După ce s-a întors la Roma, a început publicarea *Satirelor*, gen pe care l-a orientat către predica filozofică (p. 217).

LUCIUS VERUS

Fiul lui *L. Ceionius Commodus* care a fost adoptat de Hadrian. La moartea tatălui său (138), a fost adoptat de Antonius Pius și a fost crescut împreună cu Marcus Aurelius, care l-a asociat la Imperiu și i-a dat în sarcină Orientul. A murit în februarie 169.

LUCREȚIU

Tius Lucretius Carus, marele poet al epicureismului (pp. 220 și urm.), s-a născut către 96 î.e.n., dar noi nu știm aproape nimic despre viața sa. A murit în mod cert la sfârșitul anului 55. Autor al poemului *De rerum natura* care, în șase cărți, expune doctrina lui Epicur: I. principiile ființelor, materia și vidul; II. atomii; III. natura muritoare a omului; IV. teoria cunoașterii; V cosmologia și originea civilizațiilor; VI. fenomene naturale (meteorologie și epidemii).

LUCULLUS

Lucius Licinius Lucullus s-a născut în 106 î.e.n. Questor a lui Sulla, participă la războiul împotriva lui Mithridate. Edil curul în 79, pretor în 77, primește în anul următor guvernarea Africii și consulatul în 74. Însărcinat să conducă singur războiul împotriva lui Mithridate, Lucullus reputează la început mari succese, dar trebuie să facă față la revolte. Apoi este rechemat în Italia, în 66; în viața

sa politică ia atunci sfârșit; trăiește în grădinile sale de pe Quirinal (p. 286). În urma campaniilor sale, a primit porecla de *Ponticus*; își dobîndise și reputația de pasionat gurmand (p. 425). I se datorează aclimatizarea în Europa a cireșului. Mort în 57.

LUCUMON

Nume și titlu etrusc (p. 31).

LUDI

(Vezi JOCURI.)

LUDIONES (actori)

La triumfuri (P. 197).

La jocuri (P. 400).

LUGDUNUM

Nume de origine celtică dat mai multor orașe romane (Lyon, Saint-Bertrand-de-Comminges, Leyde). Vezi LYON.

LUPERCALI

(P. 123.)

LUTATIUS CATULUS

Învingător la insulele Aegate (P. 48).

LUTETIA

Așezare galică pe muntele Sainte-Geneviève. Dezvoltarea orașului pe malul stîng al Senei se află în legătură cu traseul drumului roman. Reședința preferată a lui Iulian în Galia. Strada actuală Saint-Jacques, la Paris, corespunde *cardo*-ului cetății romane.

LUX

Noțiune (P. 93).

Circumscripția romană față de lux (P. 5).

— ul mesei (Pp. 275, 425 și urm.).

LYON

La origine loc de cult celtic (*Lug-dunum*: muntele lui Lug, zeul zilei) la întretăierea drumurilor naturale; în această așezare s-au stabilit negustorii romani și greci izgoniți de la Vienne; apoi Caesar a înființat o tabără militară, și aci

s-au așezat veteranii aduși de *L. Munatius Plancus* (43 î.e.n.). În anul 12 î.e.n. este instalat la confluență (*Condate*) altarul federal al cultului imperial unde cetățile indigene trimiteau deputați: orașul cosmopolit, prin excelență comercial, era capitala provinciei lyoneze și, în același timp, metropola Galiei (p. 443). A fost de timpuriu un centru creștin (martirii din 277). Numeroase monumente: for, capitoliu, curie, basilice, mai multe temple, sisteme de ape-ducte, necropole, amfiteatre și, foarte bine săpate și restaurate, teatrul și odeonul.

M

M A C E D O N I A

Teatrul mai multor războaie între Roma și regii macedonenți Filip V și Perseu (pp. 54 și urm.). Transformată în provincie la 146 î.e.n., reședință a proconsulului la Thessalonie. Port la *Dyrrhachium* (Durazzo).

M A C E L L U M

Piață rezervată numai comerțului; distinctă de *forum*. Existau mai multe la Roma, pe amplasamentul sau în vecinătatea forurilor, dar și pe Esquilin (Piața Liviei) și pe Caelius (*Macellum Magnum*, p. 308.)

M A G I E

(Pp. 115).

M A G I S T R A T I

Definiție (Pp. 130 și urm.).

— patricieni (P. 38).

— plebei (P. 39).

Diferiți magistrați (Pp. 158 și urm.).

(Vezi și CONSULAT, EDILI, PRETORI etc., JUSTIȚIE, IMPERIUM etc.)

M A G N E S I A D E L A S Y P I L

Oraș din Lydia. Victoria romană asupra lui Antiochos, în 189 î.e.n. (p. 54).

M A I E S T A S

(P. 169.)

MAINZ

(*Mogontiacum*.) Tabără de legiune pe Rin (podul de piatră al lui Domițian). Cel mai important oraș din Germania superioară.

Vestigii: monumentul lui Drusus (temeliile), coloana lui Iupiter, apeduct.

MANES

Spirite ale morților ca și *Lemures*, cărora li se adresau rugăciuni cu ocazia *Lemuriilor* (9, 11 și 13 mai); li se oferea, conform unui rit curios, boabe negre (Pp. 96 și 100).

MANIPUL

(Vezi capitolul V asupra armatei, pp. 178 și urm.)

MARCELLUS

1. Generalul care a învins pe insubri la Clastidium.
2. Descendentul său, fiul Octaviei, sora lui August. Acesta îl căsătorise cu Iulia și se gândise să și-l facă succesor. Numele său a fost dat unui mare teatru început de Caesar.

MARCIA

Soția lui Cato din Utica (p. 128).

MARCOMANI

Popor germanic. Invazie în timpul lui Marcus Aurelius (p. 79).

MARCUS AURELIUS

M. Annius Catilius Severus, apoi *M. Aurelius, Antoninus*, fiul lui *M. Annius Verus*, născut la 26 aprilie 121 e.n. Adoptat de viitorul Antoninus Pius, la 1 ianuarie 138. Îi succedă în 161. Favorabil senatului, el se străduiește să redea aceastuia o parte din privilegiile lui, dar domnia sa a fost întunecată de catastrofe și de războaiele pe care a trebuit să le susțină împotriva parților (165), quazilor și marcomanilor (174) (p. 79), germanilor (176). A murit în timpul unei campanii militare (la Sirmium), la 17 mai 180. Marcus Aurelius, filozof stoic, a lăsat o carte de *Ginduri*, în grecește, și o corespondență în latină cu profesorul său retorul Fronto (p. 297). Răscoale țărănești în timpul lui Marcus Aurelius (P. 279).

MAREA ROȘIE

Ca drum comercial maritim (P. 78.)

MARINĂ

Spre deosebire de fenicieni, de greci și de etrusci, romanii nu s-au orientat de la început către mare; cu toate acestea dezvoltarea comerțului (p. 45) și mai ales necesitatea luptei împotriva cartaginezilor (Duilius) și apoi împotriva piratilor au contribuit la dezvoltarea flotei. Ea a fost puternic organizată în timpul lui August de către Agrippa. Echipajele și infanteria marină sînt recrutate din rîndul proletarilor și ale aliaților, chiar și ale sclavilor. Din timpul lui August două escadre pretoriene își au baza una la Misenum, alta la Ravenna; pe de altă parte existau flotele maritime cu baza la Freius, la Alexandria, Seleucia din Pieria, Cezareea (Cherchell), Apollonia din Libia, Trebizonda (M. Neagră), Douvres și Lynn (Britania), *Gesoriacum* (Galia) și flotilele fluviale cu baza la *Taurunum* pe Dunăre, Bonn și Mainz pe Rin, la *Vindelicia* pe lacul Constanța etc. Prefectul flotei aparține ordinului equestru. Comerțul cu provinciile îndepărtate și organizarea annonei au dezvoltat în paralel flotele comerciale ale căror mari porturi sînt Ostia, Puzzoli, Alexandria etc. Numeroase transporturi se efectuează pe cale maritimă, și corporațiile de navigatori (*nautes*) au o activitate bogată.

MARIUS

Caius Marius s-a născut în 158 î.e.n. la Arpinum dintr-o familie de țărani. Cariera sa militară a început sub comanda lui Scipio Aemilianus. Tribun al plebei în 119, el a fost pretor în 116, propretor în Spania; apoi chemat de *Q. Caecilius Metellus* care conducea atunci operațiile în Africa împotriva lui Iugurtha, se distinge în bătălia de la Muthul și la cucerirea Siccei Venera (Kef). În 108, candidează la consulat și, în anul următor, fiind ales, îl înlocuiește pe Metellus. Marius cîștigă alegerile în 105 și, în același timp, un al doilea consulat pentru 104. În timpul invaziei teutonilor și cimbrilor, este însărcinat să restabilească situația și repurtează victoriile de la Aix (102) și de la Vercellae (101); înapoiat la Roma, Marius este atras în luptele facțiunii populare împotriva senatului, dar curînd trebuie să părăsească Roma. Reîntors după o ședere în Orient este din nou izgonit și se exilează în Africa (88). În anul următor revine

în fruntea unei armate dar, ales consul pentru a șaptea oară, moare puțin timp după aceea, în 87.

— și Sulla (P. 58).

Reforme militare (Pp. 178, 182, 199).

M A R O C

Mauritania tingitană, provincie romană în 42 e.n. (p. 3).

M A R S I L I A

(*Massilia*.) Colonie foceeană (către 600), oraș comercial bogat care a exercitat o mare influență civilizatorie asupra Galiei. Aliată a romanilor (p. 49), pe care îi cheamă încă din 154 î.e.n. împotriva celto-ligurilor de la Entremont, se opune lui Caesar, care o asediază, și de atunci intră într-o eclipsă evidentă.

M A R S Y A S

Statuia lui Marsyas în For (P. 314). Ea se găsea în apropiere de Lacus Curtius și a fost poate așezată în acest loc la începutul secolului al II-lea î.e.n.

M A R T I A L

Marcus Valerius Martialis este un spaniol născut la Bilbilis, către 40 e.n. El a venit la Roma și, protejat de diferite personaje influente, a început să scrie mici opere în versuri. În 98 s-a retras definitiv la Bilbilis și a murit în 104. Ni s-au păstrat de la el 14 cărți de *Epigrame* (p. 238).

M A S C A S T R Ă M O Ș I L O R

(P. 357).

M A S S I N I S S A

Rege numid care, mai întâi „protejat” de cartaginezi, participă alături de ei la operațiile militare din Spania în timpul celui de al doilea război punic. După înfrângerea punilor la Ilipa (207 î.e.n.), revine în Africa unde își întărește dominația, în timp ce cartaginezii îi opuneau un rival, pe Syphax. Massinissa, cîștigat de romani de partea lor, îl ajută pe Scipio să debarce în Africa în 204 și trimite un contingent în sprijinul romanilor. După Zama, a fost recunoscut oficial ca rege și a trecut sub protecția Romei. Provocările lui au constrins Cartagina să-i declare război, luînd astfel naștere pretextul celui de al treilea război punic (149). A murit în anul următor.

MAURITANIA

(Vezi AFRICA și p. 439.)

MAXENTIUS

Marcus Aurelius Valerius Maxentius era fiul împăratului Maximian. După abdicarea acestuia și a lui Dioclețian, în 305, a fost proclamat împărat de o parte a plebei romane. A fost însă învins de Constantin, la 28 octombrie 312, la podul Milvius și a murit înecat în Tibru. Basilica lui Maxențiu (P. 326).

MAXIMIAN

Marcus Aurelius Valerius Maximianus era un ofițer ilir pe care Dioclețian l-a ales pentru a-l asocia la Imperiu în 286 e.n. Însărcinat cu pacificarea Occidentului, s-a luptat în Galia, Spania și în Africa. A abdicat împreună cu Dioclețian la 1 mai 305. Rechemat la un moment dat de Maxențiu, fiul său, puțin timp mai târziu se ceartă cu el. Este învins și ucis de ginerele său Constantin, în 310 (P. 82 și 83).

MĂTASE

Comerț cu mătase (p. 77).

MECENA

Caius Maecenas era un cavaler roman descendent al unei familii de prinți etrusci din Arretium (Arezzo). În 40 î.e.n. figurează printre prietenii tinărului Octavian și îndeplinește mai multe misiuni diplomatice care aveau drept scop reconcilierea celor doi triumviri rivali; nu a exercitat niciodată o magistratură normală. S-a înconjurat de un cerc de poeți care au contribuit la crearea sau măcar la formularea ideologiei noului regim (vezi p. 225). Începînd cu anul 23 relațiile sale cu August au fost tulburate de diferite evenimente, mai ales de conspirația formată de cumnatul său Murena împotriva lui August. Mecena s-a retras încetul cu încetul din viața publică și a trăit în grădinile de pe Esquilin (vezi GRĂDINI) scriind poeme în stil rafinat și ducînd o viață ascunsă de epicureu. Mort în 8 î.e.n.

MEDIOLANUM

Numele mai multor orașe romane în Italia și în Galia (Milan, Evreux, Saintes).

MEDITERANA

Comunitate culturală mediteraneană (Pp. 14 și 33).

MENANDRU

Poet comic grec din școala alexandrină (pp. 215 și urm.).

MESOPOTAMIA

Regiune situată între Tigru și Eufrat. Era unul din cele mai vechi focare de civilizație. Traian o cucerește și o organizează în 115 (p. 78). Hadrian nu menține aici decât un protectorat, iar Septimius Severus o reorganizează ca provincie (procurator la Nisibis). Constituie obiect de dispută între romani și perși care ocupă în 256 puternicul bastion de la Doura—Europos. Orașe principale: Edessa, Amida, Doura—Europos, Ctesifon.

Vestigii importante mai ales la Doura—Europos.

MESSINA

Colonie a chalcidienilor din Naxos (care au numit-o Zancle), este ocupată la începutul secolului V î.e.n. de tiranul din Rhegium, care a numit-o Messana. A devenit romană în timpul primului război punic (P. 47).

METAURUS

Mic fluviu în Italia centrală, care se varsă în Adriatica, lângă Fano.

Bătălia de la Metaurus (P. 53).

MILAN

Oraș de origine celtică (*Mediolanum*), centrul principal al insubrilor (secolul al IV-lea), aflat în vecinătatea cetății etrusce *Melpum*. Ocupat de romani în 222 î.e.n. a devenit colonie doar în secolul al II-lea e.n. și a ajuns important mai ales în timpul Imperiului târziu (interesante monumente paleocreștine). Capitală a împăratului Maximian (303) și apoi capitală a Imperiului de apus înaintea Ravenii (404). Un edict dat la Milan (februarie 313) a instaurat toleranța religioasă în Imperiu.

MILET

Oraș din Asia Mică, aflat la vărsarea Meandrului. Puternică metropolă în epoca greacă (colonii în Egipt și la Marea Neagră). Concurat în epoca romană de Efes (p. 440). Vestigii acoperite de Meandru:

MILIARE

Borne ale drumurilor romane avînd indicații de distanțe și adesea inscripții onorifice.

MILO

Titus Annius Milo unul dintre cei mai violenți apărători ai senatului împotriva partidei populare între 60 și 52 î.e.n. Tribun al plebei în 57, a fost în 53 candidat la consulat. În ianuarie, anul următor, oamenii săi l-au ucis pe tribunul Clodius. Un tribunal prezidat de Pompei l-a condamnat la exil; Cicero l-a apărut dar prezența soldaților în jurul tribunalului și certitudinea condamnării l-au împiedicat să rostească discursul pe care îl pregătise — și pe care l-a publicat mai târziu în forma pe care o avem noi azi. Milo s-a exilat la Marsilia; în 48 a revenit la Roma în timpul războiului civil și a încercat să ridice Campania împotriva lui Caesar, dar a murit în cursul tentativei sale (P. 413).

MILVIUS (Podul)

Pod pe Tibru, la nord de Roma, pe *via Flaminia*.
Victorie a lui Constantin asupra lui Maxențiu la 28 octombrie 312 (p. 85).

MIM

(Vezi pp. 408 și urm.),

MINE

Minereurile au fost exploatate din epoca protoistorică în Italia: fierul din insula Elba era importat prin portul Populonia. Mai târziu în timpul Imperiului, romanii s-au preocupat de exploatarea miniere: în Spania (argint, plumb, aur), în Galia, în Dacia, Noricum etc. Exploatarea minelor alcătuia un monopol de stat.

MINERVA

Divinitate asimilată Atenei grecești, patroană a activităților meșteșugărești, figurează în triada capitolină (p. 32). Etruscii o venerau.

MIRMILLONI

Gladiatori (p. 416).

MIRODENII

Comert (pp. 77, 326).

Folosire (p. 426).

MITHRA

Zeu de origine iraniană. Mithraismul se dezvoltă în Persia, apoi în Armenia și în tot Orientul mijlociu. El insistă asupra decăderii sufletului și asupra necesității izbăvirii lui. Cult inițiativ răspândit la Roma începând cu secolul al II-lea e.n. (p. 112) și celebrat în temple în general subterane numite *mithraea*.

MITHRIDATE VI EUPATOR

Al șaselea suveran al unei dinastii persane care a domnit asupra Pontului din 337 la 63 î.e.n. A fost unul dintre adversarii cei mari periculoși ai romanilor. Înfrânt de LUCULLUS, a fost definitiv învins de Pompei în 64 (p. 61) și s-a sinucis în 63.

MLAȘTINI

Pe teritoriul Romei (pp. 7 și 8).

MONEDĂ

Cea mai veche monedă romană a fost bronzul în lingouri (*aes rude*), apoi bronzul marcat (*aes signatum*), piesă cîntărind, în teorie, o livră romană. Dar, în practică, greutatea ei a scăzut neconținut. Moneda cea mai curentă era sesterțul, piesă de argint echivalentă cu doi ași și jumătate. Dar moneda a cunoscut numeroase variații de valoare. În timpul lui Caesar sesterțul, de pildă, echivalează cu patru ași din acea epocă. Valora aproximativ un sfert dintr-un franc aur. Dinarul, piesă de argint, valora 10 ași, deci 4 sesterți. Primii dinari au fost bătuti în 296 î.e.n. Piese romane, bătute pe Citadelă, aproape de templul lui *Iuno Moneta* aveau, la început, o efigie a divinităților; apoi magistrații monetari au luat obiceiul de a varia efigiile după preferințele sau devoțiunile lor particulare.

MONSTRUM

(P. 97.)

MONTESQUIEU

(P. 130.)

MORALA

(Vezi pp. 93 și urm.)

MORMINTE

Semnificație (P. 100).

Formele mormintelor sînt foarte diferite. Cele mai vechi sînt gropi în care se depune fie o urnă cu cenușă (incinerație), fie un sarcofag, adesea un simplu trunchi de copac scobit (înhumare). Dar, foarte curînd, s-au construit monumente acoperite cu inscripții care indică prezența mortului și cel mai adesea sînt dispuse de-a lungul drumurilor (*via Appia, Apyscamps* etc.): altare, capele, mauzolee (piramide, movile zidite inspirate de tumulii etrusci, turnuri etc.). Adesea o grădină cu boltă de viță este alăturată mormîntului unde erau celebrate banchetele funerare la anumite date. Ansamblul era protejat de reguli juridice foarte stricte. Colegii funerare asigurau săracilor o înmormîntare într-un Columbarium.

MORMÎNTUL FRANÇOIS

Mormînt celebru la Vulci (secolul al III-lea e.n.) decorat cu picturi reprezentînd scene istorice (p. 30).

MORTI

Religie a morților (P. 96).

Rit: incinerația pare a fi proprie popoarelor nomade indo-europene (civilizația cîmpurilor de urne, villanovienii), în opoziție cu înhumanții mediteranceni (etrusci). Au intervenit tradiții familiare sau regionale, influențe culturale (credințe religioase în virtutea purificatoare a focului, de pildă), preferințe personale. În epoca clasică, morții sînt cel mai adesea incinerați, dar înhumarea se menține.

MOZAIC

Are un loc important în producția artistică a Romei și oferă interesante interferențe cu pictura. Reprezintă o sursă de nenumărate informații asupra religiei și vieții cotidiene. Vestigii foarte numeroase. S-au regăsit mozaicuri foarte frumoase la Pompei și, recent, la Ostia și în Sicilia. Cea mai mare parte sînt în alb și negru. Începînd cu secolul al II-lea totuși polichromia (Antiochia) s-a dezvoltat.

M U N I C I P I I

Termen cu semnificație variabilă desemnând gradul de participare al indivizilor izolați sau al unei comunități la funcțiile, obligațiile și prerogativele cetății romane. După războiul cu socii, toate cetățile romane devin „municipii”: cetățenii lor se bucură de dreptul de cetățenie romană și se administrează local (288), conform unor reguli analoage celor din capitală. Ei aleg magistrați anuali analogi consuilor; aceștia sînt *duoviri* (colegiu de doi magistrați) ajutați de un colegiu de doi magistrați inferiori analogi edililor. „Senatul” este atunci „Consiliul decurionilor”. Ansamblul cetățenilor formează *populus*-ul. În timpul Imperiului, se diferențiază, în cadrul provinciilor, municipiile de colonii numai în măsura în care ultimele se bucură de dreptul de cetățenie romană fără restricții dar administrația locală rămîne identică.

M U S O N I U S R U F U S

Filozof stoic în timpul lui Claudiuș și Nero; exilat de acesta din urmă, revine odată cu urcarea lui Galba pe tron în 68. Trăia încă în 79, dar nu știm cînd a murit. A fost profesorul lui Epictet (P. 389).

M Y L A E

Astăzi Milazzo, oraș pe coasta de nord-est a Siciliei. Victorie romană în timpul primului război punic (p. 48).

N

N A E V I U S

Poet roman născut în Campania către 270 î.e.n. În 235 i se reprezintă prima tragedie. Opera sa principală este un poem epic *Războiul punic*, vastă cronică versificată. Moare la Utica spre anul 200 (Pp. 212 și 402).

N A P O L I

Colonie greacă întemeiată de orașul Cumae. După bătălia de la Cumae (474) *Parthenope Palaeopolis* se dezvoltă și ia numele de *Neapolis* (plan regulat; ziduri din epoca samnită, poate o refacere). Ocupat în 328 de Publius Philo, apoi *ciuit*

tas foederata. Masacre în 82, în timpul conflictului Sulla-Marius. Centru de cultură greco-romană. Vergiliu a scris aici *Georgicele* sale. Reședințe numeroase.

NARBONEZĂ (Galia)

După întemeierea Aix-ului (122 î.e.n. de către Sextus Calvinus), consulul Domitius Ahenobarbus, creatorul căii domitiene, ocupă Languedoc-ul. Narbona (118) este prima colonie romană transmarină. Provincia a cărei capitală este Narbonna se întinde de la lacul Lemane la Mediterana și de la Alpi la Pirinei. Caesar creează coloniile Arles și Narbona. Narboneza se diferențiază de restul Galiei. Romanizarea sa intensivă, pregătită de hellenizare, îi aduce dreptul latin. August atribuie această provincie senatului după întemeierea orașelor Nîmes, Bléziers, Orange, Fréjus. Deputații provinciei se strîngeau la Narbona în jurul templului Romei și a lui August.

Vestigii foarte numeroase mai ales la Narbonne, Saint-Bertrand-de-Comminges, Nîmes, Arles, Orange, Vienne, Saint-Rémy, Carpentras etc.

NATURĂ

Sentimentul naturii (P. 291).

NAUMACHIA LUI AUGUSTUS

(Pp. 352 și urm.)

NEMI

Lac al Munților albi.

Sanctuar și pădure sacră a Dianei (Pp. 32 și 259).

Vestigii: două galere festive construite de Caligula.

Regăsite, ele au fost distruse în 1913.

NERO

Lucius Domitius Ahenobarbus, apoi *Nero Claudius Caesar Drusus Germanicus*. Fiu al Agrippinei Minor și al lui Cneius Domitius Ahenobarbus, s-a născut la Antium la 15 decembrie 37 e.n. Adoptat de Claudiu în 50; se căsătorește cu Octavia, fiica acestuia și a Messalinei, în 53. A fost proclamat împărat la moartea lui Claudiu, la 15 octombrie 54. Era, în acel moment, elevul lui Seneca (p. 235) și autoritatea sa se sprijinea pe pretorienii prefectului Burrus. La începutul domniei sale, Nero este favorabil senatului, dar citeva tragedii de palat, cum ar fi asasinarea lui Britannicus, fiul

lui Claudius, sînt de prost augur pentru viitor. În cele din urmă, este asasinată Agrippina (martie 59). Acest omor marchează începutul dominației personale a lui Nero care se îndepărtează din ce în ce mai mult de Seneca și se comportă ca un suveran elenistic (p. 106). La moartea lui Burrus, în 62, prefectul pretorului devine Tigellin, sufletul damnat al stăpînului. Este epoca în care Nero se inițiază în religia mazdecană și în cultul Soarelui-Rege (pp. 70, 114). După incendiul Romei, în 64 (reconstruirea așa-numitei *Domus Transitoria* [Casa de aur] pp. 332 și urm.) caro a fost atribuit unei intenții premeditate a principelui, izbucnește conjurația lui Piso în care a fost compromisă o mare parte din aristocrația senatorială (65). Represiunea a fost nemiloasă. În 66 Nero a plecat în Grecia unde a apărut la jocuri (p. 398). Rechemat la Roma în 67, Nero a trebuit să facă față mai multor revolte, dintre care cea a lui *Iulius Vindex* guvernator al Galiei lyoneze; apoi Galba, guvernator al Taraconzei s-a revoltat și el, ca și Otho, în Lusitania. Senatul îl detroncăză și, la 8 iunie 68, Nero se sinucide.

— și poezii (P. 231).

— și jocurile (P. 429).

— și Apollonios din Tyana (P. 389).

NERVA

Marcus Cocceius Nerva aparținea unei familii de jurisperiti; s-a născut la Narni în 26 e.n. și a fost de două ori consul; în 96 a fost adus la putere de conjurații care l-au asasinat pe Domițian (p. 74). A murit în ianuarie 98, dar a avut timp să-l adopte pe Traian și să întemeieze astfel dinastia Antoninilor. *Forum-ul* lui Nerva (P. 320).

NEXUM

Contract de formă arhaică, încheiat în prezența a cinci martori, „*per aes et libram*“, cu alte cuvinte conform unui simulacru de vânzare (cintărirea bronzului care constituie moneda primitivă).

NIMES

Colonia Augusta Nemausus a fost întemeiată de August cu ocazia unei vizite în Galia, în metropola volcilor arecomici (sanctuar al zeului izvorului Nemausus). August îi ridică în anul 16 porțile și zidurile (6 km, 200 ha). Teritoriu important, atelier monetar, nod rutier: drumurile au determinat dezvoltarea orașului. Numeroase monumente: casa

pătrată (pp. 246 și 388); centrul cartierului forului, înconjurat de portice, era dedicat memoriei lui C. și L. Caesar și, în general, Romei și familiei imperiale; teatru, amfiteatru, circ (dispărut), sanctuarul Fântinii (nimfeu, templul Dianei), apeductul de la Pont du Gard și castel de apă, inscripții, mozaicuri.

N I M F E U

Tip de fântină, monumentală sau castel de apă bogat decorat și consacrat nimfelor. Mai multe vestigii: între altele la Nîmes (Gard), Pola (Dalmația), Tipasa (Algeria).

N O R I C U M

Regat aliat cu Roma la sfîrșitul Republicii. Populației de origine celto-iliră. Anexat în 15 î.e.n. de Drusus. Marcus Aurelius a instalat aci un legat. Poziții strategice importante de-a lungul Dunării. Orașe principale: *Lauriacum* (Lorch), *Iuuuuum* (Salzburg) (manufacturi de arme), *Virunum* (Mariasaal, în apropiere de Klagenfurt), *Noreia* (Neumarkt), *Vindobona* (Viena) etc.

N U M A

Rege legendar, de origine sabină (Pp. 21 și 134).

N U M E D E P E R S O A N E

Numele romane se supun, în epoca clasică, unor reguli fixe. Cetățenii au trei: prenumele, numele gentilic, supranumele. Prenumele sînt în număr relativ mic, numai 15 sînt uzuale (*Aulus, Appius, Caius, Cnaceus, Decimus, Lucius, Marcus, Manius, Numerius, Publius, Quintus, Seruius, Sextus, Spurius, Tiberius, Titus* și *Vibius*). Prenumele este dat copilului de părinții săi a noua zi după naștere, dar nu devine oficial decît în momentul în care tînărul primește toga virilă. Oficial, femeile nu au prenume dar, în practică, și mai ales în epoca veche, anumite femei aveau unul care este cîteodată menționat pe inscripții. Numele gentilic este comun tuturor membrilor ginții, bărbați și femei, născuți liberi sau liberiți. Ele sînt în număr foarte mare; anumite nume sînt mai răspîndite decît altele: de pildă, numele gentilic al unui împărat care a acordat dreptul de cetățenie unei provincii este purtat de toți beneficiarii acestei măsuri. De aci marele număr de *Iulii* în Galia etc. Supranumele (*cognomen*) a fost la origine o poreclă individuală, dar treptat devine ereditar în interiorul unei ramuri anumite a

giuții: astfel *Cornelii Scipiones* se distingeau de ceilalți *Cornelii* (*Cornelii Cethegi* etc.). La acest supranume se puteau adăuga altele, de pildă supranumele „triumfal“ amintind o victorie repurtată de personajul în cauză sau de un strămoș. Astfel au existat *Cornelii Scipiones Africani*, după victoria repurtată la Zama de „primul African“. În timpul imperiului numărul supranumelor se înmulțesc; în Imperiul târziu același om putea avea patru sau cinci sau chiar mai multe. Sclavii nu aveau decît un singur nume (legat de o particularitate fizică, de originea etnică, sau de numele „indigen“ pe care îl aveau înainte de a deveni sclavi). Cînd sînt eliberați, ei preiau prenumele și gentilicul vechiului lor stăpîn (care devine „patronul“ lor), și vechiul lor nume devine *cognomen*.

N U M E D E O R A Ș E

Ele conțin uneori indicația tipului de cetate; astfel avem *Forum Iulii* (Fréjus), *Colonia Agrippina* (Köln) etc. În ce privește titulatura, numele dat la întemeiere poate avea valoare religioasă; Piacenza, în 218 inaugurează seria de colonii cu nume de bun augur: *Copia*, *Valentia*, *Potentia*, *Pollentia* care nu depășesc secolul al II-lea; un secol mai târziu, odată cu apariția coloniilor militare, supranumele sînt derivate de la gentilicele generalilor (*Forum Popilii*). Numele coloniei îl evocă pe cel al împăratului fondator (sau mai târziu al binefăcătorului): *Iulia* (înainte de 27), *Augusta*, *Claudia*, *Flavia*...; el poate de asemenea aminti originea veteranului (*Sextani* la Arles) și numele poporului indigen (la genitiv: *Augusta Treucrorum*).

N U M E N

Modernii desemnează prin acest nume „puterea“ supranaturală nepersonificată care se poate afla într-o ființă, într-un lucru, în divinitate. Uneori este greu de înțeles această noțiune a gîndirii antice, unde ea înseamnă, după cît se pare, mai degrabă „voința eficientă“ a unei divinități decît divinitatea însăși.

— al împăraților (P. 75).

N U M I D I A

Regatul numid situat pe amplasamentul actualului departament Constantine (Algeria) și la început aliat al Romei. Massinissa civilizează statul său după metode hellenistice. Un bastard regal, Iugurtha, declanșează ostilitățile (campa-

niile lui Metellus, Marius, Sulla) (vezi CIRTA). Caesar aneazează Numidia în 46 și o atasează Africci. Caligula o desparte și o încredințează legatului celei de a III-a legiuni Augustae. Este organizată de Septimius Severus. Vestigii importante la Constantine (CIRTA), TIMGAD (Thamugadi), LAMBESA etc.

N U N D I N A E

Ultima zi a unei perioade de opt zile (literal: a noua zi), este ziua de piață, dar în timpul Republicii în această zi tribunalele și școlile nu funcționau. Un interval de trei *nundinae* este timpul legal de publicitate (pentru convocarea unei adunări, depunerea unui proiect de lege etc.) (P. 261).

O

O B E L I S C U R I

La Roma existau mai multe obeliscuri. Primele au fost aduse de August după cucerirea Egiptului. Unul dintre ele, situat nu departe de Altarul Păcii servea drept limbă indicatoare unui imens cadran solar; un altul, adus și el de la Heliopolis, a fost așezat de August pe *spina* Marelui Circ. Mai multe obeliscuri se aflau pe Cîmpul lui Marte, în regiunea templului zeiței Isis. Altele sînt cunoscute sau menționate în texte. Unele mai servese încă drept ornamente în Roma modernă (P. 335).

O C T A V I A N (Vezi AUGUST.)

O F F I C I A Îndatoriri sociale (p. 124).

O L I G A R H I E Caracteristică Republicii (p. 163). Criză a oligarhiei (P. 55). În timpul Imperiului, reacție împotriva oligarhiei (P. 429).

O P S (Abundența) (p. 94). Cult în For (Pp. 21 și 311).

ORANGE

(*Arausio*.) La origine, probabil sanctuar de izvor. Colonie de drept roman întemeiată de Caesar sau Octavian înainte de 17 pentru veteranii legiunii a doua: *Colonia Iulia Firma Secundanorum*. Vestigii importante: arc, teatru, mai ales inscripții cadastrale foarte importante.

ORATORI

(Vezi CICERO, HORTENSIUS, ELOCVENȚĂ.)

ORIENT

Influență orientală în Etruria (P. 12).

Prima intervenție a Romei în Orient (P. 54).

Religii orientale la Roma (P. 70).

Rol politic în timpul Anteninelor (P. 76).

Influență sporită (P. 244).

— ul și grădinile (P. 285).

Orașe din Orient în timpul Imperiului (P. 440).

OSPĂȚ

(Vezi LUXUL *mesci*.)

OSC

Dialect italic învecinat în același timp cu latina și cu umbriana și pe care îl vorbeau popoarele sabelice (sabinii, samnii etc.).

Nume dat de greci SAMNITILOR.

OSTIA

Port maritim al Romei la vărsarea Tibrului (p. 43). Bază militară în timpul celui de al doilea război punic, apoi port comercial. Bazinele construite de Claudiu și Traian se înfundau progresiv cu nisip. Concurență din ce în ce mai mare a portului de la Puzzoli. Săpăturile începute de Pius VII au scos la iveală un ansamblu de ruine remarcabile: drum de acces mărginit de morminte, străzi, *thermopolium*, magazine, terme (mozaic), palestre, cazărmi (p. 356), teatru, for, basilică, curie, piețe, sanctuare, dintre care un *Mithraeum*, templu capitolin etc. Ansamblu frumos al pieței corporațiilor (mozaic) cu un quadriportic și, în centru, un templu. *Insulae* (cu mai multe etaje) (p. 362). În sfârșit necropole interesante (*Isola Sacra* secolele al II-lea și al IV-lea). S-a descoperit de curind o foarte frumoasă statuie a lui Traian.

OTHO

Marcus Salvius Otho s-a născut în anul 32 e.n.; în tinerețea sa prieten al lui Nero, elegant, foarte admirat de tânărul împărat, a sfârșit prin a-i ceda propria sa nevastă *Poppaea Sabina*. El însuși a fost atunci numit guvernator al Lusitaniei unde a rămas pînă în 68, dată la care s-a alăturat revoltei lui Galba mai înainte de a se revolta împotriva acestuia din urmă după înfrîngerea lui Nero. A trebuit să cedeze în fața lui Vitellius; înfrînt la Bedriacum, s-a sinucis la 16 aprilie 69 (p. 71).

OTIUM

(Pp. 296 și 421.)

OVIDIU

Publius Ovidius Naso, s-a născut la 20 martie 43 î.e.n. la Sulmona; a studiat retorica la Roma, dar pasiunea sa pentru poezie a fost mai puternică decît cea pentru elocvență. După o călătorie în Orient, revine la Roma în 23 î.e.n. și de atunci înainte se consacră în întregime carierei literare. A făcut parte din cenaclul lui *Valerius Messala Corvinus*, împreună cu *Tibul*. A publicat mai întîi elegii *Amores*, apoi *Heroides*, scrisori în versuri atribuite unor eroine legendare, *Arta de a iubi*, și *Remediile dragostei*. Operele sale principale sînt *Metamorfozele*, frescă mitologică expunînd „devenirea” lumii și o serie de legende, toate avînd ca obiect povestirea metamorfozei unei ființe, în plantă, în animal, în munte etc. Apoi *Fastele* care cîntă sărbătorile calendarului religios roman; dar acest poem care trebuia să cuprindă 12 cărți a fost întrerupt printr-un ordin de exil care l-a lovit pe Ovidiu în anul 8 e.n. Poetul a fost constrîns să se stabilească la Tomis (Constanța), pe țărmul Mării Negre. Cauza acestei pîdepse este obscură; dar August a refuzat să-l ierte pe poet care a murit la Tomis către anul 18 e.n., după ce compusese poeme de exil, cinci cărți de *Triste*, și patru cărți de *Scrisori din Pont* (*Pontice*) (P. 229).

P

PAESTUM

Întemeiat sub numele de *Posidonia* de către colonii din Sybaris, la sfîrșitul secolului al VII-lea î.e.n., acest oraș de pe

coasta Lucaniei a căzut în mâinile lucanienilor (p. 36) și a fost apoi ocupat de o colonie romană (273 î.e.n.). Ruine importante.

PALATIN

Colină a Romei, izolată între Tibru și Forum, și formată la început din trei virfuri distincte: *Palatium*-ul, *Germal*-ul la nord și *Velia* spre Esquilin. Ea își datorează, poate, numele zeului pastoral *Pales*. Începând cu August, devine colina imperială prin excelență și este ocupată în întregime de palate.

Așezări inițiale (Pp. 8 și urm.).

Culte vechi (Pp. 117 și 259).

Palate imperiale: casa lui August sau a Liviei (p. 331), palatul lui Tiberiu și al lui Caligula (p. 331), palatul flavian al lui Domițian (p. 333).

Vezi și **DOMUS AUREA**.

PALERMO

Oraș din Sicilia (p. 48).

PALES

Divinitate a turmelor care avea un cult pe Palatin (p. 94).

PALESTRĂ

(P. 347).

PALESTRINA

Vechea *Praeneste*. Oraș al equilor. Un mormânt din secolul al VII-lea a păstrat o fibulă având cea mai veche inscripție latină cunoscută. Influența etruscă se reliefează într-o serie de casete de bronz (secolul al IV-lea). Aliat al Romei către 350. În 82, o bătălie pune față în față partizanii lui Marius și cei ai lui Sulla. Ultimul instalează un grandios sanctuar al Fortunei, în care se evidențiază influențele arhitecturii scenografice hellenistice.

PALMYRA

Foarte important centru comercial (oraș caravanier) la limita Siriei și a teritoriului partic, multă vreme autonom, anexat în secolul al II-lea. În 272-273 regina Zenobia recupără Egiptul, Siria și Asia Mică. Aurelian cucerește Palmyra și o distruge. Vestigii (monumente în stil colonial siriano-

hellenistic): temple, colonade, arcuri cu trei deschideri, necropolă cu picturi.

P A N A E T I U S

Filozof grec, născut la Rodos, la începutul secolului II î.e.n., a studiat doctrina stoică la Pergam și la Atena; apoi venind la Roma devine prietenul lui Scipio Aemilianus. Este unul din principalii propagatori ai stoicismului la Roma. Cicero se va inspira mult din scrierile sale (Pp. 102 și 388).

P A N N O N I A

Astăzi Ungaria de pe malul drept al Dunării. Cucerită în timpul lui August, după o răsccoală (16 î.e.n.), și organizată în provincie (împreună cu Dalmația, una din cele două provincii ilire). În 107, este împărțită în Pannonia inferioară și superioară (la est). Armata îl proclamă aici împărat pe Septimius Severus, apoi pe Aurelian. Tabere militare la *Carnuntum*, *Aquinum*, *Vindobona* (Viena), *Siscia*, *Poetovio*, *Sirmium*, *Savaria* și *Mursa*. Invațată de huni în 407 (P. 201).

P A P I R I U S C U R S O R

Cucerește Tarentul în 272 î.e.n. (p. 47).

P A R A D I S

Grădini (p. 284).

P A R I C I D

(Pp. 96, 134 și 139.)

P A R Ţ I

Triburi războinice de nomazi înrudiți cu scitii și originari din Turkestan. Încă din secolul al II-lea î.e.n. ocupă Iranul și Mesopotamia; în 92 î.e.n. se aliază cu Roma: frontiera este stabilită pe Eufrat. Dar Roma intervine în treburile lor interne și Crassus este înfrânt la Carrhae în 53 (p. 62), dezastru ireparabil pentru Roma. August recuperează, în 20 e.n., steagurile pierdute de Crassus și relațiile cu părții au fost după aceea în general pașnice (p. 78) în ciuda unui război, în 63 (succesul lui Corbulo). În 112 se produce un conflict grav cu romanii. Traian luptând împotriva părților dobîndește titlul de *Panthicus* și ocupă Ctesifonul (p. 78). Urmează o nouă campanie în timpul lui L. Verus, favora-

bilă romanilor, campania lui Septimius Severus, înfringerea lui Macrinus. În 227 Arsacizii vor fi răsturnați de Sasanizi care, sub Shapur, i-au respins pe romani dincolo de Eufrat (cucerirea orașului Doura — Europos în 256) (p. 157). Orașe principale: Artaxata, Ctesifon, Doura, Edessa, Seleucia. Vestigii importante mai ales la Doura-Europos.

PARTID POPULAR

Apariție (P. 56).

— și Caesar (P. 62).

PATER FAMILIAS

Importanță inițială (Pp. 93, 120).

Decăderea puterii sale (P. 126).

— și dreptul (P. 135).

PATER PATRATUS

(P. 148.)

PATRES

(Patricieni.)

Origine și definiție (P. 37). Patricieni și plebei (Pp. 37 și urm. și 126).

PATRES CONSCRIPTI

Senatori (pp. 150 și 162).

PATRIA POTESTAS

(P. 120.)

PATRIOTISM

(Pp. 92 și 403.)

PATRONAT

Militar la majoritatea celorlalte popoare, la romani este mai ales de natură socială și economică. Sistemul clientelei nu privește numai libertii și clienții apropiați, ci se extinde și la popoarele străine. Generalul învingător era la origine atotputernic în organizarea provinciei sale și distribuia pământuri prietenilor, oamenilor din suită sau cetăților federate. Instituția a căpătat încetul cu încetul o semnificație economică și socială: *patronus* poate să acorde cetății un ajutor financiar, să o reprezinte demn și să-și apere

interesele grație prestigiului de care se bucură la Roma. Timp de mai multe generații o familie care își dovedea generozitatea era astfel onorată de descendenții învinșilor. Patronatul deși apărut spontan și fără statut definit avea totuși o valoare morală și recunoaștere oficială. El a reprezentat unul dintre factorii care au asigurat continuitatea politicii romane.

PAULINA

Nevasta lui Senecca, fiica lui *Pompeius Paulinus*, armator din Arles care a devenit prefectul annonei în timpul lui Claudiu (P. 127).

PAULUS AEMILIUS

L. Aemilius Paulus s-a născut către 228 î.e.n. și a exercitat primele sarcini de comandant militar în Spania (190—181). În 168, a fost însărcinat să conducă războiul împotriva regelui Macedoniei, Perseu, asupra căruia a raportat victoria de la Pydna, la 22 iunie 168 (p. 54). El întreprinde reorganizarea politică a Greciei. Moare în 139. Tatăl lui Scipio Aemilianus (vezi *Cornelius SCIPIO*). La funeraliile sale a fost reprezentată piesa *Adelphi* de Terențiu. Triumf (P. 196).

TAX DEORUM

PP. 133.)

PENATI

Divinități ale casei care sînt repede confundate cu *genius* și cu *lares*. Dar foarte repede au fost considerați ca „zei penati“, adică protectori ai vetrei, tot felul de divinități pentru care locuitorii aveau o devoțiune specială (Mercur, Marte, Venus etc.).

— poporului roman în For (P. 21).

PEREGRINI

Străini care se stabileau temporar sau definitiv pe teritoriul Romei. Acești peregrini sînt excluși de la dreptul de cetățenie, dar se creează pentru ei „dreptul peregrin“ pentru a regla problemele practice pe care le punea prezența lor. Din 241 î.e.n., a fost numit un pretor special pentru a se ocupa de procesele lor. Acest drept peregrin mai puțin formalist ca celălalt precipită evoluția generală a dreptului roman (vezi asupra acestei evoluții pp. 142 și urm.).

PERGAM

Oraș din Asia Mică care a devenit capitala dinastiei attalilor. Întemeiat de un guvernator al lui Alexandru în 283 î.e.n. (p. 55) orașul, a fost asociat și apoi cedat Romei de ATTALUS III. Împreună cu Efesul, a fost un oraș principal al provinciei Asia; patria lui Gallienus. A avut o mare influență culturală asupra Romei: filozofie (p. 76), urbanism, cultură (p. 248).

Ruine importante din epoca hellenistică (acropole, altar colobru) și romană (teatru, amfiteatru).

PERIGUEUX

(*Vesunna*.) Vestigii: turnul de la Vesona (p. 449).

PERISTIL

Curte înconjurată de coloane care susțin un portic (v. PORTICURI). În casele particulare este adesea pus în grădină. Vestigii la POMPEI (P. 285).

PERSIU

Fiul lui Filip V, ultimul rege al Macedoniei, învins la Pydna (168) de Paulus Aemilius (p. 55).

PERSIA

Vatră antică a unei civilizații originale (Persepolis) în secolele al VI-lea și al V-lea î.e.n. Hellenizată în epoca lui Alexandru și a Diadohilor, recucerită de parți (Arsacizi), apoi de dinastia iraniană a Sassanizilor (224—651). Persii și parții au opus o rezistență victorioasă romanilor în secolul al III-lea.

— și grădinile (P. 284).

PERSIUS

Aulus Persius Flaccus s-a născut către 34 e.n. la Volaterra; contemporan cu Lucan și Nero, a fost influențat de stoicism și a compus *Satire*, care ni s-au păstrat, și mai multe opere pierdute. Mort în 62 (P. 231).

PESSINUS

Oraș din Asia Mică (în Frigia) și cetatea sacră a Cibelei (P. 118).

PETILIUS CEREALIS

General roman. Zdrobește o revoltă galică în 70 (p. 72).

PETRONIU

Petronius Arbiter (dacă într-adevăr acesta este numele său) este pentru noi autorul *Satyriconului*, roman picaresc, în mare parte pierdut. Poate fi identificat cu personajul de care pomeneste Tacit, un intim al lui Nero care a trebuit să-și taie venele în 66 e.n. (Pp. 238 și urm., 392, 428).

PICENUM

Regiune de pe coasta Mării Adriatice care a dezvoltat înainte de cucerirea romană o civilizație originală (p. 11). Epoca fierului urmează imediat după cea cuprolitică; moriminte cu înhumare. Supunerea acestei regiuni pornită de Curius Dentatus la începutul secolului al III-lea este încheiată în 268. Aici, la Picenum, a început războiul cu socii în 91. Regiunea a fost recucerită în 89. Teritoriu cu moșii mari. Fief al lui Pompei.

PILUM

(Vezi capitolul V despre armată.)

PIRAȚI

Războiul împotriva piraților (P. 60).

PISO

1. *C. Calpurnius Piso*, senator roman, exilat de Caligula, rechemat de Claudiu, consul, apoi guvernator al Dalmației. În 65 se formează în jurul său o conjurație împotriva lui Nero. Cind conjurația a fost descoperită, Piso s-a sinucis (P. 106).

2. *Calpurnius Piso Licinianus*, tânăr nobil, adoptat de Galba în 69 e.n., a fost ucis de partizanii lui Otho în același an (P. 205).

PLANCUS

Lucius Muratius Plancus a fost locotenentul lui Caesar în timpul cuceririi Galiei. A devenit celebru mai ales pentru că a întemeiat *Lugdunum* (Lyon).

PLATONISM

(P. 109.)

PLAUT

Titus Maccius Plantus s-a născut către 250 î.e.n. în Umbria, la Sarsina. Istoria vieții sale este întunecată de legende; fost angajat la un teatru, s-ar fi ruinat într-o afacere comercială și pentru a-și plăti datoriile ar fi trebuit să învântească roata de moară la un morar. Dar începînd din 216 producția sa comică domină scena romană. Dispunem de douăzeci de comedii autentice.

Piese principale: *Amphitryo*, *Aulularia*, *Captivi*, *Menae-chmi*, *Miles gloriosus*, *Rudens*, *Poenulus*.

Vocabular (P. 211).

Teatru (Pp. 216 și 403).

PLEBEI

La origine, fără legătură cu *gentes* patriciene. Sînt excluși de la demnitățile publice. S-a considerat că plebea a fost o realitate etnică (sabini agricultori, în opoziție cu indo-europeni crescători de vite). Distincția este mai degrabă consecința unei evoluții economice (p. 263). Cu prețul unei lungi lupte (pp. 26 și urm.) marcată de secesiuni (ultima s-a încercat în 286 î.e.n.), plebeii au dobîndit treptat egalitatea în drepturile politice și sociale (consulat, p. 42). (Vezi și GRACCHII, NERO, ANNONA, JOCURII.)

PLINIU CEL BĂTRÎN

Caius Plinius Secundus s-a născut la Como în 23 e.n. într-o familie de cavaleri. El a participat la mai multe campanii în timpul lui Claudiu și a exercitat procuratele în timpul lui Vespasian; în 79, cînd s-a produs erupția Vezuviului, era prefect al flotei de la Misenum. Vrînd să observe fenomenul de aproape, s-a dus în regiunea amenințată unde a murit. De o curiozitate universală, Pliniu a scris despre tot felul de subiecte; nu avem decît o *Istorie naturală*, vastă și prețioasă compilație unde se găsesc acumulate cunoștințe foarte diverse, care rezumă „Știința” antică.

PLINIU CEL TÎNĂR

Caius Plinius Caecilius Secundus, nepotul lui Pliniu cel bătrîn care l-a crescut. Pliniu s-a născut în 61 e.n. și-a făcut studiile de retorică la Roma și l-a avut profesor pe Quintilian în 81; questor în 89, tribun al plebei în 91 și pretor în 93. Dar nu a obținut consulatul decît în 100, în timpul lui Traian. A exercitat mai multe funcții: prefect al tezaurului, augur în 103, curator al malurilor Tibrului și al

canalizării urbane în 105, guvernator al Bitiniei în 111; a murit în provincia sa, la începutul lui 113. Tipul „literatului“ și al marelui administrator imperial, Pliniu ne-a lăsat zece cărți de *Scrisori* care reprezintă un tablou viu al societății la sfîrșitul secolului I, dar era un scriitor fără geniu. Cartea sa de scrisori schimbato cu Traian în timpul guvernării Bitiniei este deosebit de instructivă.

— și Traian (Pp. 75, 107).

Vilele lui Pliniu cel tînăr (P. 289).

PLUTARH

Filozof și istoric grec de la sfîrșitul secolului I e.n. (p. 76). Autorul *Vieților paralele* (ale oamenilor iluștri greci și romani) și a numeroase tratate (*Moralia*) unde se exprimă o filozofie eclectică și care atestă o mare curiozitate intelectuală.

PODUL MILVIUS

Ponte Molle. Pod situat la nord de Roma și în afara cetății, asigura trecerea peste Tibrul a așa-numitei *via Flaminia*. Restaurat masiv în secolele al XV-lea și al XIX-lea, se mai află încă în picioare.

Bătălia de la podul Milvius (P. 85).

PODURI

Primele au fost de lemn (*sublucius*).

Principalele poduri ale Romei erau podurile *Aemilius*, *Fabricius*, *Milvius*, *Sestius*, al lui Agrippa, al lui Nero, al lui Hadrian (*Pons Aelius*). Tehnica construcției ne este cunoscută din unele texte (trecerea Rinului în comentariile despre războiul galic) sau din monumente ilustrate (coloanele lui Traian și Marcus Aurelius).

Vestigii: în Italia, podul *Fabricius* (64 î.e.n.), restaurat în evul mediu, stîlpul podului *Aelius* devenit *Ponte Sant' Angelo* la Roma, podul lui Tiberiu la Rimini, podul de la Spoletto. În Spania, podul de la Alcantara și de la Merida, de la Montoro. În Franța, podul de la Saint-Chamas, de la Vaison, de la Argens etc. În Asia Mică podul din Antiochia. În Africa, podul de la Hippone și de la Fum-el-Afrît.

POEZIE ROMANĂ

(Vezi pp. 220 și urm.).

POLITICĂ EXTERNĂ

În puterea senatului (P. 166).

POLIBIU

Istoric grec (p. 89) intim al cercului Scipionilor către 165 î.e.n. Opera sa constituie un important izvor al istoriei romane pentru epoca războaielor punice (Pp. 175 și urm.).

POLLIO

C. Asinius Pollio cavalier roman născut către 76 î.e.n., adversar al triumvirilor; s-a aliat totuși lui Caesar în 49, întovărășindu-l în campaniile din timpul războiului civil. După moartea lui Caesar, l-a urmat pe Antonius și a guvernat Galia transpadană; în această calitate a fost protectorul lui Vergiliu. După 40, Pollio s-a îndepărtat treptat de Antonius și s-a apropiat de Octavian, fără să participe foarte activ la viața politică. El aduna în jurul său scriitori și apărea ca opozant „de salon”. Mort în 5 e.n.

Biblioteca lui Asinius Pollio (P. 323).

Lecturi publice (P. 393).

POMERIUM

Zonă în interiorul căreia sînt valabile auspiciile urbane; teritoriu al orașului ca entitatea religioasă (p. 301). Detaliile noțiunii rămîn obscure.

Limită a *imperium*-ului (P. 139).

Limită a puterii tribunilor (P. 157).

POMPA CIRCENSIS

(Pp. 195 și 399, 407.)

POMPEIUS

1. *Cnaeus Pompeius Magnus* s-a născut în 106 î.e.n. Aparținea nobilimii celei mai înalte; încă din 89 a întreprins primele sale campanii militare sub comanda tatălui său în timpul războiului cu socii; apoi a luptat împotriva lui Marius, în 87 și în 83; a trecut de partea lui Sulla; a luptat împotriva partizanilor lui Marius în Africa. Atunci, pentru faptele sale, a primit supranumele de *Magnus* (Mare). În 77, a fost însărcinat să conducă războiul împotriva lui Sertorius din Spania, război care l-a reținut acolo pînă în 72. Nu exercitase încă nici o magistratură normală, dar acest fapt nu a împiedicat alegerea sa la consulat pentru 70. Trei ani mai târziu, o lege excepțională îl însăreținează cu un comandament extraordinar în Mediterana împotriva piraților. Reușește să îndeplinească misiunea într-un an. O lege nouă, legea *Manilia*, îl desemnează pentru a conduce

războiul împotriva lui Mithridate, fapt care i-a permis să reorganizeze în întregime provincia Asia, stabilind regi vasali în diferite regiuni, transformând Siria în provincie, cucerind Ierusalimul, asigurând influența romană în Armenia. La reîntoarcerea sa la Roma în 62, spera să obțină triumful dar a trebuit să aștepte un an pînă ce Senatul i-a acordat această recompensă. Nemulțumit, Pompei încheie atunci cu Crassus și cu Caesar pactul secret al primului triumvirat, pact întărit prin căsătoria sa cu Iulia, fiica lui Caesar. În timpul absenței lui Caesar, Pompei rămîne practic stăpînul Romei, și a fost consul unic în 52; însărcinat să guverneze Spania, nu părăsește Roma și lasă provincia pe seama adjunctilor săi. După moartea Iuliei, se depărtează de Caesar și se apropie treptat de opoziția senatorială. În momentul în care izbucnește războiul civil, în ianuarie 49, el era șeful facțiunii senatoriale, însărcinată să salveze legalitatea republicană. În fața superiorității militare a lui Caesar, trece în Grecia, dar e înfrînt în cele din urmă la Farsalus (9 august 48). Refugiindu-se în Egipt, a fost ucis din ordinul regelui Ptolemeu XIV (vezi pp. 60 și urm.).

2. *Sextus Pompei. Sextus Pompeius Magnus*, fiul marelui Pompei, a continuat lupta împotriva lui Caesar, apoi împotriva lui Antonius și Octavian, ocupînd Sardinia, Sicilia și Corsica și întrerupînd aprovizionarea Romei. Dar în 37 î.e.n. Sextus Pompeius a fost silit la defensivă și a fost înfrînt în bătălia navală de la Naulochos, în august 36. S-a refugiat în Asia unde a fost ucis, la Milet, în 35.

P O M P E I

Oraș din Campania, acoperit de cenușă, în urma unei erupții a Vezuviului (79 e.n.). Colonie romană în 80 î.e.n. în timpul lui Sulla, poartă amprenta influențelor care s-au exercitat aici succesiv (poate etruscă; greacă și samnită în mod cert). Este o așezare arheologică de cea mai mare importanță. Săpăturile începute la mijlocul secolului al XVIII-lea au fost reluate în timpul primului imperiu francez și sub Bourboni și continuă pînă în zilele noastre (A. Maiuri). Vestigii numeroase și importante: forul, capitolul, străzi, vile (pp. 356 și urm.), terme, amfiteatre, basorelieve, fresce și mozaici (pp. 252, 283, 284).

P O N T D U G A R D

Apeduct pe Gardou (p. 248).

PONTIFI

(Origine și funcții (P. 23).

Marele pontif (P. 310).

PORT

În general anticii aū preferat să utilizeze gurile fluviilor sau să aducă apa în interiorul pământului prin săparea de bazine sau de porturi canale (Arles, Narbonne de pildă) mai degrabă decit să construiască diguri în mare, dar acest ultim procedeu este și el atestat.

-- al Romei (*Emporium*). Port fluvial între *Forum Boarium* și *Aventin* (p. 312). Lista principalelor porturi și vestigii: vezi MARINĂ.

PORTIC

Loc de plimbare acoperit cu colonade (origine hellenistică).

În vile (P. 284)

În Roma (P. 313)

-- ul forului de la TIMGAD.

PORTRET

Artă portretului (P. 250)

PORTI

1. *Porți de tabără* (vezi TABĂRĂ).

2. *Porțile orașului*: erau așezate în zidurile de incintă și formau treceri cu una sau mai multe bolți. Ele erau închise în general de porți de lemn sau de bronz, spre partea orașului, și de garduri mobile de fier, în exterior. Cele mai mari, cum este cea de la Trêves cuprindeau și o curte interioară, un fel de capeană, unde inamicul era atacat cu săgeți trase de la înălțimea galeriilor. S-au păstrat numeroase vestigii: poarta zidului aurelian la Roma (porțile *Appia*, *Latina*, *Ostiensis*, *Asinaria*, *Tiburtina*). Porțile de la Alatri, de la Ferento, de la Pompei, de la Perugia, de la Torino etc. în Italia; porțile de la Autun și de la Nîmes în Franța; poarta de la Rochester în Anglia, poarta de la Avenches în Elveția, Porta Nigra la Trêves etc.

3. *Porți de templu*: erau în general foarte mari, căci prin ele pătrundea lumina zilei în *cella*. Porțile Curiei se găsesc astăzi la basilica San Giovanni în Laterano. O copie modernă a fost așezată în Curie.

POSIDONIUS

Filozof grec, originar din Apameea (Siria) și elev al lui Panaetius. A venit la Roma în tinerețe și și-a făcut aici relații solide. Apoi s-a stabilit la Rodos, de unde învățătura sa s-a răspândit în întreaga lume romană. Cicero și Pompei au fost elevii săi. Opera sa este pierdută, dar putem bănuia că a fost un gânditor foarte original și viguros, moralist, istoric, savant de prim rang, care a îmbinat stoicismul cu o mistică de inspirație platonice. (p. 425).

POSSESSIO

Proprietate reală a peregrinilor sau a cetățenilor romani instalați pe *ager publicus*. Reglementat și protejat de lege (vezi pp. 145 și urm.).

Posesiunile senatorilor în Campania (P. 166).

POȘTĂ OFICIALĂ

Sistem de ștafete călări, organizate de August de-a lungul drumurilor imperiale (*cursus publicus*); curierii sînt soldați de gardă; apoi au fost însărcinați cu acest serviciu sclavi sau liberi. Existau grajduri pentru schimbarea cailor, hanuri pentru halte (*mansiones*). Numai personajele oficiale și funcționarii administrației imperiale puteau folosi această poștă. Cea mai mare parte a cheltuielilor cădeau în sarcina orașelor prin care trecea poșta (p. 77).

PRAEFECTURA

În timpul republicii desemnează o circumscripție a teritoriului roman în care pretorul de la Roma delega un prefect.

PRAEFECTUS

Termenul desemnează, în general, un funcționar delegat de un magistrat, de senat sau de împărat și însărcinat cu o problemă sau o circumscripție. Sarcinile prefecturilor sînt foarte diferite.

- al pretorienilor (P. 171).
- al annoniei (Pp. 171 și urm.).
- al aliaților (P. 183).
- al lucrătorilor (P. 188).
- al Romei, în timpul Imperiului (P. 203).

Mai existau un prefect al *acrarium*-ului, un prefect al gărzilor de noapte, un prefect însărcinat cu Egiptul etc.

PRAETORIUM

(Vezi TABĂRĂ și p. 185).

PRETORI

Nume atribuit la origine consulilor, apoi magistratură care înlocuiește regele în 509 î.e.n., apoi magistratură independentă (pp. 35 și 154). Data tradițională a instituirii demnității de pretor este 367. Din 367 la 242 nu a existat decât un singur pretor (*praetor urbanus*): el exercita jurisdicția pentru cetățeni și prezida *quaestiones* (p. 119). În 242 se adaugă un pretor peregrin care are în sarcină străinii. În 227 un al treilea guvernează Sicilia și un al patrulea Sardinia. În 197 alți doi pretori sînt trimiși în Spania (pp. 160 și 161). Din pricina înmulțirii provinciilor, Sulla mărește la 8 numărul lor, Caesar la 16; după un an de magistratură la Roma, pretorii pleacă în calitate de propretori în provincii. Pretorilor judiciari și mai ales edictelor pe care le promulgă la intrarea în funcție li se datorează ceea ce se numește *ius honorarium* sau dreptul pretorului (vezi pp. 142 și urm.). În timpul Imperiului, pretorii vor fi înlocuiți de prefecții pretoriului care vor deveni în timpul Imperiului tirziu adevărați miniștri în fruntea consiliului imperial (p. 171).

PRETORIENI

Gardă personală a împăratului.

Rol politic (vezi pp. 203 și urm.).

(Vezi și COHORTE PRETORIENE.)

PRIAP

Zeu al grădinilor (p. 292).

PRIETENIE

Rolul în viața antică (vezi p. 384).

PRIMUS PILUS

Centurion (p. 182).

PRINCEPS

Noțiune (P. 105).

Titlul de Augustus (P. 66).

— senatus (Pp. 164 și 169).

PRINCIPES

— în legiune (Pp. 178 și 200).

PRIZONIERI DE RĂZBOI

Masacru cu ocazia jocurilor în Cire (P. 343). Sacrificarea lor cu ocazia triumfurilor în cortegiul triumfal (p. 196).

PROCURATOR

Funcționar așezat de împărat în fruntea unui serviciu care depinde direct de el (spre deosebire de curatori care sînt emanații ale unui magistrat public).
— al domeniilor (P. 277).

PROMAGISTRAT

Dezvoltarea cuceririi a necesitat menținerea de magistrați în funcție pentru guvernarea provinciilor, un an sau mai mulți ani, suplimentari, cu titlul de proconsuli sau de propretori.

După 81, nu mai există decît proconsuli și propretori care, după 52, trebuie să fi ieșit din funcție cel puțin de un an. Promagistratul este investit cu *imperium*, comandă trupe, ridică impozite, exercită jurisdicții și promulgă în acest scop un edict. Asistat de un questor, de legați, de prieteni și de funcționari trăiește de pe urma provinciei, adesea exploatînd-o (cf. VERRES). În timpul Imperiului, promagistrații provinciilor imperiale sînt numiți *legati pro praetore*, asistați de *procuratores* pentru partea financiară. Sînt numiți de asemenea *procuratores* guvernatorii țărilor recent anexate (IUDEEA), adăugate unei provincii învecinate. Promagistratul Egiptului este prefect. Promagistrații devin în cele din urmă funcționari numiți pentru o perioadă nedefinită.

PROPERTIU

Sextus Propertius s-a născut către 47 î.e.n. la Assisi; a fost ruinat de confiscările de pămînturi în favoarea veteranilor lui Octavian, în 41; a fost crescut de mama sa și, după studii făcute la Roma, se consacră poeziei, figurînd printre poeții cercului lui Mecena. Poet al dragostei, cîntă multă vreme numai pe Cynthia pe care o iubea și care îl trădează. Pînă în cele din urmă Mecena a reușit să-l facă să traducă subiecte naționale; e vorba de elegiile romane din cartea a IV-a. Propertiu a murit după anul 16 î.e.n. (P. 227).

PROPRIETATE

— colectivă (la origine) (P. 258).

— quiritară și *possessio* (Pp. 145 și urm.).

Patricienii, mari proprietari funciari (Pp. 38 și 65).

Dezvoltarea marii proprietăți (Pp. 265 și urm.).

PROVINCI

Cuvîntul înseamnă la început misiune (administrativă sau militară), apoi desemnează teritoriul în care se exercită această misiune (p. 160). În timpul Republicii, provinciile sînt organizate de generalul învingător înconjurat de o comisie senatorială (*decem legati*) și sînt înzestrate cu un statut definit de *lex provinciae*. Se face distincție între provinciile pretoriene și provinciile proconsulare după rangul magistratului (sau al promagistratului) care le guvernează (p. 163). Apoi, începînd cu August și în timpul Imperiului, provinciile se împart în provincii senatoriale conduse de un promagistrat (consul sau pretor) fără trupe importante și provincii imperiale (guvermate de *legati* numiți *pro praetore* sau *consulari potestate*) (pp. 167 și urm.). În sfîrșit, anumite provincii îndepărtate sau incomplet supuse erau guvermate în numele împăratului de procuratori (IUDEEA). Ca unică excepție, Egiptul avea în fruntea sa un prefect. Adunările provinciilor (vezi ADUNĂRILE PROVINCIALE) exercitau un anumit control asupra administrației guvernatorilor (pp. 434 și urm.). Numărul și întinderea provinciilor a variat în funcție de extinderea sau regresiunea cuceririlor. Astfel provincia din Mesopotamia — Asiria, creată de Traian în 115–116 e.n., a dispărut puțin după aceea. Provincia Armenia creată de același împărat nu a ființat decît trei ani. Alte provincii cum ar fi Galia transalpină, mai întîi unită Galiei cisalpine și Iliriei (în epoca lui Caesar), au fost apoi despărțite și chiar subdivizate în mai multe provincii (în Galia: Lioneză, Aquitană, Belgică, în timpul lui August în 27 î.e.n.) sau mărite cu noi districte (în Galia: Alpii penini, Alpii istrieni, Alpii maritimi — 7 î.e.n., tot în timpul lui August), apoi Germania inferioară și Germania superioară (provincii în 90, în timpul lui Dioclețian). În fine, în timpul lui Dioclețian (p. 81), Imperiul a fost împărțit în patru prefecturi subdivizate în 12 dioceze (15 în timpul lui Teodosius) și 96 de provincii.

Vezi și PROPRIETATE (dezvoltare a marii proprietăți), GALIA, GERMANIA etc.; și pentru întemeierea lor vezi tablourile cronologice.

PTOLEMEI

Dinastie hellenistică întemeiată de Ptolemeu I, unul dintre locotenenții lui Alexandru și al cărui ultim reprezentant a fost fiul Cleopatrei și al lui Caesar, Ptolemeu XIV, *Philopator Caesar*, zis Cesarion, mort puțin timp după mama sa (p. 66), în anul 30 î.e.n. Egiptul a cunoscut sub dominația Ptolemeilor un reviriment al celebrității, dar, de asemenea, în păturile sociale inferioare, o mizerie care contrasta cu viața luxoasă și cultivată din Alexandria.

PUBLICANI

Cuvîntul desemnează în general pe toți beneficiarii unui serviciu public (lucrări etc.) și în particular pe arendașii impozitelor. Ei avansau statului totalitatea impozitelor care urmau a fi percepute și se însărcinau cu perceperea lor. Acești publicani formau companii pe acțiuni și întrețineau un numeros personal.

— și Pompei (P. 60).

— și Caesar (P. 62).

Sfîrșitul publicanilor (P. 172).

PULVINAR

(P. 400)

PUNERE ÎN SCENĂ

— la teatru (P. 405).

— la amfiteatru (P. 417).

— la masă (P. 328).

PURPURA

Materie colorantă extrasă din unele scoici (murex). Descoperită de fenicieni care și-au rezervat multă vreme comerțulizarea ei, industria purpurei s-a dezvoltat apoi în Asia Mică și în Grecia și au apărut la sfîrșitul Imperiului manufacturi imperiale. Purpura era utilizată drept colorant pentru îmbrăcămintea de lină și de mătase (laticlavele senatorilor, *paludamenta* sau mantalele generalilor, togile senatorilor și ale împăraților) (p. 278).

PUZZOLI

Puteoli. Port în golful Neapoli care va depăși pînă la urmă Ostia. Loc de retragere al lui Sulla. Vestigii importante: amfiteatru, templul lui August, Serapeum.

Puzzeolana, nisip vulcanic care se găsea din abundență în împrejurimi, intra în compoziția cimentului roman.

P Y D N A

Oraș în sudul Macedoniei.

Victoria romană asupra lui Perseu (Pp. 54 și 181).

P Y R R H U S

Născut către 318 î.e.n., rege al Epirului. După detronarea tatălui său, a fost crescut de regele Iliriei și s-a atașat de Demetrios Poliorcetul. După ce a fost un timp prizonier în Egipt, se întoarce în Epir și devine rege. Aliat al tarenților împotriva Romei, repurtează victoria de la Heraclaea, dar până la urmă a trebuit să se retragă în urma unui eșec în fața romanilor suferit la Benevent în 275 î.e.n. A murit în fața Argosului în 272 (P. 45).

Q

Q U A E S T I O N E S P E R P E T U A E

Tribunale permanente de drept criminal create în secolul al II-lea î.e.n. pentru a ancheta anumite crime: delapidare, corupție, deturnare de fonduri publice, lezmajestate, asasinat și otrăviri, falsuri. Erau recrutate în chip diferit după epocă, juriul fiind tras la sorți, după liste stabilite conform regulilor în vigoare (fie dintre senatori, fie dintre cavaleri, senatori și anumiți notabili). Președinte era fie pretorul, fie un membru al juriului numit quaesitor (P. 166).

Q U A E S T O R I U M

(Vezi TABĂRĂ și p. 186.)

Q U A Z I

Popor germanic.

Campaniile lui Marcus Aurelius împotriva quazilor (p. 79).

Q U E S T O R

Magistrat însărcinat cu unele jurisdicții criminale (*quaestores pericidii*) și în mod normal, în timpul Republicii, cu problemele financiare (*questores aerarii*) sub autoritatea consulilor (P. 158).

Q U I N T I L I A N

Marcus Fabius Quintilianus era spaniol. S-a născut la Calagurris, între 35 și 40 e.n. A fost mai întâi elevul tatălui său, care era retor, apoi al oratorului Domitius Afer la Roma. Încheindu-și studiile, s-a întors în patria sa, dar Galba care guverna atunci provincia l-a remarcat și l-a luat cu el în 68, când a cucerit puterea. După moartea protectorului său, Quintilian deschide o școală particulară pe care Vespasian a transformat-o în 74 în instituție oficială. Reputația sa strălucită s-a menținut în timpul lui Domițian și în 83 a publicat lucrarea *Institutio oratoria* (Formarea oratorului) (P. 219).

Q U I R I N A L

Colină alungită închizînd așezarea Romei spre vest și fortificată spre exterior de zidul servian.

Populație (P. 19—20).

Sat sabin (P. 29).

— ul și forul lui Traian (P. 320).

Q U I R I N U S

Divinitate foarte veche a Romei cu un cult situat pe Quirinal. Esența sa inițială a fost uitată de romanii epocii clasice. El era asimilat lui Marte și se pretindea că, după divinizarea sa, Romulus adoptase acest nume (P. 19).

R

R A M N E S

Unul din cele trei triburi romane primitive (p. 26).

R A V E N N A

Oraș federat, apoi municipiu, bază a flotei de la Marea Adriatică, unul din principalele centre ale Imperiului târziu, capitală a provinciei Emilia, apoi a Imperiului de apus, începînd cu Honorius (404 e.n.).

R Ă Z B O I

Istoria războaielor (vezi capitolul II).

Mijloace și metode militare (vezi capitolul V despre armată).

Rituri întevărșind războaiele (vezi p. 147).

Războaie punico (Pp. 46 și urm.).

Războiul cu socii (P. 56).
Războaie civile (Pp. 56 și urm.).
— ul lui Caesar (Pp. 61 și urm.).
— ul și armata (P. 200).

RECOMPENSELE SOLDAȚILOR
(Vezi capitolul V despre armată.)

REGALITATE
Putere a regelui în Roma antică (P. 150).
Oroarea romanilor față de regalitate (P. 20).
Sfârșitul regalității (P. 35).
— și principatul (P. 66).
— teocratică (P. 83).

REGELE OSPĂȚULUI
(P. 428).

REGI
(Vezi capitolul I, p. 19. și urm.; vezi și REGALITATE).

REGIA
Edificiu religios în For al cărui plan amintește megaronul micenian (Pp. 309 și 315).

REGILLUS (Iac)
Victorie romană asupra latinilor în 496 î.e.n.

REGULUS
Attilius Regulus. Expediție în Africa (p. 47).

RELIGIA ROMANĂ
Religia romană s-a constituit pornind de la elemente destul de eteroclite unde se disting influența elementelor economice (nomazi și sedentari, agricultori și păstori) și a grupurilor etnice foarte diferite (indo-europeni, mediteraneeni etc.). Cultele domestice, cadrul patriarhal al societății primitive par să-i fi conferit unele din trăsăturile ei cele mai caracteristice (p. 97). Divinitățile propriu-zis romane sînt concepute mai întîi ca forțe impersonale și multiple (*numina*, vezi NUMEN) cărora influența panteonului grec nu le dă decît treptat o înfățișare precisă. Respectarea strictă a riturilor asigură pacea zeilor, condiție și garanție a păcii

în cetate. Acești zei își manifestă voința prin prevestiri (tehnică augurală a cărților rituale etrusce). Mai târziu, se va constitui o religie greco-romană, modificată de altfel prin aporturile hellenistice și orientale ulterioare (influența reflecției filozofice: stoicism, epicureism, credințe pitagoreice și orfice). Apoi are loc invazia religiilor orientale mai îndepărtate (Mithra, Isis etc.) care răspund unei noi sensibilități. Mentalitatea religioasă romană s-a arătat în general receptivă față de zeii străini (pp. 21 și 116) și în fiecare provincie s-au elaborat sincretisme originale (Baal Saturn în Africa). Dezvoltarea cetății a asociat din ce în ce mai mult divinitățile vieții colective a statului. Oamenii excepționali au fost divinizați și s-a creat treptat un adevărat cult imperial.

Natura religiei (vezi pp. 94 și urm.).

Influență a filozofilor (vezi pp. 108 și urm.).

(Vezi și ZEII, CULTUL IMPERIAL, TEMPLE etc.)

RELIGII ORIENTALE (Pp. 111.)

REMUS

Fratele lui Romulus. Legenda sa (p. 14).

RENUNTIATIO

— a regilor (P. 20).

— a magistraților (P. 152).

REPUBLICA

Este regimul care durează de la căderea regilor (509 î.e.n.) până la constituirea principatului (27 î.e.n.).

Stabilirea republicii (Pp. 35, 153 și urm.).

RETORI

(P. 393.)

RETIARII

Gladiatori (P. 416).

REVOLTE

— ale țăranilor (Pp. 280).

— ale sclavilor (vezi SPARTACUS).

— naționale (vezi GALIA, SPANIA, BRITANIA etc.).

REX SACRIFICULUS (P. 154).

RETIA

Regiune situată între Rin și Dunăre (Tirol) și ocupată de celti înainte de romani. Cucerită de Tiberiu și de Drusus în 15 î.e.n. și unită cu Galia, devine provincie în timpul lui Tiberiu. Îi este apoi adăugată Vindelicia. Principalele centre erau: Tridentum (Trento), Curia (Chur), Augusta Vindelicorum (Augsburg) și Regina Castra (Ratisbona), tabăra așa-numitei *legio Italica*.

RIN

Limes-ul Rinului (P. 79).
(Vezi și GERMANIA.)

ROMA

Întemeiată, conform tradiției, în anul 753 (anul I al calendarului roman, care număra anii începând cu întemeierea: *ab urbe condita*). Roma devine oraș abia în timpul Tarquinilor (secolul al VI-lea î.e.n.). Populația Romei pare a fi atins 200 pînă la 300.000 de locuitori în timpul Republicii, 450.000 în timpul lui August și aproape un milion în timpul Antoninilor. Dar războaiele și incendiile, epidemiile (ciuma din 167 e.n.), tulburări de tot felul i-au pricinuit în mai multe rinduri goluri importante. Administrația orașului, mai întii dependentă de Senat, a fost reorganizată de August care a împărțit Roma în 14 regiuni, la rindul lor subdivizate în cartiere sau *vici*, traversate de străzi (*viae*) sau străduțe (*vici*) care, dacă urcau în pantă, luau numele de *clivus* (Clivus Tuscus etc.). În sfîrșit, orașul avea, în afară de foruri, un mare număr de piețe (*areae*), de tirguri alimentare (*macella*), de întretăieri (*compita*). Ansamblu enorm pentru acea vreme și care ocupa în timpul Imperiului 1500 de hectare cu suburbiile (*continentia*).

Întemeiere (Pp. 14 și urm.).

Așezare (Pp. 5 și urm.).

Organizare în timpul lui Augustus (Pp. 64 și urm., 105, 169 și urm.).

Aprovizionare cu apă (Pp. 349 și urm.).

Aprovizionare cu grâu (Pp. 440 și urm.).

Monumente ale Forului roman (Pp. 303 și urm.).

Monumente ale forurilor imperiale (Pp. 317 și urm.).

Monumentele Palatinului (Pp. 329 și urm.).

Locuințe (Pp. 354 și urm.).

Viață și jocuri la Roma (Pp. 334 și urm., 362 și urm.).

ROMANIZARE

(P. 447).

— a provinciilor (vezi tablourile cronologice și rubricile consacrate diferitelor provincii) (P. 447).

— a Italiei (vezi ITALICI).

ROMULUȘ

Întemeietor al Romei.

Alegerea așezării Romei (Pp. 5).

Legenda lui Romulus (Pp. 14 și 301).

Figura lui Romulus (pp. 18 și urm. și 258).

Legile lui Romulus (P. 134).

— ca rege (P. 150).

ROSTRE

Tribună pentru cuvântări, împodobită, începînd din 338 î.e.n., cu pîteni de corabie (*rostra*). Așezată de-a lungul *Comitium*-ului (Pp. 304 și urm.). Astăzi dispărută. O nouă tribună a fost construită de August (P. 305).

RUBICON

Mic fluviu pe coasta Adriaticei, la nord de Rimini, și care indică, în timpul Republicii, limita între Italia și Galia cisalpină.

— trecut de Caesar (P. 62).

RUTILIUS NAMATIANS

Gal care a fost în 414 e.n. prefect al Romei. Doi ani mai târziu, a făcut o călătorie în Galia, călătorie descrisă într-un mic poem *Despre întoarcerea sa*, care conține un tablou al Italiei romane în timpul invaziilor (P. 458).

S

SABINE

Răpirea sabinelor (P. 17).

SABINI

Sat pe Quirinal (P. 30).

Agricultori (P. 260).
Rol în legendă (P. 18)
Amenința Roma (Pp. 30 și 36).

SABRATHA

Oraș din Tripolitania de origine focceană (p. 253).
Ruine importante: for, temple, amfiteatru, TEATRU.

SACER

(Pp. 98 și 134.)

SACRAMENTUM

— În drept (procedură) (P. 149).
Jurămintă militar (Pp. 176, 192 și 203).

SACRU

Muntele Sacru. Colină la nord-estul Romei (secesiunea plebei în 494 î.e.n.).
Religie: vezi RELIGIA romană.

SAGUNT

Oraș din Spania. Astăzi Murviedo. Aliat al Romei la începutul secolului al III-lea î.e.n. Cucerirea lui de către Hannibal a declanșat al doilea război punic (p. 50).
Vestigii: teatru.

SAINT-REM Y

Anticul *Glanum*. Oraș roman construit la poalele Alpilor, în vecinătatea unei surse sacre și a unei case de comerț grecești. Etapă între Nîmes și Mont-Genèvre pe *via Domitia*. Numeroase temelii de vile. Sînt în curs săpături importante.
Vestigii: arc, mauzoleul Iuliilor.

SAINTES

(*Mediolanum Santonum*.) Oraș din Galia celtică (P. 434).
Vestigii: arc (Tiberiū), ruine ale unui teatru comparabil celui de la Fréjus.

SALIENI

Colegiu sacerdotal.

SALVIUS IULIANUS

Juris consult, elev al lui Sabinus (p. 145).

S A M N I Ţ I

Populație italică și războinică din Apeninii centrali. Civilizație originală (scriere, sculptură: războinicul de la Capetrane).

Cuceresc Capua (P. 36).

Războiul împotriva samniților (P. 44).

Gladiatori (P. 446).

S A N X A Y (Vienne)

Ruine importante. Capitelurile sanctuarelor traduc o evoluție originală (stil compozit) a stilului corintian (P. 447).

S A R C O F A G E

Una din cele mai importante serii de monumente romane pentru epigrafie și sculptură (reprezentări simbolice și portrete).

S A R D I N I A

Această insulă locuită de o populație a cărei origine este încă incertă (construcții nuraghice) a fost la sfârșitul preistoriei supusă influenței etrusce, apoi cucerită de cartaginezi și, în sfârșit, anexată de romani în 238 (p. 48). Guvernată de un PRETOR. Resurse importante: grâu, mine de fier și de plumb. Revolte în 215, 181, 115 î.e.n.

S A R E

Comerț cu sare (P. 261).

S A R M A Ţ I

Nomazi din Rusia de sud, înrudiți cu sciții, împinși spre Dunăre de alani (campanii numeroase în timpul lui Domițian, Traian Maximinus etc.).

S A T I R Ă

Gen literar (pp. 247 și 401).

(Vezi și LUGILIUS, IUVENAL, HORATIU etc.)

S A T U R N

Zeu de origine mediteraneeană, poate ligur. Era venerat mai ales în Sardinia și în Africa. Celebrat la marile sărbători

Saturnalia. El avea un mare templu la poalele Capitoliului a cărui fundație data din 497 î.e.n. Asimilat zeului grec Cronos.

SCHIMB
(Vezi BANCHERI.)

SCHOLA
Sală de reuniune și de conversație.

SCIPIO

1. *P. Cornelius Scipio*, primul „african“, s-a născut în 235 î.e.n. El nu fusese decît edil curul cînd, pentru a răzbuna moartea tatălui său și a unchiului său, uciși în Spania (211), a cerut conducerea războiului împotriva Barcizilor. Acțiunea sa rapidă a redat armatelor romane inițiativa în aceeași provincie, dar nu a putut să-l împiedice pe Hasdrubal să treacă Pirineii pentru a veni în ajutorul lui Hannibal în Italia. Între timp, termină eliminarea cartaginezilor din Spania și, cînd a fost ales consul în 205, hotărăște organizarea unei expediții chiar în Africa. În 202 obține victoria de la Zama care a pus capăt celui de al doilea război punic (pp. 53 și urm.) Restul carierei sale se desfășoară sub semnul conflictului cu tradiționaliștii invidioși. Locotenent al fratelui său Lucius, în 190, în timpul războiului din Siria, a fost apoi acuzat, împreună cu Lucius, de a fi delapidat o parte a prăzii; acuzația a rămas fără urmări, dar Scipio s-a retras la Literna (pp. 54 și 285), unde a murit în 183.

2. Scipio Aemilianus. *P. Cornelius Scipio Aemilianus Africanus* este fiul lui PAULUS AEMILIUS; s-a născut în 184 î.e.n. și l-a urmat pe tatăl său în campania împotriva lui Perseu; l-a avut pe Polibiu printre profesori; îl întovărește pe *L. Licinius Lucullus* în Spania (151); apoi edil curul în 148, obține consulatul în mod ilegal pentru anul următor și conducerea operațiilor împotriva Cartaginei (al treilea război punic) pe care a cucerit-o în 146 și a distrus-o (p. 55). Consul pentru a doua oară în 142, censor în 134, comandă armata trimisă împotriva revoltaților din Numanția și cucerește orașul. A luat poziție împotriva Gracchilor și a murit în 129. Literat pasionat, prieten al stoicilor (p.388) și al culturii grecești, protejează artele și scriitorii (TERENTIU).

SCLA VI

Mina de lucru servilă joacă un foarte mare rol în toată lumea antică; pe ea se întemeiază economia și instituțiile cetății, la Roma ca și în Grecia, lăsând în afara legilor și excludând din „comunitate“ o parte importantă din populație. Dar, la Roma, apare de timpuriu un curent foarte clar în favoarea unei integrări, cel puțin potențială, a sclavilor în cetate. Existau sclavi din naștere; copiii unei slave, oricine era tatăl, sînt sclavi. Se ajunge la sclavie fie prin dreptul războiului (prizonieri), fie prin cumpărarea unui pelerin vîndut la Roma (unii regi orientali își vindeau astfel supușii), fie ca urmare a unui act juridic (condamnare, vînzare voluntară, vînzare pentru datorii, vînzare a fiului de către tată), sau prin expunere¹; copilul expus aparține celui care îl ridică. Sclavii aparțin fie unor colectivități (*serui publici*) și exercită funcții diferite în cetate în folosul unui colegiu sau al unui serviciu public căruiia îi sînt afectați, fie unor particulari care îi folosesc cînd în slujbele casnice, cînd pentru exploatarea pămîntului. Sclavul nu are în principiu nici un drept, nici o personalitate juridică; el este un „lucru“ care aparține unui stăpîn. Dar treptat legea recunoaște sclavului capacitatea de a-și înlocui stăpînul, de pildă la conducerea unor exploatări artizanale. La sfîrșitul Republicii, există preocuparea de a-l sustrage pe sclav arbitrariului stăpînului, de a-l apăra pe sclavul bătrîn și bolnav, de a împiedica expunerea lui în fața animalelor sălbatice... etc. În sfîrșit, sclavul poate obține eliberarea (p. 431 vezi și LIBERTI).

➤ înrolați în armată (P. 198).

➤ în lanțuri (P. 269).

— la Saturnale (P. 310).

Revolte ale sclavilor (vezi SPARTACUS).

SCOTIA

Caledonia în nordul Britaniei a rămas în mod practic neocupată; Hadrian în 122—124 a construit un zid pe linia New-Castle-on-Tyne-Bowness-on-Solway, zid completat de forturi și tabere militare. În timpul lui Antoninus Pius, în 141—142, frontiera este împinsă pînă la linia Forth-et-Clyde, care permitea scurtarea frontierei (p. 77) (vezi și BRITANIA).

¹ Adică prin abandonare în afara casei părintești.

SCITII

Popor de stepă, din Rusia meridională (sciții regali). Mari producători de grâu și creatori ai unei arte originale, au fost pentru greci și romani cînd aliați, cînd, cel mai adesea, adversari de temut. Sciția minor pe malul Pontului-Euxin a fost romanizată.

SCULPTURA

- etruscă la Roma (P. 32).
- romană (Pp. 248 și urm.).

SCUTURI

(Vezi ARMAMENT.)

SEIAN

Lucius Aelius Seianus s-a născut la Volsinii către 20 î.e.n. El aparținea ordinului equestru. Mai întîi în slujba principilor tineretului, C. și L. Caesar, pînă la moartea lui Caius pe care l-a întovărășit în Orient. În timpul lui Tiberiu, tatăl său era prefectul pretorienilor. Seian a fost adjunctul său apoi i-a succedat în 21 e.n. Influența sa pe lingă împărat nu a încetat să crească; a fost consul în 31, dar în același an Tiberiu l-a executat. Seian se făcuse vinovat de crime, determinînd asasinarea mai multor membri ai familiei imperiale și exercitînd o adevărată teroare la Roma în absența lui Tiberiu, retras la Capri (P. 69).

SELEUCIZI

Dinastie întemeiată de Seleucos I, unul dintre „maresalii” lui Alexandru, care și-a croit un regat în Siria după moartea acestuia. Principalele orașe în regat: Seleucia, Antiochia, Apamea, Laodiceea au fost importante focare de cultură hellenistică, importanță pe care a păstrat-o mai ales Antiochia în epoca romană (P. 60).

SENAT

Adunare de fruntași ai cetății care există încă din timpul regalității; reprezintă puterea esențială în timpul Republicii și mai ales înainte de emanciparea plebei, apoi rolul său diminuează în timpul Imperiului cînd reprezintă opoziția „republicană”; a fost ostil în același timp atît democratizării Republicii cît și ambițiilor monarhice; îl sprijină pe Pompei împotriva lui Caesar; este partener neîncrezător al lui August și al primilor împărați, și s-a revoltat

împotriva lui Nero. Recrutarea sa este bazată pe bogăție și pe onoruri și este asigurată de censori. O sută de membri la origine, trei sute la sfârșitul perioadei regale, șase sute în timpul lui Sulla, nouă sute în timpul lui Caesar. Mai întâi recrutat dintre patricieni, senatul a devenit accesibil plebei începând din anul 400 î.e.n., provincialilor de la Caesar. Primul dintre senatori înscris pe *album* (sau pe lista stabilită de censori) purta titlul de *princeps senatus*, titlu care a fost cel al lui August și a dat numele său Principatului. Senatul, eliminat treptat din treburile publice de împărați în calitate de adunare politică, rămâne expresia unei clase sau al ordinului senatorial care își menține participarea la guvernare în timp ce se dezvoltă ordinul equestru (cavalerii), pepinieră de bază a funcționarilor imperiali. Dacă pot fi contestate reușitele sale pe plan intern, trebuie totuși admis că Roma datorează Senatului cele mai decisive victorii, influența ei de mare putere, primele încercări de organizare a provinciilor.

— în timpul lui Romulus (Pp. 19 și 150).

Funcție în timpul Republicii (P. 162).

Alegerea magistratilor (P. 26 și urm.).

Gestiunea finanțelor (P. 130).

— după războaiele punice (P. 51).

Criza de autoritate (P. 56).

Restaurat de Sulla (P. 58).

— de partea lui Pompei împotriva lui Caesar (P. 61).

— transformat de Caesar (P. 64).

Rol în timpul Principatului (Pp. 66 și 107).

Averea imobiliară a senatorilor (P. 277).

— stoic (P. 107).

— în timpul lui Vespasian (P. 72).

— în timpul lui Nerva (P. 74).

— în timpul Antoninilor (P. 76).

S E N E C A

Lucius Annaeus Seneca s-a născut la Corduba către anul 2 î.e.n., dar a venit la Roma încă în copilărie și s-a dedicat foarte timpuriu filozofiei. Preferințele sale au fost mai întâi pentru doctrinele mistice ale neopitagoreicului Sotion, apoi pentru stoicismul lui Attalos. Sfârșitul adolescenței sale a fost marcat de o boală gravă; a trebuit să plece în Egipt pentru a se îngriji, și când a revenit în 32 a început o carieră politică; a fost *questor* în 33, dar expus ostilității lui Caligula a trebuit să-și întrerupă cariera. În 41, Claudius îl exilează în Corsica sub acuzația de adulter cu una din su-

rorile lui Caligula. Exilul a luat sfârșit în 49 când Agrippina, căsătorită cu Claudiu, a putut interveni în favoarea sa. Seneca devine atunci pretor și, în același timp, este însărcinat să conducă educația tânărului Domitius, viitorul NERO. Când acesta ajunge la putere, Seneca deveni adevăratul stăpîn al lumii (p. 106). Administrația sa a contribuit la asigurarea păcii interne în timpul primilor cinci ani ai domniei. Dar, după asasinarea Agrippinei, în 58, influența lui a fost în declin. În 62 cade în dizgrație. Compromis în 65, în conjurația lui Piso, a trebuit să-și deschidă venele. Opera lui Seneca nu a fost decît parțial păstrată. Ea cuprinde dialoguri filozofice (*Despre liniștea sufletului, Despre constanța înțeleptului, Despre ură* etc.) (pp. 234 și urm.), un tratat despre *Problemele naturale* și mai ales *Scrisorile către Lucilius*. A scris și tragedii.

SENONI

Popor galic; ocupă Roma (p. 44).

SEPTIMIUS SEVERUS

În primăvara anului 193 au fost proclamați trei împărați de către trei armate pentru a succeda bătrînului Pertinax, asasinat în palat de pretorienii. Acești trei împărați erau: în Iliria, Septimius Severus; în Siria, Pescenius Niger; în Britania, Clodius Albinus. Primul a pornit contra Romei, s-a înțeles cu ultimul pentru a-l învinge mai ușor pe Niger (194) apoi, întorcîndu-se împotriva lui Albinus îl învinge în cursul unei mari bătălii în apropierea orașului Lyon (februarie 197). Orientul revoltat și dezbinat de luptele între cetățile rivale (Samaria însăși împotriva Ierusalimului) este pedepsit fără milă: Antiochia este prădată, Bizanțul distrus, Ctesifonul smuls părților. Septimius Severus, împăratul soldat, va muri în 211 la celălalt capăt al Imperiului, în vecinătatea zidului lui Hadrian care era amenințat. African, căsătorit cu o siriană (Iulia Domna), el a rupt cu tradiția romană, favorizînd, în detrimentul senatorilor, pe cavaleri și mai ales armata. Mărește solda și numărul legiunilor, mai ales în Iliria (p. 201), ușurează centurionilor accesul la cele mai înalte funcții. Mai multe provincii, dintre care Africa, cunosc în timpul domniei sale cea mai mare prosperitate. Religia se deschide curentelor orientale (templul lui Serapis pe Quirinal) și evoluează către sincrétism. Dreptul se uniformizează și se umanizează sub influența marilor jurisconsulți (Papinian, Paul, Ulpian). În Egipt,

un curent intelectual profund revine platonismul și amestecă creștinismul cu gnoza¹.

SERTORIUS

Quintus Sertorius era un cavaler roman din Nurcia; se luptase sub ordinele lui Marius contra cimbrilor în 102, apoi exercitase questura în Galia cisalpină (90). În timpul tulburărilor din 88 s-a raliat lui Marius, izgonind din Spania pe guvernatorul favorabil lui Sulla. În 79, a reușit să-și croiască un regat în această provincie și, în ciuda intervenției armatei romane, s-a menținut pînă în 72. O clipă s-a aliat cu Mithridate și a constituit un pericol grav pentru puterea romană. A fost asasinat în 71 (P. 60 și urm.).

SERVICIUL MILITAR

Vezi capitolul V despre armată (Pp. 176, 198 și 200).

SERVIUS TULLIUS

Domnie (Pp. 24 și urm.).

— și censura (P. 157).

SEVERI

Dinastie întemeiată de Septimius Severus (193—211), continuată de cei doi fii ai săi, Caracalla (211—217) și Geta (asasinat de fratele său în 212), și care se termină cu domniile lui Elagabal (vărul lui Caracalla) și Severus Alexander (vărul lui Elagabal). Dinastie siriană, ea a introdus elemente orientale în religia imperială (p. 83).

SICILIA

Roma ajunge în Sicilia către 264 î.e.n. (pp. 46 și urm.), într-o țară puternic hellenizată (p. 9) dar care rezista cu greu cartaginezilor. După victoria de la Aegate, aceștia din urmă pierd insula care devine în întregime romană după cucerirea Siracuzei (212). Ea este prima provincie (p. 53). Sicilia este mai întîi guvernată de prefecți, delegați ai pretorului urban; apoi se adaugă un questor (doi mai târziu) și un propretor. Cetățile capătă regimuri diferite (*foederatae, liberae atque immunes, decumanae, censoriae*). Evenimentul

¹ Adepții gnozei pretindeau că dețin cunoașterea completă a transcendenței naturii și a atributelor divinității.

cel mai important în timpul Republicii este constituit de războaiele sclavilor. Prădată de C. Verres (73—71), recucerită de Octavian, insula a fost unul din grînarele Romei. Ea dispăre repede din istorie și nu redobîndește o autentică funcție politică decît odată cu decadența Imperiului în secolul al V-lea. Coloniștii greci întemeiaseră în vecinătatea coastelor cetățile: Selinont, Agrigento, Gela, Himera, Catania etc. și mai ales Siracuză.

Cole mai frumoase vestigii antice sînt grecești, dar se găsesc și monumente romane la Catania (teatre, terme); remarcabile mozaicuri din secolul al IV-lea au fost descoperite recent la Piazza Amerina.

S I N T A X A L A T I N Ă

(Pp. 209 și urm.).

S I R A C U Z A

În timpul primului război punic (P. 48).

S I R I A

Regele ANTIOCHOS III din Siria este înfrînt la Termopile (191) și la Magnezia (190) și trebuie să renunțe la teritoriile pe care le-a cucerit în Asia Mică (p. 54). Pompei cucerește Ierusalimul și organizează provincia Siria în 64 (p. 60), mărită prin integrarea unor state clientelare. Legatul își are reședința la Antiochia și joacă un rol important în Asia Mică (Corbulo, revolta lui Avidius Cossius în 168). După răscoala iudeilor (cucerirea și distrugerea Ierusalimului în 70), Vespasian încredințează Iudeea unui legat legionar. După o nouă răscoală în timpul lui Hadrian, ia numele de Siria Palestină. Septimius Severus face deosebirea între *Siria Coela* (capitala Laodicea) și *Siria Phoenica* (capitala Emesa). În timpul lui Marcus Aurelius, părții invadează Siria; mai tîrziu începe să fie amenințată de perși și de arabi. Provincia a fost prosperă (agricultură bogată, boianerie, țesătorie, sticlărie, comerț al armatorilor și caravaniștilor); ea exercită asupra Romei o puternică influență artistică și religioasă și i-a dat împărați (Elagabal, 218—222 și Severus Alexander, vărul său, 222—235). Cele mai importante vestigii la PALMYRA, ANTIOCHIA, BEIRUT etc.

S O A R E (cult)

Religie importată la o dată tîrzie (P. 71)

- și împărații (P. 83).
- și Mithra (P. 113).

SOCII

(Vezi ALIAȚI.)

SOFISTICĂ

A doua sofistică (Pp. 77 și 244).

SOȘII

Librari la Roma în timpul lui Augustus (p. 394).

SPANIA

În momentul războaielor punico, este populată de liguri, africani și de celți. Familia Barcas (p. 48), Hamilcar apoi Hannibal își eroiește aici un adevărat imperiu. Însă li se recunoaște romanilor o zonă de influență pe coasta orientală, între Pirinei și Ebru (*Iucar*).

În cursul celui de al doilea război punic, Roma îl trimite pe tinărul P. Cornelius Scipio care cucerește Carthagenă, întemeiază colonia *Italica* și împinge cucerirea pînă la Gades. Din 147 pînă în 133, Scipio Aemilianus desăvîrșește o cucerire dificilă (p. 53), marcată de rezistența eroică a luzitanilor, conduși de Viriathus, și a celților la Numantia (133) (p. 55). Încă între anii 80 și 72 Sertorius (p. 60) încearcă să întrețină aici revolta. Caesar învinge la Ilorda (49) pe generalii pompeieni și în 45, la Munda, pe fiii lui Pompei (p. 64). August desăvîrșește, prin Agrippa, cucerirea țării cantabrilor. Vespasian acordă Spaniei dreptul latin. Peninsula a fost împărțită la început în două provincii: *Hispania Citerior* (capitala Tarraco) și *Hispania Ulterior* (capitala Corduba). Apoi această ultimă provincie a fost ea însăși subdivizată, după August, în *Betica* (Corduba) și *Lusitania* (Mesida). Spania era bogată în minereuri, mai ales în minereuri de argint. Ea a fost intens romanizată în partea orientală, unde emigrația romană a fost foarte importantă. Aici s-au născut Quintilian, Marțial, Seneca, Lucan, Columella, Prudentius și Traian.

Se păstrează numeroase vestigii ale epocii romane mai ales la: Alcantara (pod), Almonécar (apeduct), Belo (teatru), Carmona (incintă, mausoleu etc.), Cordova (podul de la Pedroches), Sevilla (amfiteatru), Menida (amfiteatru, teatru, apeducte, temple etc.), Osuna (incintă), Sagunt, Salamanca

(pod), Saragosa (pod), Segovia (apeduct), Tarragona (incintă, apeduct) etc.

SPARTACUS

Conducător de sclavi revoltați, care în 73 î.e.n. s-a pus în fruntea unui grup de gladiatori din Capua și a adunat foarte repede în jurul său o adevărată armată. Era de origine tracă și liber prin naștere, dar a fost făcut sclav poate în urma unei dezertări dintr-un contingent auxiliar, unde făcea serviciu. Au fost necesari mai mulți ani pentru a înfringe revolta, și numai după mai multe lupte armatele romane comandate de Crassus au putut obține victoria definitivă în 71, în cursul căreia Spartacus a murit (Pp. 60 și 412).

SPINA

— a cercului (Pp. 335 și 411).

SPOLETO

(*Spoletium*.) Oraș din Umbria.

Vestigii numeroase: teatru, arcul lui Drusus și al lui Germanicus, casă cu mozaicuri, pod, amfiteatru etc.

SPORTURI

(P. 395.)

STABIAE

Oraș înghițit de Vezuviu.

Săpături.

STADIONUL LUI DOMIȚIAN

Pe cîmpul lui Marte, așezare azi ocupată de *piazza Navona* (P. 398).

Există, de asemenea, un stadion al lui Domițian pe Palatin (vezi PALATIN).

STILURI POMPEIENE

În pictură (vezi pp. 249 și urm.).

STIPENDIUM

Numele impozitului personal plătit în provinciile cucerite (p. 172).

Soldă militară (vezi capitolul V despre armată).

STRĂINI

Primiți la Roma (P. 43 și vezi PEREGRINI).

SUBURRA

Cartier cuprinzînd valea între Viminal și Esquilin și parcurs de o stradă numită ea însăși Suburra. Cartier suprapopulat, foarte activ, al cărui nume evocă tipul însuși al vieții populare sub aspectele ei cele mai pitorești (P. 318).

SUCCESIUNE

Principiul succesiunii la Imperiu (P. 74).

SUDATORIUM

(P. 423 și vezi TERME.)

SUETONIU

Caius Suetonius Tranquillus s-a născut către 75 e.n. Aparține ordinului ecevestru și toată cariera sa a fost consacrată studiului. A fost secretarul lui Hadrian în 119, dar a fost dizgrațiat și a părăsit curtea. A murit în 160. Poligraf, a lăsat *Viețile celor doisprezece Cezari*, scrise către 120. Nu mai avem cea mai mare parte a tratatului său despre *Gramatici și retori* și cartea sa despre *Oamenii iluștri*.

SULLA

Lucius Cornelius Sulla s-a născut în 138 î.e.n. dintr-o familie patriciană dar săracă. El a fost questorul lui Marius, în 107 î.e.n. în timpul războiului împotriva lui Jugurtha; pretor în 93, guvernează provincia Cilicia și în 90 și 89 participă la războiul cu socii. Consul în 88, este însărcinat de Senat cu războiul împotriva lui Mithridate, în ciuda opoziției partidului popular. Sulla pornește împotriva Romei pentru a zdrobi opoziția, și Marius, exponentul ei, trebuie să fugă; Sulla poate atunci să plece în Orient; nu se reîntoarce decît în 83, după ce îl învinsese pe regele Pontului. Găsește Roma în mîinile partizanilor lui Marius. Sulla îi zdrobește în cursul unei bătălii desfășurate la porțile Romei și rămîne unicul stăpîn. El restaurează privilegiile senatului, reformează profund instituțiile, mutație pe care nu o poate realiza decît cu prețul masacrării masive a adversarilor săi. Dar în 79, Sulla abdică de la putere și se retrage la PUZZOLI. Moare în anul următor (Pp. 58 și 104).

SUPRAVIEȚUIREA SUFLETULUI (P. 109.)

S U S A

Segusio a fost capitala regelui Cottius, vasal al romanilor în Alpii Cottieni (Valea de la Doire Ripaire) (P. 437). Arc de triumf.

T

T A B Î R Î

(Vezi pp. 184 și urm.)

T A B E R N A E

Sens general (P. 357).

- în for (*tabernae novae, tabernae veteres*) (Pp. 307 și 309).
- în ȋrgul lui Traian (P. 324).
- la OSTIA.

T A B L I N U M

(Pp. 280, 357 și urm.)

T A B U L A R I U M

(P. 314.)

T A C I T

Publius Cornelius Tacitus s-a născut către 55 e.n., poate în Galia cisalpină, dar a venit de timpuriu la Roma și, avocat de renume, a făcut carieră politică (p. 107); știm că a fost pretor în 88 în timpul lui Domițian. S-a căsătorit cu fiica unui senator, *Cn. Iulius Agricola*. Consul suffect după moartea lui Domițian (97,) el a fost, către 110, guvernator al provinciei Asia. Nu știm cînd a murit. Opera sa cuprinde *Dialogul despre oratori* (critică literară), *Viața lui Agricola*, *Germania*, *Istoriile* și *Analele*, ansamblul acestor două ultime lucrări (care ne-au parvenit foarte incomplet) studiind perioada care începe cu August pînă în anul 96. Este un scriitor auster, psiholog și moralist; pesimismul său nostalgic (republican) îl determină adesea să prezinte evenimentele într-un mod tendențios (p. 204), dar este un artist remarcabil.

(Despre *Anale* vezi pp. 239 și urm.)

T A R E N T

Colonie dorică întemeiată în Italia în 708 î.e.n., care a devenit cel mai mare oraș din Apulia. El este de partea lui Pyrrus împotriva Romei care îl cucerește în 272 (p. 44). A jucat un rol important în hellenizarea Italiei (teatru).

T A R Q U I N I U S C E L B Ă T R Î N

Rege al Romei (pp. 24, 30 și urm. și 307).

T A R Q U I N I U S C O L L A T I N U S

(P. 91.)

T A R Q U I N I U S S U P E R B U S

Rege al Romei (p. 30).

T A R Q U I N I I

Astăzi Corneto, unul din cele mai mari orașe din Etruria meridională, în timpul apogeului etrusc. A exercitat o mare influență asupra începuturilor Romei.

Săpături numeroase încă din secolul al XVIII-lea; morminte foarte bogate (fresce). Război împotriva orașului Tarquinii (P. 43).

T A U R O B O L

(P. 113.)

T E A T R U

Roma la început n-a avut decât teatre de lemn. Primul teatru de piatră este cel al lui Pompei (55 î.e.n.). Arhitectura imită modelele grecești, dar teatrul roman are trăsături originale: folosirea bolții în blocaj dă posibilitatea de a nu exploata numai terenurile în pantă, iar *orchestra* (redușă la un semicerc, ca și *cavea*) nu mai servește intervențiilor corului, ci este rezervată magistraților. Spectacolul este mutat pe vechiul *proskenion* (*pulpitum*) coborât și apropiat de orchestră (vezi p. 341 și urm.). Arhitectura zidului din fund se dezvoltă considerabil (*frons scenae* bogat împodobită) (p. 253 și 341). Apare cortina. Teatrul este completat de un portic cu grădină. Exemple: teatrul lui Marcellus la Roma (p. 343); în Galia: Lyon (Fourvière), Autun, Arles, Vaison. Vienne și mai ales Orange; în Asia și în Africa: Sabratha, Aspendos. Galia a dezvoltat un tip mixt de teatru — amfiteatru.

Vezi și PLAUT, TERENCEU și JOGURI (*Ludi Megalenses*).

TEMPLE

Reproduc arhitectura templelor etrusce și grecești (pp. 244 și urm.). Primele temple ale Romei (de lemn, apoi din tuf cu decorații de pământ ars) au fost construite de etrusci. Templele circulare, de epocă foarte veche, pot fi corelate de o tradiție italică. Templul roman este în general mic și adesea înconjurat de un peribol (altarul se află în exterior). El se distinge printr-un podium înalt cu scară anterioară. Un portic (*pronaos*, peristil) precedă *cella* (sau *cellae*). Templul cu zidurile celei prelungite de o parte și de alta a *pronaosului* se numește *in antis*; mai exista și templul prostil: tetra -, hexa -, octo -, deca -; stilurile primind numele lor după numărul coloanelor fațadei. Peripterul este înconjurat de coloane în toate părțile, pseudo-peripterul de coloane și de pilaștri-parțial încastrați în ziduri. Exemple frumoase la Roma: templele republicane de la Largo, al Vestei, al Fortunei Virile, Argentina, al Panteonului, templul lui Antoninus și al Faustinei. În Gălia: casa pătrată de la Nîmes, templul lui August și al Liviei la Vienne. La sfîrșitul Republicii ansambluri de sanctuare cu arhitectură scenografică au fost concepute, după modelul Orientului (sanctuarul Fortunei construit de Sulla la Praeneste). În provincii au fost create tipuri arhitecturale noi, congruente tradițiilor indigene: *janum* galo-roman, templul rotund de la Autun, de la Périgueux, de la Fâ. În Africa apar sanctuarele punico-romane ale lui Saturn, de pildă, cu portice și capele. Unele culte necesitau sanctuare de concepție particulară (Isis, Mithra). Templul păgîn a fost înlocuit de BASILICA creștină (vezi acest cuvînt, ca și CAPITOLIU). Vezi pentru templele din Roma paginile 311 și urm. ale capitolului VIII.

Despre templul lui Apollo (Palatin) vezi pp. 323 și 330.

TEMPLUM

Porțiune de spațiu consacrată observării prevestirilor, atît pe cer cit și pe pămînt, unde stă observatorul sau sacrificatorul. *Templum* este cînd circular, cînd dreptunghiular. Templul, edificiu sacru, este construit în interiorul unui *templum*, care cuprinde pe deasupra altarul de sacrificii și scara de acces spre terasa pe care se găsește templul propriu-zis (vezi, mai sus, TEMPLE). Caracterul religios al spațiului rezervat pentru întemeierea unui oraș sau implantarea unei tabere militare (*templum urban, pomerium*) (pp. 186, 302 și 444).

TEPIDARIUM

Sală caldută a unui ansamblu termal (vezi TERME).

TERENTIUS

Publius Terentius Afer a venit la Roma, ca sclav, de la Carthagina, undes-a născut, fără îndoială, către 190 î.e.n. A fost eliberat de stăpînul său, senatorul Terentius și a fost educat de pedagogii greci care pe atunci erau foarte numeroși la Roma. Prieten al lui Scipio Aemilianus, a scris comedii imitate mai ales după Menandru. Cele mai importante piese: *Andria*, *Hecyra*, *Heautontimorumenos*, *Eunuchas*, *Phormio*, *Adelphi* (p. 216). A murit în 159, în cursul unei călătorii în Grecia.

— și *humanitas* (vezi pp. 98 și 458).

TERME

Băi publice cuprinzînd un ansamblu de săli dintre care principalele sînt: CALDARIUM (baie caldă), TEPIDARIUM (sală caldută), și FRIGIDARIUM (baie rece).

Importanță în viața romană (P. 422).

Edificii (Pp. 345 și urm.).

— lui Agrippa, pe Cîmpul lui Marte (P. 346).

— lui Caracalla (P. 347).

— lui Dioclețian (P. 346).

— lui Nero (în gymnaziul său de pe Cîmpul lui Marte) (P. 346).

— lui Titus (P. 346).

— lui Traian (P. 346).

Vestigiile cele mai importante, la Roma: termele lui Caracalla și ale lui Agrippa. În Italia: la Catania, Capua, Pompei, Ostia, Stabiae, Terracina, Verona. În Galia: la Lutetia și Fréjus. În Africa: la Cyrene, Guelma, Leptis Magna, Timgad, Tipasa. În Iordania: la Bosna și Djerah (Gerasa).

TERMINUS

Zeu (p. 98).

TERRACINA

Terracina, nume dat orașului Anxur, cetate volscă pe coasta Latiumului, după cucerirea ei de către Roma (P. 43).

Vestigii: incintă (Sulla), terme și amfiteatru.

TERRAMARE

Civilizația terramarelor (P. 10).

TERTULIAN

(P. 408.)

TESSERA

Termenul *tessera* desemnează, în general, orice fișă care dă dreptul la o dărniciu sau distracție: fișă de intrare la teatru, fișă pentru a percepe o parte din distribuția de griu (*tessera frumentaria*).

— la armată (P. 193).

TETRARHIE

Sistem inaugurat de Dioclețian care distribuie puterea între doi Augusti și doi Cezari. Ultimii ajung la puterea supremă după abdicarea primilor (vezi pp. 82 și **DIOCLEȚIAN**).

THERMOPOLIUM

(P. 364.)

THERMOPYLE

Victorie romană (p. 54).

THURI

Oraș din regiunea Bruttium; colonie întemeiată de atenieni în 443 î.e.n. și populată de oameni veniți din toată Grecia. Era destinată să înlocuiască Sybaris, njmicită de rivalele ei doriene. Aliată a Romei (P. 45).

TIBERIU

Tiberiu Claudius Nero, apoi, după adoptarea de către August, *Tiberiu Iulius Caesar*. Fiul lui *Ti. Claudius Nero* și al *Liviei*. Născut în 42 î.e.n., a fost tribun militar în Spania în 26. Apoi a fost trimis în Armenia, în 20. Consul în 13, Tiberiu a trebuit să se căsătorească în anul următor cu Iulia, fiica lui August, văduva lui Agrippa. Însărcinat să oprească invaziile și să reprime revoltele de la frontierele Dunării și ale Rinului, joacă atunci un rol important în Imperiu dar, brusc, în anul 6 î.e.n. se exilează voluntar la Rodos. La moartea lui Caius și Lucius Caesar, este rechemat de August care îl adoptă (4 e.n.) și îl trimite să lupte împotriva germanilor. Se afla în Pannonia în 14 e.n. la moartea lui August. Senatul îi decernează Imperiul, dar Tiberiu nu îl acceptă fără ezitare. Poate că era în fond partizan al regimului republican. Totuși a trebuit să-i succedă lui August și, curînd, înțele-

gînd că senatul nu-și putea asuma rolul de altădată, a condus ca stăpîn absolut (p. 69). Tiberiu a acordat din ce în ce mai multă influență prefectului pretorienilor Scian, și, în 27, s-a retras în vila sa de la Capri, nemai revenind la Roma. A murit la Misenus, la 16 martie 37. (vezi Casa lui Tiberiu, p. 331 și PALATIN.)

T I B R U

Rolul său în dezvoltarea Romei (P. 6).

Proiect de derivare a Tibrului (p. 7).

T I B U L

Albius Tibullus s-a născut fără îndoială în 48 î.e.n., lângă Praeneste; aparținea unei familii ecvestre pe care războaiele civile au sărăcit-o. Sub conducerea lui Valerius Messala, Tibul a realizat o carieră militară dar, curînd, a abandonat-o pentru poezie (în 31) cîntîndu-și iubita, Delia. A publicat două cărți de *Elegii* și a murit puțin timp după Vergiliu, în 19 sau 18 (P. 328).

T I B U R

(Vezi TIVOLI.)

T I M G A D

În antichitate *Colonia Ulpia Thamugadi*, construită în Aures de către o legiune staționată la Lambesa. Săpături celebre care au restituit ansamblul orașului (Pp. 445 și 448).

T I N I A

Numele etrusc al lui Iupiter (p. 32).

T I T I E S

Unul din cele trei triburi primitive (p. 26).

T I T U S

Titus Flavius Vespasianus, fiul cel mai mare al lui Vespasian, s-a născut la 30 decembrie 39; a fost crescut la curtea lui Nero și a început cariera printr-un tribunal militar în Germania și în Britania; apoi, după questura sa, a fost locotenentul fratelui său în Iudeea (66). În 69, în timp ce tatăl său era proclamat împărat de soldați, Titus sfîrșea războiul în Iudeea, cucerind prin asalt Ierusalimul în 70. În 71 se întoarce la Roma și este asociat la Imperiu. Titus voia să

se căsătorească cu regina Bērenice, dar a trebuit să renunțe pentru a nu supăra opinia publică. La moartea tatălui său, la 24 iunie 79, a devenit împărat (p. 73), dar a murit la 13 septembrie 81. În timpul domniei sale, a avut loc erupția Vezuviului care a acoperit Pompeiul. El a dat numele său termelor (p. 333) și arcului care îi celebrează triumful.

TITUS LIVIUS

Titus Livius s-a născut la Padova în 59 î.e.n. (mort în 17 e.n.). A fost un erudit; intim al Curții lui August, și-a consacrat viața redactării unei *Istории a Romei* din care ni s-au păstrat 35 de cărți din 142 (de la origine pînă la 239 și de la 218 la 167 î.e.n.) Titus Livius a contribuit la configurarea imaginii tradiționale a Romei: cetate de soldați, animați de simțul „virtuții” și de un puternic patriotism. Titus Livius se asocia astfel operei de restaurare augusteană. Mereu preocupat de morală, criticînd destul de judicios izvoarele mediocre, realizează o compoziție analitică. Înzestrat cu imaginație și sensibilitate, excelează în reînvierea trecutului prin povestiri cît și prin discursuri. Stilul său este intens periodic și voluntar poetic cînd tratează despre epoci îndepărtate în timp (vezi p. 220).

TITUS TATIUS

Rege al Romei.

Coliba lui Titus Tatius (Pp. 18 și 24).

TIVOLI

Tibur, oraș așezat pe riul Anio, la 30 de km de Roma; trecea drept întemeiat de fiul ghicitorului Amfiaraos. El a fost ocupat în secolul al IV-lea î.e.n. de Roma (P. 284). Ruinele vilei lui Hadrian.

TOGĂ

(Vezi VEȘMINTE.)

TOPONIMIE

— galo-romană (P. 295).

TORQUES

Recompensă militară (p. 194).

TRAGEDIA LATINĂ

(Pp. 402 și urm.)

TRAIAN

Marcus Ulpius Traianus s-a născut în Spania, la Italica (Betica), în 53 e.n. Familia sa aparține ordinului senatorial. El prestează serviciul militar în Siria în calitate de tribun militar sub comanda tatălui său, apoi exercită succesiv magistraturile din *cursus honorum* pînă la consulat (91), pe care îl obține după campania sa împotriva lui Sabinus în Germania, în timpul lui Domitian. La moartea acestuia era guvernator în Germania Superioară. Nerva îl adoptă puțin după aceea și îl desemnează drept succesorul său (p. 75). Traian a avut grijă să asigure securitatea Imperiului și domnia sa, marcată de un anumit liberalism (respectul formelor republicane, înțelegere cu Senatul, favoruri acordate mai ales provincialilor etc.), cunoaște un lung șir de războaie (împotriva dacilor: 101—102 și 105—106 și împotriva parților: 113—117). Traian încearcă totuși în timpul șederii la Roma să reînsușească agricultura aflată în declin și să reactiveze marele comerț (amenajarea porturilor de la Ostia, de la Ancona, de la Centumcellae). Aurul dacilor evită criza financiară (p. 77) și îi permite chiar să construiască la Roma cel mai mare for imperial (p. 320) și imensele piețe care îi poartă numele. Imperiul atinge extinderea sa maximă prin creerea provinciilor din Dacia, Arabia, Mesopotamia, Asiria și Armenia. Dar aceste cuceriri erau fragile și pericolul partic, mai ales, nu va fi înlăturat cînd Traian, bolnav, moare la 11 aprilie 117 la Selinont în Cilicia.

TRÈVES

Augusta Treverorum, colonie întemeiată de August în țara trevirilor (celto-germani). Oraș principal al Galiei belgiene de pe Mosela. Reședință a procuratorului din Belgia și din Germania, în timpul lui Claudius. Devine în timpul lui Dioclețian reședința prefecturii pretorului pentru diocesa Galiilor și capitala provinciei Belgica Prima. A fost unul din orașele cele mai înfloritoare ale Occidentului roman (ateliere monetare și universități importante). Există încă numeroase vestigii: amfiteatru, terme, biserică, necropole, incintă (*Porta Nigra*), palatul lui Constantin. Ea a trebuit să reziste unor numeroase asalturi și a fost la un moment dat capitala unui imperiu galic, în timpul lui Tetricus, în secolul al III-lea e.n. Roma a pierdut-o în 455 (invazia francilor).

TRIADĖ DIVINĖ

(P. 32.)

TRIARII

(Vezi capitolul V despre armată.)

TRIBUNALE

Numele se aplică mai întâi estradei pe care stătea magistratul. Tribunalele civile sînt organizate conform principiului în virtutea căruia magistratul nu împarte el însuși dreptatea și desemnează un judecător arbitru. Juriile permanente nu apar decît în secolul al II-lea î.e.n. (vezi *QUAESTIONES PERPETUAE*). În timpul Imperiului, consiliul împăratului devine tribunalul suprem (P. 59) (vezi și *JUSTITIÆ*, *DECEMVIRI* etc.).

TRIBUNI

Magistrați îndeplinind funcții diferite (politice și militare). Numele derivat de la cuvîntul „trib“ desemna, poate, la început pe *curatores tribuum* (administratori ai triburilor). — ai plebei. Creați în 494 pentru a apăra interesele plebeene (p. 40); Sulla încearcă la un moment dat să-i suprimе (p. 59). Ei sînt în număr de doi, de cinci, apoi de zece. Numiți de către comițiile tribute (p. 156), intră în funcție la 10 decembrie. Inviolabili, investiți cu puteri de *intercessio* și de *veto*, înzestrați cu *ius auxilii*, prezidează comițiile tribute și *contiones* (reuniuni publice), pot aplica amenzi și pot opera arestări. Nu exercită aceste atribuții decît pe un spațiu de o milă în jurul orașului și nu pot părăsi Roma. — cu puteri consulare (P. 41). — cu puteri militare. Ofițeri de legiune (p. 176).

TRIBURI

- primitive (Pp. 26 și urm.).
- urbane și rustice (P. 260).

TRIBUT

Impozit direct perceput pe persoană în anumite provincii și pe bunurile (*ex censu*) cetățenilor romani (p. 172).

TRICLINIUM

(P. 427.)

TRIUMF

(Pp. 194 și urm.)

TRIUMVIRAT

Primul (P. 62).

Al doilea (P. 65).

TROFEU

Monument comemorativ al unei victorii (cf. ARCURI DE TRIUMF). Printre cele mai celebre se numără cel de la La Turbie, ridicat în amintirea pacificării Alpilor (6 î.e.n.).

TROIENI

Legenda lui Enea (Pp. 11 și 404).

TULLIANUM

Închisoare de stat în For. Ea cuprindea două etaje și o carceră subterană, boltită, unde prizonierii, lipsiți de lumină, erau condamnați să moară de foame (Vercingetorix).

TULLUS HOSTILIUS

Rege al Romei (P. 24).

Mormînt (P. 306).

TUNICĂ

(Vezi VEȘMINTE.)

TURIA

„Romanul“ Turiei (P. 128).

TURNURI MOBILE

— de asediu (P. 190).

TUSCULUM

Oraș ocupînd amplasamentul actualului Frascati, aproape de Monte Cavo; trecea drept întemeiat de un fiu al lui Ulise, Telegonos, pe care croul l-ar fi avut cu Circe. Supus mai întîi influenței etrusce, Tusculum a trecut de partea Romei după „revoluția“ din 509. Celebru pentru vilele sale elegante. Cicero a scris aci *Tusculane*. Vestigii de vile, teatru, incinte.

TUTELĂ

Statut al persoanelor considerate fără capacitate juridică (orfani de tată, femei nemăritate). Tutela femeilor (p. 125) a fost suprimată începînd cu Marcus Aurelius.

T

TĂRANI

(Vezi capitolul VII, pp. 257 și urm.)

Influența mentalității țărănești asupra limbii (Pp. 207 și 259).

Influența mentalității țărănești asupra moralei (P. 92).

Influența mentalității țărănești asupra locuințelor (P. 280; vezi și GRĂDINI, VILLA).

Influența mentalității țărănești asupra literaturii (P. 258).

U

ULPIAN

Domitius Ulpianus este un sirian care a exercitat prefectura pretorienilor din 205 pînă la 211 e.n. Jurist de mare valoare a coordonat legislația imperială; opera sa stă la baza Pandectelor lui Iustinian. A fost asasinat de pretorienii în 228.

UMANISM

Noțiune și dezvoltare (Pp. 98 și urm.).

UNIVERSITĂȚI PROVINCIALE

Universitățile au la origine școlile de retori și de filozofi din Atena clasică (Academia, Liceul). Ele se dezvoltă la Roma începînd cu Antoninii. Mai multe provincii au numărat universități celebre. În Galia: Autun, Bordeaux, Marsilia, Trèves (p. 110). În Orient: Efes, Beirut, Alexandria etc.

URBANISM

Trebuie renunțat definitiv la iluziile lui Pigorini care credea să redescoperă în terramare planurile regulate ale cetăților romane. Influența etruscă a putut fi considerabilă (exemplu la Marzabotto), dar prioritatea pare că aparține Greciei. În secolele al VI-lea și al V-lea î.e.n., alături de sistemul octogonal simplu, originar din Orient, apare planul în carouri (*per strigas*). Numele lui Hippodamos din Milet este mai ales un simbol: arhitectul a putut transforma în doctrină un sistem preexistent acordînd o atenție deosebită caracterului monumental și efectelor scenografice. Unele cetăți romane derivă din sistemul hippodamic cu *insulae* de unul pe două pogoane (sau mai mult). Exemple se găsesc chiar pe terenurile accidentate (Norba, Alba Fucens, Cosa). Apar variante în raport cu tipul de *castrum*,

frecvent întâlnit la originea coloniilor romane. Spre deosebire de cetatea greacă descentralizată, disciplina militară și politică de la Roma ordonează locuințele în jurul forului, centru politic situat la intersecția axelor. La Roma, chiar creșterea dezordonată a numărului locuințelor și tradiția au făcut dificile planurile de urbanism: mari monumente sînt însemnate de guvernările lui Sulla și August, apoi de seria de foruri imperiale și de reconstrucțiile efectuate după incendii (Nero).

URNE - COLIBE

(P. 9.)

USUCAPIO

(P. 124.)

V

VALEA MURCIA

Depresiune situată între Palatin și Esquilin, ocupată aproape în întregime de CIRCUS MAXIMUS (P. 354).

VALENȚA

Colonie romană a cărei întemeiere a fost, poate, realizată de Iulius Caesar. Ea își datorează importanța situației sale de răscruce a drumurilor. Fotografia aeriană a relevat într-un mod precis planul său în formă de tablă de șah.

VALLUM

Palisadă de retranșament (vezi p. 186).

VARRO

Marcus Terentius Varro s-a născut la Reate (astăzi Rieti), în Sabinia, la 116 î.e.n. El a exercitat magistraturile prevăzute în *cursus*, s-a luptat în 76 în Spania sub comanda lui Pompei, apoi a participat la războiul împotriva piratilor. Era locotenentul lui Pompei în Spania în momentul războiului civil, în 49, și a trebuit să se închine în fața superiorității militare a lui Caesar. A participat la bătălia de la Farsalus dar a fost iertat de învingător și a fost însărcinat de el să reorganizeze bibliotecile din Roma. După instaurarea Imperiului, Varro se numără printre prietenii și sfet-

nicii lui August. Opera lui Varro a fost considerabilă: poeme, satire, tragedii, discursuri etc. dovedesc talentul său, dar Varro a fost mai ales un „savant“ care s-a preocupat de gramatică, antichități naționale, istorie religioasă etc. Nu avem decît cîteva fragmente din numeroasele sale tratate care au fost o sursă inepuizabilă pentru toți erudiții ce i-au urmat. A murit în 27 î.e.n. (Pp. 274 și urm. și 385).

V A S I O

Cetate romană la *Vasio* al cărei progres pare a data din timpul lui August. Săpături importante. Vestigii de vile numeroase, de terme și ale unui teatru. Muzeul adăpostește cîteva frumoase tipuri de sculptură.

V E I I

Oraș etrusc în valea Tibrului, la cîteva mile în amonte de Roma. Centru de artă în timpul apogeeului etrusc (Apollo din Vei, p. 33), a exercitat o mare influență asupra Romei.

— cucerit de Roma (P. 33).

— preferat Romei (P. 42).

V E L A B R U M

Regiune constituind debușeei forului între Capitoliu și Palatin și conducînd la *Forum Boarium*. Mărginită de două străzi principale, VICUS TUSCUS la sud și VICUS JUGARIUS (stradă a fabricanților de juguri) în nord. Ea cuprindea două părți, de unde pluralul *Velabra* întrebuițat de unii autori (vezi mai jos VELABRUM MINUS).

Vestigii principale: arcul schimbătorilor și arcul lui *Ianus quadrifons*.

V E L A B R U M M I N U S

Porțiunea cea mai mlăștinoasă între Caelius, Aventin și Palatin; aici se va înălța Coliseul (P. 354).

V E L I T I

Infanterie ușoară.

(Vezi capitolul V despre armată.)

V E L U M

Pinză întinsă în timpul spectacolului deasupra teatrelor și a amfiteatrelor.

VENATIO

(Vezi VÎNĂTOARE.)

VENUS

Divinitate italică (Venus din Ardea) asimilată în secolul al II-lea Afroditei de pe muntele Eryx (*Venus Erucina*). Patroană a lui Sulla, a lui Pompei (*Venus Victrix*) și a lui Caesar (*Venus Genetrix*) (p. 447). Aceasta din urmă avea un templu în forul lui Caesar; un alt sanctuar a fost ridicat de Hadrian pe amplasamentul așa-numitei *Domus Aurea* a lui Nero (templul lui Venus și al Romei).

VERCINGETORIX

Prinț arvern care după ce l-a sprijinit pe Caesar s-a revoltat împotriva sa, încercând să grupeze toate semințiile galice împotriva invadatorului (pp. 62 și 184). Dar, după un succes la Gergovia, mișcarea sa a fost zdrobită, și el însuși a trebuit să se predea lui Caesar în fața Alesiei. El a figurat în triumful lui Caesar, în 46, și a fost executat (p. 196).

VERGILIU

Publius Vergilius Maro s-a născut aproape de Mantua către anul 70 î.e.n. într-o familie modestă. Și-a făcut studiile la Cremona, apoi la Milan și, în sfârșit, la Roma. În momentul morții lui Caesar era în bune raporturi cu guvernatorul „antoninian“ Asinius Polio; face parte dintre „poetii noi“, discipoli ai alexandrinilor. Primul său succes adevărat s-a realizat prin publicarea *Bucolicelor* (între 47 și 37). Ruinat de împărțirea pământurilor între veterani, Vergiliu a trebuit să accepte protecția lui Mecena și a lui Octavian și s-a fixat la Roma. În 30, a publicat cele patru cînturi ale *Georgicelor*. Din acest moment, Vergiliu trăiește la Neapoli foarte retras și lucrează la *Eneida*; a murit în anul 19 în cursul unei călătorii în Grecia, lăsînd neterminat poemul său care va fi publicat de prieteni. (Vezi pp. 224 și urm. și 105, 110, 257.)

VERGOBREȚI

Duumviri la Saintes (p. 434) și în alte cîteva cetăți galice.

VERRES

Caius Licinius Verres s-a născut la Roma către anul 119 î.e.n. Tânăr nobil, el a fost mai întîi questorul lui Carbo, un membru al partidului popular în Cisalpina (86), dar nu

a întârziat să treacă în partidul lui Sulla. A participat în 82 la războiul împotriva piratilor. Pretor urban în 76, a guvernat Sicilia în calitate de propretor din 75 până în 72. Dar a fost, la ieșirea din funcție, atacat de administrații săi care i-au reproșat tot felul de detournări de fonduri. Cicero s-a făcut avocatul acuzării și a obținut ca Verres, sigur de condamnare, să se exileze voluntar. A revenit la Roma în 44, după o amnistie a lui Caesar, dar a fost proscris și a murit în anul următor (P. 60).

VERZ I

— la Circ (P. 410).

VE SPAS IAN

Titus Flavius Vespasianus s-a născut la 17 noiembrie anul 9 e.n. în Sabinia; era un „mic burghez”: tribun militar al Traciei, apoi edil, pretor, în sfârșit consul suffect în 51, în timpul lui Claudiu. Era un militar și comandase mai multe armate, pe Rin și în Britania. În 66, Nero îi dă guvernarea provinciei Asia, apoi îl însărcinează să reprime revolta iudeilor în 67. La moartea lui Nero, constrins să se sinucidă din pricina revoltei lui Vindex și a ostilității senatului, Vespasian, care se află în Egipt, asistă la luptele care îi pun succesiv față în față pe Galba și Otho, apoi pe Otho și Vitellius. La sfârșit, sprijinit de Mucius și de Antonius Primus, comandanți ai legiunilor de la Dunăre și din Orient care îi zdrobesc pe Vitellius și pe Civilis, Vespasian aclamat la Alexandria, debarcă la Roma (p. 73). Prima sa grijă este de a restabili ordinea internă și mai ales visteria compromisă de cheltuielile lui Nero, dar politica sa favorabilă provincialilor pe care tinde să-i pună în locul membrilor vechilor familii aristocratice și reformele lui financiare, care îl determină să deposeze senatul de privilegiile și prerogativele sale, provoacă opoziția senatorilor. El ține să asocieze pe fiii săi Titus și Domițian de la venirea lui la putere, dar dinastia flaviană încetează odată cu moartea celui din urmă, decedat în 96, la 17 ani după Vespasian.

VE STA

Divinitate arhaică a vetrei al cărei templu circular se găsește în For. Cultul ei supravegheat de marele pontif este asigurat de VESTALE. Numeroase efigii apar pe monedele

romane din epoca imperială. Cultul Vestei, pur italic, nu s-a răspândit în provincii (P. 21).

V E S T A L E

Colegiu de preotese slujind cultul Vestei; numărul lor a fost de 4, apoi de 6, în sfârșit de 7. Vestalele erau recrutate între șase și zece ani; ele trebuiau să aibă tatăl și mama în viață și primeau o educație specială foarte lungă. Sacerdoțiul dura 30 de ani după care vestalele puteau să se mărite. În timpul sacerdoțiului ele trebuiau să rămână caste, să se abțină de la orice cochetărie, să întrețină focul sacru al cetății. Orice greșală atrăgea o pedeapsă teribilă: vinovata era îngropată de vie. Vestalele se bucurau de un mare prestigiu și aveau puterea de a salva de la moarte orice condamnat pe care îl întâlneau atunci când era dus la supliciu (p. 309). Vestalele locuiau în forum, într-o casă de mari dimensiuni, aproape de templul zeiței. Vestigiile actuale datează din epoca lui Septimius Severus. Reprezentanți: statuile din atriumul Vestei, monede și medalii.

V E Ș M I N T E

Tipurile de veșminte au variat de la origini și pînă în timpul Imperiului târziu. La început se pare că cetățeanul roman a purtat o simplă eșarfă de pînă (*subligaculum*) sub togă. Dar, în epoca clasică, se punea sub aceasta una sau mai multe tunici (*tunica*). Tunica este un fel de kimono cu mâneci scurte care ajungea pînă la jumătatea piciorului, susținută de o curea care umfla tunica și degaja mai mult sau mai puțin picioarele. Confectionată din in sau din lînă, această tunică putea fi împodobită cu o bandă de purpură, semnul distinctiv al senatorilor. Veșmîntul național al romanilor este *toga*, haină mare de lînă, în formă de trapez; latura mică se punea pe umărul stîng, în timp ce cealaltă, rotunjită înconjură corpul și era aranjată în mod deosebit. Această togă se purta în toate împrejurările vieții publice. Dar încă în timpul Imperiului timpuriu toga apărea ca ceva incomod de care oamenii tindeau să se elibereze cît mai repede. Astfel, în viața cotidiană, se preferau din ce în ce mai mult veșminte de origine străină: *pallium*, care era o manta greacă, sau *lacerna* și *paenula*, care erau pelerine cu sau fără capişon. Costumul feminin se compunea dintr-o tunică, *stola*, mult mai lungă decît cea a bărbaților, ajungînd pînă la călcîie. Pe umeri femeile aruncau o *palla* care le acoperea pieptul pînă la centură. În epoca clasică doar curtezanele purtau togă.

VETERANI

(P. 201. Vezi și COLONII.)

VIA

Desemnează un drum (drum roman) sau o stradă principală. Roma număra 30 de mari artere printre care *Via Sacra* (For) și străzile care corespundeau drumurilor pornind de la Roma, ca *via Lata*, traseul urban al așa-numitei *via Flaminia* etc.

VICUS

Termen care la Roma desemna cartierele și străzile obișnuite: *vicus Tuscus* traversând Velabrum și locuit de meșteșugari etrusci, *Vicus Iugarius* la picioarele Capitoliului, *Vicus Patricius*, *Sandaliarius* etc.

VIE NNE (Isère)

Colonie latină întemeiată de Caesar pe amplasamentul unei cetăți galice. Urma incintei romane este încă vizibilă. Se regăsesc vestigiile unui teatru, dar orașul este celebru mai ales prin templul lui August și al Liviei, comparabil Casei pătrate de la Nîmes (Pp. 443 și 447).

VIGILII

Miliție urbană compusă din sclavi și din liberi angajați ai poliției din Roma în timpul nopții. Ei erau comandați de prefectul vigiliilor (Pp. 171, 203 și 360).

VIGINTIVIRAT

Se desemnează cu acest nume magistraturile preliminare ale carierei senatoriale. Vor fi angajați de *decemviri litibus iudicandis* (care judecau contestațiile relative la starea civilă a cetățenilor), de *tresviri capitales* (care prezidau execuțiile capitale), de *tresviri monetales* (însărcinați cu băutul monezelor), de *tresviri viarum curandarum* (însărcinați cu întreținerea străzilor din Roma).

VILLA

Locuința rustică tradițională, utilitară, apărută din curtea, inițial deschisă, cu o clădire centrală a suferit încă din secolul al II-lea î.e.n. influența hellenismului și s-a apropiat de *domus* urbană cu peristil pentru a deveni vila decorată bogat (fresce, mozaic). Tipul arhitectural variază după provincii. Unele vile imperiale sînt enorme (vila lui Hadrian,

vila de la Piazza Amerina). În timpul Imperiului timpuriu vila se fortifică și se izolează pe domeniu și manifestă puterea economică a unei clase.

— *rustica* (vezi pp. 280 și urm. și 287).

— *suburbana* (Pp. 283 și urm.).

— *provinciale* (Pp. 294).

Numeroase vestigii în Italia: Pompei, Herculaneum, Tivoli, Frascati etc.

VILLANOVIENI

(Pp. 10—13.)

VIMINAL

Una din colinele Romei între Quirinal și Esquilin.

VIN

— interzis femeilor (P. 262).

Rație de vin (P. 269).

Commisatio (P. 428).

VIRTUS

(Vezi pp. 101 și urm. și 94, 106, 214.)

VINĂTOARE

(P. 334.)

— la circ (vezi CIRC).

VITELLIUS

Aulus Vitellius s-a născut la 24 septembrie, 15 e.n. El aparținea nobilimii senatoriale; consul în 48 e.n., a exercitat proconsulatul în Africa; comanda armata din Germania inferioară, în 69, când legiunile sale l-au proclamat împărat. El a organizat un marș asupra Romei și, cu auxiliarii săi germani, egali etc., repurtează victoria împotriva lui Otho, dar nu a putut rezista în războiul pe care i l-au făcut Mucian și Vespasian; făcut prizonier a fost ucis (21 decembrie 69) (Pp. 71 și 410).

VITRUVIU

Marcus Vitruvius Pollio este un arhitect roman din timpul lui August, a cărui lucrare *De Architectura*, dacă nu a exercitat aparent decît o modestă influență asupra arhitecturii, a fost în schimb foarte celebră începînd cu Renașterea. Acest tra-

tat rezumă ansamblul tehnicii inginerului roman, dar spiritul sistematic al autorului său l-a determinat să amestece propriile sale teorii și practica contemporană.

V O L S I N I I

Capitală religioasă a confederației etrusce, ocupa așezarea de la Bolsena. Săpături franceze în curs.

— cucerit de Roma (P. 47).

V O L U B I L I S

Săpăturile franceze au revelat acest oraș din Mauritania tingitană (nu departe de Meknès) una din capitalele regelui Iuba, apoi cetate principală a provinciei romane (P. 437). Vestigii importante ale ansamblului. Case particulare (p. 448).

V O M I T O R I A

(P. 339, vezi și AMFITEATRU.)

V U L C A N

Zeu al focului. Asimilat lui Hefaistos (P. 311).

V U L C I

Importantă așezare etruscă. Morminte cu fresce.

Z

Z A M A

Victorie a lui Scipio asupra lui Hannibal în 202 î.e.n. (p.53).

Z A R U R I

Jocuri cu zaruri (P. 386).

Z E I

Rolul zeilor în lume (P. 94 și vezi RELIGIA romană).

— infernali (P. 93).

— romani și greci (asimilați și adoptați).

Z I D U R I (de cetate)

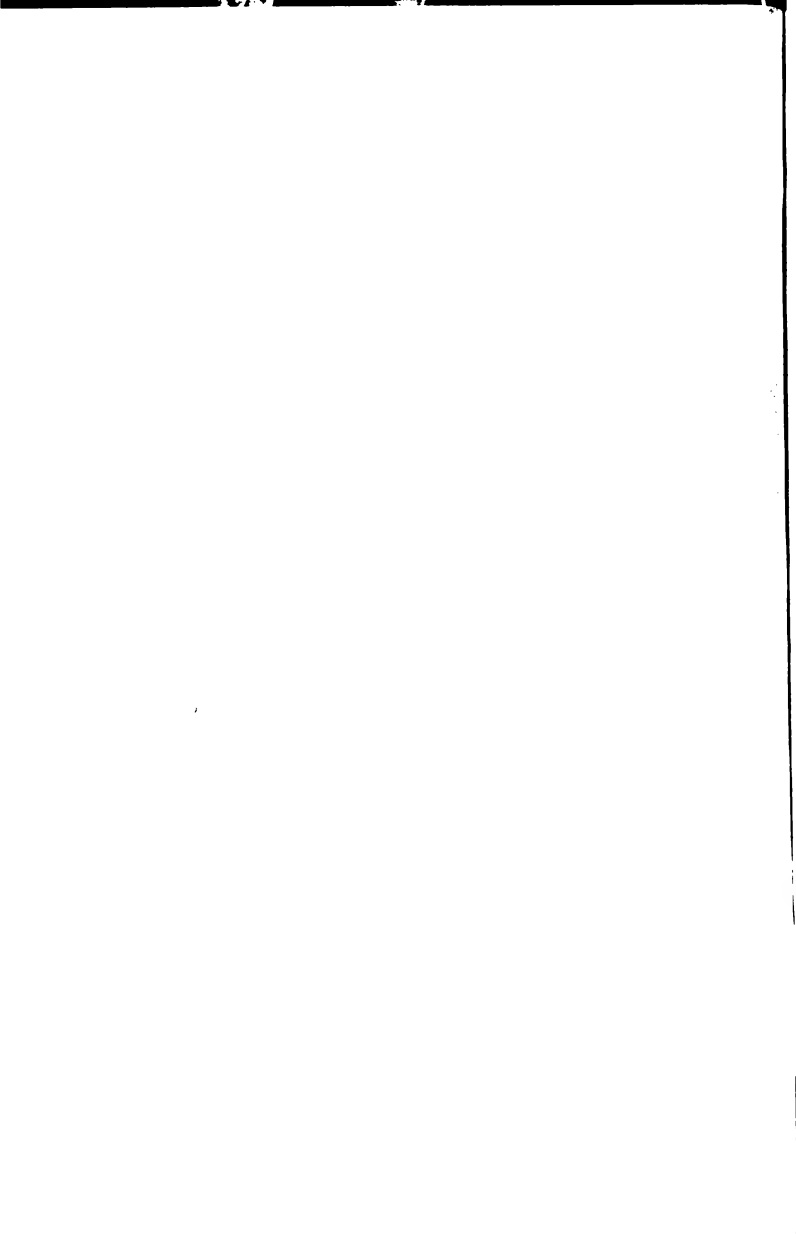
Zidul este simbolul după care se recunoaște cetatea, cu porțile sale care sînt în același timp și arcuri de triumf; este

senmul unei fundații regulate (p. 9), civile și politice, privilegiul coloniilor. Cu toate acestea, în epocă de pace a Vechiului Imperiu, numeroase astfel de fundații nu erau fortificate. Pericolul invaziilor, îndeosebi în Occident (la mijlocul secolului al III-lea în Galia), a silit orașele să se adune în interiorul unor ziduri înălțate în pripă, reduse ca întindere, nu prea groase, la început, și cu mai multe turnuri. Zidul lui Aurelian (P. 81). Vestigii importante.

— servian. Origine și întindere (pp. 28 și urm., 302 și urm.). Vestigii de dată controversată.

Principalele vestigii în afara Romei: Carmona, Fondi, Osuna (Servilla), Tarragona (Spania), Gerasa (Iordania), Seleucia (Siria), Spello, Norba și, mai ales, Ferento (Italia). Unele ruine în Anglia (York, Londra) și în Franța (Arles, Autum) etc.

INDICAȚII BIBLIOGRAFICE

Nu putem da aci o bibliografie completă a lucrărilor referitoare la Civilizația romană. Am dori numai să completăm acest volum cu indicațiile care permit cititorului să adâncească explorările unor probleme specifice. Am stăruit asupra lucrărilor generale, care pun anumite probleme, mai degrabă decît asupra manualelor ce expun numai situația inevitabil temporară a cunoștințelor dobîndite într-un domeniu sau altul.

I. LUCRĂRI GENERALE

- A. Bibliografii**
- B. Enciclopedii**
- C. Istorii ale civilizației**

II. ISTORIA POLITICĂ

- A. Lucrări de ansamblu**
- B. Originile**
- C. Republica**
- D. Imperiul**

III. ISTORIA MILITARĂ

IV. DREPT ȘI INSTITUȚII

- A. Probleme generale**
- B. Drept public și constituțional**

- C. Bazele juridice ale principatului
- D. Instituțiile provinciale și municipale
- E. Drept privat.

V. ISTORIA ECONOMICĂ

VI. VIAȚA INTELECTUALĂ ȘI ARTISTICĂ

- A. Istoria științelor
- B. Limba
- C. Literatura
- D. Artele plastice
- E. Arhitectura și urbanismul
- F. Educația

VII. VIAȚA SOCIALĂ

VIII. ISTORIA RELIGIEI

IX. VIAȚA COTIDIANĂ ȘI FAMILIALĂ

- A. Lucrări generale
- B. Sporturi și jocuri
- C. Pieptănătura
- D. Costumul
- E. Bucătăria
- F. În provincii
- G. Viața de familie

X. GEOGRAFIA ANTICĂ

XI. HERCULANUM ȘI POMPEI

I. LUCRĂRI GENERALE

A. Bibliografii

*Bibliotheca philologica classica. Index librorum, periodi-
corum, dissertationum... L'histoire et ses méthodes. Recherche,
conservation et critique des témoignages.* Sub conducerea lui
CH. SAMARAN, Paris, 1961.

Suppl. la *Jahresbericht über die Fortschritte der klassischen Altertumswissenschaft*.

J. MAROUZEAU: *Dix années de bibliographie classique*, 1914—1924, 2 vol., Paris, 1924.

J. MAROUZEAU (în colaborare cu J. ERNST): *L'Année philologique*, Paris, 1928 și urm.

J.A. NAIRN'S: *Classical Hand-List*, edit. B.H. Blackwell, ediția a 2-a, Oxford, 1939.

P.PETIT: *Guide de l'étudiant en histoire ancienne*, Paris, 1959. Să se consulte: A. PIGANIOL, *Histoire de Rome*, colecția „Clio”, ediția a 4-a, Paris, 1954.

The Year's Work in classical studies, Bristol, 1907 și urm.

B. Enciclopedii

FR.W. CORNISH: *Concise Dictionary of Greek and Roman Antiquities*, Londra, s.d.

DAREMBERG, SAGLIO, POTTIER: *Dictionnaire des Antiquités grecques et romaines*, 10 vol., Paris, 1877—1919.

MOMMSEN și MARQUARDT: *Handbuch der römischen Altertümer*, ediția a 2-a, 7 vol., Leipzig, 1876—1888. Traducere fr. de G. HUMBERT: *Manuel des Antiquités romaines*, 19 vol., Paris, 1887—1907.

IWAN VON MÜLLER și W. OTTO: *Handbuch der klassischen Altertumswissenschaft*, München, 1893—1939 (în curs de revizuire).

PAULY, WISSOWA, KROLL: *Realencyclopädie der Altertumswissenschaft*, Stuttgart, 1894 (în curs de publicare).

E. DE RUGGIERO și G. CARDINALI: *Dizionario Epigrafico di antichità romane*, Roma, 1886 și urm. (în curs de publicare).

O. SEYFFERT: *A dictionary of classical Antiquities: Mythology Religion, Literature and Art*. From the German, revised and edited with additions, by H. NETTLESHIP and J. SANDYS, ediția a 4-a, New York, 1899.

H.B. WALTERS: *A classical Dictionary of Greek and Roman antiquities, biography, geography and mythology*, Cambridge, 1916.

C. Istorii ale civilizației romane

A. AYMARD și J. AUBOYER: *Rome et son Empire*, Paris, 1954.

G. BAILEY: *The Legacy of Rome*, Oxford, 1923.

E. BAUMGARTEN, F. POLAND, R. WAGNER: *Hellenistisch-römische Kultur*, Leipzig, 1913.

- R. BLOCH et J. COUSIN: *Rome et son destin*, Paris, 1960.
H. TH. BOSSERT și W. ZSCHIEITZSCHMANN: *Hellas und Rom. Die Kultur der Antike in Bildern*, Berlin, 1936.
Traducere engleză, New York, 1936.
O. CRUSIUS, O. IMMISCH, TH. ZIELINSKI: *Das Erbe der Alten*, 10 vol., Leipzig, 1910—1924.
M. GRANT: *The World of Rome*, Londra, 1960.
A. GRENIER: *Le Génie romain dans la religion, la pensée et l'art*, Paris, 1925.
G. GRUPP: *Kulturgeschichte der römischen Kaiserzeit*, 2 vol., 1903—1904.
M. HOMO: *La Civilisation romaine*, Paris, 1930.
O. IMMISCH: *Das Erbe der Alten*, 26 vol., Leipzig, 1919—1936.
J.C. STOBART: *The grandeur that was Rome*, 4 thied. edited and revised by W.S. Maguiness und H.H. Scullard, Londra, 1961.
P. WENDLAND: *Die hellenistisch-römische Kultur in ihren Beziehungen zu Judentum und Christentum*, ediția a 3-a, Tübingen, 1912.
TH. ZIELINSKI: *Histoire de la Civilisation antique*, traducere fr., Paris, 1931.

II. ISTORIA POLITICĂ

A. Lucrări de ansamblu

- K. J. BELOCH, G. DE SANCTIS, E. HOHL, H. VON SODEN: *Propyläen Weltgeschichte*, vol. II, *Hellas und Rom*, Berlin, 1931.
BURY, COOK, ADCOCK, CHARLESWORTH: *The Cambridge Ancient History*, Vol. VII, VIII, IX, X, XI, XII, Cambridge, 1928—1936.
G. GLOTZ, „Histoire générale“: *Histoire romaine*, vol. I de E. PAIS și J. BAYET: *Des origines à l'achèvement de la conquête, 133 avant Jésus-Christ*, ediția a 2-a, Paris, 1940.
Vol. II, *La République romaine de 133 à 44 avant Jésus Christ*, 1v. de G. BLOCH et J. CARCOPINO: *Des Gracques à Sylla*, Paris, 1935, v. 2 de J. CARCOPINO: *César*, ediția a 5-a, Paris, 1968.
Vol. III de L. HOMO: *Le Haut-Empire*, Paris, 1935.
Vol. IV de M. BESNIER: *L'Empire romain de l'avènement des Sévères au Concile de Nicée*, Paris, 1937.
L. HALPHEN și PH. SAGNAC: colecția „Peuples et Civilisations“. Vol. III: A. PIGANOL, *la Conquête romaine*,

ediția a 4-a, Paris, 1944. Vol. IV: E. ALBERTINI, *l'Empire romain*, ediția a 3-a, Paris, 1939.
 E. MEYER: *Geschichte des Altertums*, ediția a 1-a, Stuttgart, 1893; vol. III revăzut de M.E. STIER, *ibid.*, 1937.
 A. PIGANIOL: *Histoire de Rome*, colecția „Clio“, citată mai sus.

B. Originile

- A. ALFOELDI: *Die Trajanischen Urahnenn der Römer*, Bâle, 1957.
 J. BÉRARD: *la Colonisation grecque de l'Italie méridionale et de la Sicile dans l'Antiquité: l'histoire et la légende*, Paris, ediția a 2-a, 1957.
 R. BLOCH: *Les Origines de Rome*, Paris, 1959.
 R. BLOCH: *Le Mystère étrusque*, Paris, 1957.
 FR. BOEMER: *Röm und Troja, Untersuchungen zur Frühgeschichte Roms*, Baden-Baden, 1951.
 P. BOSCH-GIMPERA: *Les Indo-Européens. Problèmes archéologiques*, Paris, 1961.
 P. DE FRANCISCI: *Primordia civitatis*, Roma, 1959.
 E. GJERSTAD: *Early Rome*, 4 volume, apărute, Lund, 1953–1966.
 A. GRENIER: *Bologne villanovienne et étrusque*, Paris, 1912.
 J. HEURGON: *La vie quotidienne chez les Etrusques*, Paris, 1961.
 G.A. MANSUELLI: *Les Civilisations de l'Europe occidentale*, Paris, 1967.
 M. PALLOTTINO: *Le origini storiche dei popoli italici in relazioni del X Congresso internazionale di Scienze storiche*, vol. II., 1953, pp. 3–60.
 M. PALLOTTINO: *L'origina delli Etruschi*, Roma, 1947.
 D. RANDALL MAC IVER: *Villanovians and early Etruscans*, Oxford, 1924.
 INEZ SCOTT RYBERG: *An Archaeological record of Rome, from VII th to the II nd Century B.C.* in *Studies and Documents*, XIII, 2 vol., ed. Kirsoff Lake and Silca Lake, Londra-Fitadelfia, 1940.
 H.H. SCULLARD: *From the Gracchi to Nero. A history of Rome from 133 B.C. to A.D. 68*, Londra, 1959.
 J. WHATMOUGH: *The fondations of roman Italy*, Londra, 1937.
Entretiens sur l'Antiquité classique. Vol. XIII: *Les Origines de Rome*, Fondation Hardt, Geneva, 1957.

C. Republica

G. BLOCH: *La République romaine, conflits politiques et sociaux*, Paris, 1913.

J. CARCOPINO: *Profils de conquérants*, Paris, 1961.

J. CARCOPINO: *Les Etapes de l'impérialisme romain*, Paris, 1961.

J. CARCOPINO: *Autour des Gracques*, ediția a 2-a (de C. NICOLET), Paris, 1966.

G. COLIN: *Rome et la Grèce de 200 à 146 avant Jésus-Christ*, Paris, 1905.

G. CORRADI: *Le grandi conquiste mediterranee*, Bologna, 1943.

G. GIANNELLI: vol. II din *Storia di Roma*, Bologna, 1938.

P. GRIMAL: *Le Siècle des Scipions: Rome et l'hellénisme au temps des guerres puniques*, Paris, 1953.

R. PARIBENI: vol. I din *Storia di Roma*, Bologna, 1953.

T. RICE HOLMES: *The roman republic and the founder of the Empire*, 3. vol., Oxford, 1923.

D. Imperiul

G. BLOCH: *L'Empire romain, évolution et décadence*, Paris, 1921.

A. CALDERINI: *I Severi, la crisi dell'impero al III secolo*, Bologna, 1949 (vol. VII din *Storia di Roma*).

J. CARCOPINO: *Points de vue sur l'impérialisme romain*, Paris, 1934.

V. CHAPOT: *Le Monde romain*, Paris, 1927.

A. VON DOMASZEWSKI: *Geschichte der römischen Kaiser*, 2 vol., ediția a 3-a, Leipzig, 1922.

L. HARMAND: *L'Occident romain: Gaule, Espagne, Bretagne, Afrique du Nord. 31 av. J—C. à 235 ap. J.C.*, Paris, 1960.

J.J. HATT: *Histoire de la Gaule romaine (120 av. J.C. — 451 ap. J.C.). Colonisation ou Colonialisme?*, Paris, 1959.

B.W. HENDERSON: *Five roman Emperors: Vespasian, Titus, Domitian, Nerva, Trajan, A.D. 69—117*, Cambridge, 1927.

L. HOMO: *L'Empire romain. Le gouvernement du monde. La défense du monde. L'exploitation du monde*, Paris, 1925.

C. PARAIN: *Jules César*, Paris, 1959.

R. PARIBENI: *L'età di Cesare e di Augusto*, Bologna, 1950 (vol. V din *Storia di Roma*).

- R. PARIBENI: *Da Diocleziano alla caduta dell'impero d' Occidente*, Bologna, 1941 (vol. VIII din *Storia di Roma*).
- G. CH. PICARD: *Civitas Mactaritana*, Tunis, 1958.
- G. CH. PICARD: *la Civilisation de l'Afrique romaine*, Paris, 1959.
- R. SYME: *The Roman Revolution*, Oxford, 1939.
- T. RICE HOLMES: *The architect of the roman Empire*, 2 vol., Oxford, 1928—1931.
- SIR MORTIMER WHEELER: *Les Influences romaines au-delà des frontières impériales*, traducere fr. de L. Thomas, Paris, 1960.

III. ISTORIA MILITARĂ

- P.K. BAILLIE REYNOLDS: *The Vigiles of Imperial Rome*, Oxford, 1920.
- G.E. CHEESMAN: *The Auxilia of the Roman Army*, Oxford, 1914.
- P. COUISSIN: *Les Armes romaines*, Paris, 1926.
- H. DELBRUCK: *Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politischen Geschichte*, 2 vol., ediția a 3-a, Berlin, 1920—1921.
- A. VON DOMASZEWSKI: *Die Rangordnung des römischen Heeres*, Bonn, 1908.
- M. DURRY: *les Cohortes prétoriennes*, Paris, 1938.
- G. FORNI: *Il reclutamento delle legioni da Augusto a Diocleziano*, Milano-Roma, 1953.
- A. KOSTER: *Das antike Seewesen*, Berlin, 1923.
- A. KOSTER: *Studien zur Geschichte des Antike Seewesens*, Klio, suppl., 1934.
- J. KROMAYER și G. VEITH: *Heerwesen und Kriegsführung der Griechen und Römer*, München, 1928. În I. von Müller (vezi lucrări generale).
- J. KROMAYER și G. VEITH: *Antike Schlachtfelder*, 4 vol., Berlin, 1902—1931.
- J. KROMAYER și G. VEITH: *Schlachtenatlas zur antiken Kriegsgeschichte*, Leipzig, 1922.
- LEFEBVRE DES NOETTES: *De la marine antique à la marine moderne. La révolution du gouvernail. Contribution à l'étude de l'esclavage*, Paris, 1935.
- K. LEHMANN-HARTLEBEN: *Die antike Hafenanlagen des Mittelmeers*, Leipzig, 1923.
- M. MARIN Y PENA: *Instituciones militares romanas*, Madrid, 1956.

C. Republica

G. BLOCH: *La République romaine, conflits politiques et sociaux*, Paris, 1913.

J. CARCOPINO: *Profils de conquérants*, Paris, 1961.

J. CARCOPINO: *Les Etapes de l'impérialisme romain*, Paris, 1961.

J. CARCOPINO: *Autour des Gracques*, ediția a 2-a (de C. NICOLET), Paris, 1966.

G. COLIN: *Rome et la Grèce de 200 à 146 avant Jésus-Christ*, Paris, 1905.

G. CORRADI: *Le grandi conquiste mediterranee*, Bologna, 1943.

G. GIANNELLI: vol. II din *Storia di Roma*, Bologna, 1938.

P. GRIMAL: *Le Siècle des Scipions: Rome et l'hellénisme au temps des guerres puniques*, Paris, 1953.

R. PARIBENI: vol. I din *Storia di Roma*, Bologna, 1953.

T. RICE HOLMES: *The roman republic and the founder of the Empire*, 3. vol., Oxford, 1923.

D. Imperiul

G. BLOCH: *L'Empire romain, évolution et décadence*, Paris, 1921.

A. CALDERINI: *I Severi, la crisi dell'impero al III secolo*, Bologna, 1949 (vol. VII din *Storia di Roma*).

J. CARCOPINO: *Points de vue sur l'impérialisme romain*, Paris, 1934.

V. CHAPOT: *Le Monde romain*, Paris, 1927.

A. VON DOMASZEWSKI: *Geschichte der römischen Kaiser*, 2 vol., ediția a 3-a, Leipzig, 1922.

L. HARMAND: *L'Occident romain: Gaule, Espagne, Bretagne, Afrique du Nord. 31 av. J—C. à 235 ap. J.C.*, Paris, 1960.

J.J. HATT: *Histoire de la Gaule romaine (120 av. J.C. — 451 ap. J.C.). Colonisation ou Colonialisme?*, Paris, 1959.

B.W. HENDERSON: *Five roman Emperors: Vespasian, Titus, Domitian, Nerva, Trajan, A.D. 69—117*, Cambridge, 1927.

L. HOMO: *L'Empire romain. Le gouvernement du monde. La défense du monde. L'exploitation du monde*, Paris, 1925.

C. PARAIN: *Jules César*, Paris, 1959.

R. PARIBENI: *L'età di Cesare e di Augusto*, Bologna, 1950 (vol. V din *Storia di Roma*).

- R. PARIBENI: *Da Diocleziano alla caduta dell'impero d' Occidente*, Bologna, 1941 (vol. VIII din *Storia di Roma*).
- G. CH. PICARD: *Civitas Mactaritana*, Tunis, 1958.
- G. CH. PICARD: *la Civilisation de l'Afrique romaine*, Paris, 1959.
- R. SYME: *The Roman Revolution*, Oxford, 1939.
- T. RICE HOLMES: *The architect of the roman Empire*, 2 vol., Oxford, 1928—1931.
- SIR MORTIMER WHEELER: *Les Influences romaines au-delà des frontières impériales*, traducere fr. de L. Thomas, Paris, 1960.

III. ISTORIA MILITARĂ

- P.K. BAILLIE REYNOLDS: *The Vigiles of Imperial Rome*, Oxford, 1920.
- G.E. CHEESMAN: *The Auxilia of the Roman Army*, Oxford, 1914.
- P. COUISSIN: *Les Armes romaines*, Paris, 1926.
- H. DELBRUCK: *Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politischen Geschichte*, 2 vol., ediția a 3-a, Berlin, 1920—1921.
- A. VON DOMASZEWSKI: *Die Rangordnung des römischen Heeres*, Bonn, 1908.
- M. DURRY: *les Cohortes prétoriennes*, Paris, 1938.
- G. FORNI: *Il reclutamento delle legioni da Augusto a Diocleziano*, Milano-Roma, 1953.
- A. KOSTER: *Das antike Seewesen*, Berlin, 1923.
- A. KOSTER: *Studien zur Geschichte des Antike Seewesens*, Klio, suppl., 1934.
- J. KROMAYER și G. VEITH: *Heerwesen und Kriegsführung der Griechen und Römer*, München, 1928. În I. von Müller (vezi lucrări generale).
- J. KROMAYER și G. VEITH: *Antike Schlachtfelder*, 4 vol., Berlin, 1902—1931.
- J. KROMAYER și G. VEITH: *Schlachtenatlas zur antiken Kriegsgeschichte*, Leipzig, 1922.
- LEFEBVRE DES NOETTES: *De la marine antique à la marine moderne. La révolution du gouvernail. Contribution à l'étude de l'esclavage*, Paris, 1935.
- K. LEHMANN-HARTLEBEN: *Die antike Hafenanlagen des Mittelmeers*, Leipzig, 1923.
- M. MARIN Y PENA: *Instituciones militares romanas*, Madrid, 1956.

- W.T. ARNOLD: *Roman Provincial Administration*, ediția a 3-a, publicată de E.S. BOUCHIER, Oxford, 1914.
- P. GUIRAUD: *Les Assemblées provinciales dans l'Empire romain*, 1887.
- C. HALGAN: *Essai sur l'administration des provinces sénatoriales sous l'Empire romain*, 1898.
- J.J. HATT: *Histoire de la Gaule romaine*, Paris, 1959.
- O. HIRSCHFELD: *Die Kaiserlichen Verwaltungsbeamten von Augustus bis Diocletian*, ediția a 2-a, 1905.
- Vezi PFLAUM în *Viata socială*.
- J.S. REID: *The municipalities of the Roman Empire*, Cambridge, 1913.
- G. H. STEVENSON: *Roman Provincial Administration*, Oxford, 1939.

E. Drept privat

- V. ARANGIO-RUIZ: *Storia del diritto romano*, Neapole, 1937.
- C.G. BRUNS: *Fontes iuris Romani antiqui*, ediția a 7-a, publicată de C. GRADENWITZ, 3 vol., Tübingen, 1919.
- W.W. BUCKLAND: *A Manual of Roman Law*, Cambridge, 1925.
- W.W. BUCKLAND: *The main institutions of Roman private Law*, Cambridge, 1931.
- J. CARCOPINO: *Les „prétendues lois royales“ în Mélanges de l'Ecole française de Rome*, 1937, pp. 344 și urm.
- E.C. CLARK: *History of Roman private Law*, 3 vol., Cambridge, 1906—1914.
- E. CUQ: *Manuel des institutions juridiques des Romains*, ediția a 2-a, Paris, 1928.
- J. DECLAREUIL: *Rome et l'organisation du Droit*, Paris, 1924.
- P.E. GIRARD: *Manuel élémentaire de droit romain*, ediția a 8-a, publicată de F. SENN, Paris, 1929.
- P.E. GIRARD: *Textes de droit romain*, ediția a 6-a, Paris, 1937.
- H. LÉVY-BRUHL: *Quelques problèmes du très ancien droit romain; essais de solutions sociologiques*, Paris, 1934.
- R. MONIER: *Manuel élémentaire de droit romain*, 2 vol., Paris, 1935—1938.
- S. RICCOBONO, F. BAVIERA, C. FERRINI: *Fontes iuris romani anteiustiniani...*, ediția a 2-a.
- FR. SCHULTZ: *Prinzipien des römischen Rechts*, München, 1934.

G.W. WESTRUP: *Introduction to Early Roman Law, comparative sociological Studies: the Patriarchal Joint Family. II. Joint Family and Family Property*, Copenhagen, 1934.

V. ISTORIA ECONOMICĂ

L. BRENTANO: *Das Wirtschaftsleben der antiken Welt*, 1929.

E. CAVAIGNAC: *Population et capital dans le monde méditerranéen antique*, Strasbourg, 1923.

M.P. CHARLESWORTH: *Trade Routes and Commerce of the Roman Empire*, ediția a 2-a, Cambridge, 1926, traducere fr., Paris, 1939.

O. DAVIES: *Roman mines in Europe*, Oxford, 1935.

A. DELOUME: *Les Manieurs d'argent à Rome jusqu'à l'Empire*, ediția a 2-a, Paris, 1892.

J. DONALDSON: *Woman, her position and influence in Ancient Greece and Rome*, 1907.

F.M. FELDHAUS: *Die Technik der Antike und des Mittelalters*, Potsdam, 1931.

T. FRANK: *An Economic Survey of Ancient Rome*, 4 vol., Baltimore, 1933—1938.

W.E. HEITLAND: *Agricola: a study in Agriculture and Rustic Life in the Greco-Roman World*, Cambridge, 1921.

LEFEBRE DES NOETTES: *La Force motrice animale à travers les âges*, Paris, 1924.

LEFEBVRE DES NOETTES: *L'Attelage, la force motrice animale à travers les âges, contribution à l'histoire de l'esclavage*, Paris, 1931.

H.J. LOANE: *Industry and Commerce of the City of Rome (50 B.C.—200 A.D.)*, Baltimore, 1938.

P. LOUIS: *Le Travail dans le monde romain*, Paris, 1912.

A.W. PERSSON: *Staat und Manufaktur im römischen Reiche*, Lund, 1923.

M. ROSTOVITZ: *Economic and Social History of the Roman Empire*, Oxford, 1926. Traducere germ., 2 vol., 1931. Traducere ital., ediția a 2-a, 1953; ediția a doua revăzută de M.P. FRASER, 2 vol., Oxford, 1957.

G. SALVIOLI: *Le Capitalisme dans le monde antique*, Paris, 1906. Ediția a 2-a ital., *Il capitalismo antico*, 1929.

J. TOUTAIN: *L'Économie antique*, Paris, 1927.

H. WALLON: *Histoire de l'esclavage dans l'Antiquité*, ediția a 2-a, 3 vol., Paris, 1879.

CF. R.H. BARROW: *Slavery in the Roman Empire*, 1928.
J.P. WALTZING: *Étude historique sur les corporations professionnelles chez les Romains*, 4 vol., Paris, 1895—1906.

VI. VIAȚA INTELECTUALĂ ȘI ARTISTICĂ

A. Istoria științelor

P. BRUNET et A. MIELI: *Histoire des sciences. Antiquité*, Paris, 1935.
B. FARRINGTON: *Science in Antiquity*, Londra, 1936.
R. TATON: *Histoire générale des Sciences. La science antique et médiévale, des origines à 1450*, Paris, 1937. Partea a 2-a de
PH. MICHEL et J. BEAUJEU.

B. Limba latină

G. DEVOTO: *Storia della lingua di Roma*, Bologna, 1940.
A. ERNOUT: *Morphologie historique du latin*, ediția a 2-a, Paris, 1927.
A. ERNOUT et A. MEILLET: *Dictionnaire étymologique de la langue latine. Histoire des mots*, ediția a 4-a, Paris, 1959.
J. B. HOFMANN: *Lateinische Umgangssprache*, ediția 2-a, Heidelberg, 1937.
M. LEUMANN, J.B. HOFMANN, A. SZANTY: *Lateinische Grammatik*, 2 vol., München, 1963.
A. MEILLET: *Esquisse d'une Histoire de la langue latine*, ediția a 4-a, Paris, 1938.
F. SKUTSCH: *Lateinische Sprache*, în *Kultur der Gegenwart*, ediția a 4-a, 1924.
V. VAANANEN: *Le Latin vulgaire des inscriptions pompéiennes*, nouvelle édition, Berlin, 1959.
V. VAANANEN: *Introduction au latin vulgaire*, Paris, 1963.

C. Literatură

Probleme generale

L. CASTIGLIONI: *Il problema della originalità romana*, Torino, 1928.
A.M. GUILLEMIN: *Le Public et la vie littéraire à Rome*, Paris, 1938.
W.K. ROLL: *Studien zur Verständnis der römischen Literatur*, Stuttgart, 1924.
F. LEO: *Die Originalität der römischen Literatur*, Göttingen, 1904.

Istoria literaturii

B. BARCHIESI: *Nevio epico*, Padova, 1962.

J. BAYET: *Littérature latine*, ediția a 4-a, Paris, 1941.

K. BUCHNER: *Virgilio*, Brescia, 1963.

J.W. DUFF: *Literary History of Rome from the origins to the close of the Golden Age*, Londra, 1909.

J.W. DUFF: *Literary History of Rome in the Silver Age, from Tiberius to Hadrian*, Londra, 1930.

J. FONTAINE: *Isidore de Séville et la culture classique en Espagne wisigothique*, Paris, 1959.

H.N. FOWLER: *A History of Roman Literature*, ediția a 2-a, 1923.

A. MICHEL: *Rhetorique et philosophie chez Cicéron. Essais sur les fondements philosophiques de l'art de persuader*, Paris, 1960.

A. MICHEL: *Tacite et le destin de l'Empire*, Paris, 1966.

R. PICHON: *Histoire de la littérature latine*, ediția a 5-a, Paris, 1912.

A. RIVAUD: *Histoire de la philosophie, I; Des origines à la scolastique*, Paris, 1948.

Atti del Convegno internazionale Ovidiano, Roma, 1959.

A. ROSTAGNI: *Storia della letteratura latina*, 2 vol., Torino, 1949.

M. SCHANZ: *Geschichte der römischen Literatur*, in T. von Müller, *Handbuch*, 4. vol., 1914—1935.

D. Artele plastice

Lucrări de ansamblu

Archeologia e storia dell'arte classica (Enciclopedia classica, sub conducerea lui G.B. PIGHI, C. del GRANDE, P.E. ARIAS), vol. XII, partea I, Torino, 1959.

A. FROVA: *L'arte di Roma e del mondo romano*, Torino, 1961.

G. CH. PICARD: *L'Art romain*, Paris, 1962.

CH. CL. VAN ESSEN: *Précis d'histoire de l'art antique en Italie*, Bruxelles, 1960.

Sculptura

E. ESPÉRANDIEU: *Répertoire général des bas reliefs, statues et bustes de la Gaule romaine*, 10 vol., Paris, 1907—1929.

G. CH. PICARD: *Les Trophées romains. Contribution à l'histoire de la religion et de l'art triomphal de Rome*, Paris, 1957.

S. REINACH: *Répertoire de la statuaire grecque et romaine*, 6 vol., Paris, 1910—1931.

S. REINACH: *Répertoire des reliefs grecs et romains*, 3 vol., Paris, 1909—1912.

C. ROBERT: *Die antiken Sarcophag-Reliefs*, 6 vol., 1890—1919.

E. STRONG: *Roman Sculpture from Augustus to Constantin*, 2 vol., 1907.

E. STRONG: traducere italiană, 2 vol., Florența, 1923—1926.

O. VESSBERG: *Studien zur Kunstgeschichte der römischen Republik*, 2 vol., Lund, 1941.

Pictura și mozaicul

H.C. BEYEN: *Die pompejanische Wanddekoration von Zweiten bis zum Vierten Stil*, vol. I, Leiden, 1938.

A. CARANDINI: *Ricerche sullo stile e la cronologia dei mosaici della villa di Piazza Armerina*, Roma, 1946.

E. CURTIUS: *Die Wandmalerei Pompejus*, Leipzig, 1929.

A. MAIURI: *La Peinture romaine*, Genève, 1953.

E. RIZZO: *Monumenti della pittura antica scoperti in Italia*, Roma, 1953 și urm. (în curs de publicare).

F. WIRTH: *Römische Wandmalerei vom Untergang Pompejis bis aus Ende des 3 Jahrhunderts*, Berlin, 1934.

Bijuterii

J. HEURGON: *Le Trésor de Ténès*, Paris, 1958.

Grădini

P. GRIMAL: *Les Jardins romains*, Paris, 1944, ediția a 2-a, Paris, 1968.

E. Arhitectura și urbanismul

M.E. BLAKE: *Ancient construction in Italy from the prehistoric period to Augustus*, Washington, 1959.

M.E. BLAKE: *Roman construction in Italy from Tiberius through the Flavians*, Washington, 1959.

G. CAPUTO: *Il teatro di Sabratha e l'architettura teatrale africana*, Roma, 1959.

P. GRIMAL: *Les Villes romaines*, Paris, 1954.

L. HOMO: *Rome impériale et l'urbanisme dans l'Antiquité*, Paris, 1952.

E. KIRSCHBAUM, S.J. : *Les Fouilles de Saint-Pierre de Rome*, Paris, 1961.

CH. KNAPP: *The care of city streets in ancient Rome*, *Classical Weekly*, XIX, pp. 82, 83, 98; cf. 114—118.

G. LUGLI: *I monumenti antichi di Roma e del suburbio*, Roma, 1929—1934.

G. LUGLI: *Roma antica. Il centro monumentale*, Roma, 1946.

M.G. LUGLI: *La Tecnica edilizia romana con particolare riguardo a Roma e Lazio*, Roma, 1956.

S.B. PLATNER: *A topographical dictionary of ancient Rome*, Oxford, 1929.

G.T. RIVOIRA: *Architettura romana: costruzione e statica dell'età imperiale*, 1921.

D.S. ROBERTSON: *Greek and roman Architecture*, Cambridge, 1928.

G. SPANO: *La illuminazione delle vie di Pompei*, *Atti della Reale Accademia...* di Neapoli, 1920, pp. 1—128.

K. SWOBODA: *Römische und romanische Paläste*, editia a 2-a, Viena, 1924.

F. Educația

C. BARBAGALLO: *Lo stato e l'istruzione pubblica nell'Impero romano*, Catania, 1911.

A. GWYNN: *Roman education from Cicero to Quintilian*, Oxford, 1926.

H.I. MARROU: *Histoire de l'Éducation dans l'Antiquité*, Paris, 1948.

S.L. MOHLER: *Slave education in the Roman Empire*, *Transactions of the American philological Association*, 1940, pp. 262—280.

A.S. WILKINS: *Roman Education*, 1905.

VII. VIAȚA SOCIALĂ

J.P. BRISSON: *Spartacus*, Paris, 1959.

S. DILL: *Roman Society from Nero to M. Aurelius*, editia a 2-a, Londra, 1905.

S. DILL: *Roman Society in the last Century of the Western Empire*, editia a 2-a, Londra, 1899.

A.M. DUFF: *Freedmen in the Early Empire*, Oxford, 1928.

T. FRANK: *Some Aspects of Social Behaviour in Ancient Rome*, Cambridge, 1932.

J. GAGÉ: *Les Classes sociales dans l'Empire romain*, Paris, 1964.

M. MAXEY: *Occupations of the lower classes in Roman Society*, Chicago, 1938.

- Č. NICOLET:** *L'Ordre équestre à l'époque républicaine* (312—43 i.e.n.), I, Paris, 1966.
H.G. PFLAUM: *Les Procurateurs équestres sous le Haut-Empire romain*, Paris, 1950.
A. STEIN: *Der römische Ritterstand*, München, 1927.
D. VAN BERCHEM: *Les Distributions de blé et d'argent à la plèbe romaine sous l'Empire*, Genève, 1939.
A. WARDE FOWLER: *Social Life at Rome in the Age of Cicero*, Londra, 1908, traducere fr., Paris, 1917.

VIII. ISTORIA RELIGIEI

- F. ALTHEIM:** *Römische Religionsgeschichte*, 3. vol., Berlin, 1931—1934; traducere engleză H. MATTINGLY, Londra, 1938.
F. ALTHEIM: *Terra Mater: Untersuchungen zur altitalischen Religionsgeschichte*.
J. BAYET: *Histoire politique et psychologique de la religion romaine*, Paris, 1957.
G. BOISSIER: *La Religion romaine d'Auguste aux Antonins*, ediția a 3-a, 2 vol., Paris, 1884.
M. BULARD: *La Religion domestique dans la colonie italienne de Délos, d'après les peintures murales et les autels historiés*, Paris, 1926.
F. CUMONT: *Les Religions orientales dans le paganisme romain*, ediția a 3-a, Paris, 1928.
F. CUMONT: *Lux perpetua*, Paris, 1949.
G. DUMÉZIL: *Jupiter, Mars, Quirinus*, Paris, 1941.
G. DUMÉZIL: *Naissance de Rome*, Paris, 1944.
G. DUMÉZIL: *Tarpeia*, Paris, 1947.
G. DUMÉZIL: *L'Héritage indo-européen*, Rome, Paris, 1949.
G. DUMÉZIL: *La Religion romaine archaïque*, Paris, 1966.
P.M. DUVAL: *Les Dieux de la Gaule*, Paris, 1957.
J. GAGÉ: *Apollon romain. Essai sur le culte d'Apollon et le développement du ritus graecus à Rome, des origines à Auguste*, Paris, 1955.
A. GRENIER: *Les Religions étrusque et romaine*, Paris, 1948.
K. LATTE: *Römische Religionsgeschichte*, München, 1960.
H. LE BONNIEC: *Le Culte de Cérès à Rome, des origines à la fin de la République*, Paris, 1958.
G. PICARD: *Les Religions de l'Afrique antique*, Paris, 1954.
A. PIGANIOL: *Recherches sur les jeux romains*. Strasbourg, 1923.

- F. TAEGER: *Charisma. Studien zur Geschichte des antiken Herrscher Kultes*, 2 vol., Stuttgart, 1957—1960.
 L.R. TAYLOR: *The Divinity of the Roman Emperor*, Middletown, 1931.
 H. WAGENVOORT: *Roman dynamism*, Oxford, 1947.
 A. WARDE FOWLER: *The religious experience of the Roman people*, Londra, 1911.
 G. WISSOWA: *Religion und Kultus der Römer*, ediția a 2-a, München, 1912. În I. von Müller, *Handbuch*.

IX. VIAȚA COTIDIANĂ ȘI FAMILIALĂ

A. Lucrări generale

- F. BETHE: *Ahnenbild und Familiengeschichte bei Römern und Griechen*, München, 1935.
 H. BLUMNER: *Römische Privataltertümer*. În I. VON MÜLLER, *Handbuch* (vezi lucrări generale, B).
 I. CARCOPINO: *La Vie quotidienne à Rome à l'apogée de l'Empire*, Paris, 1939.
 I. FRIEDLAENDER: *Darstellungen aus der Sittengeschichte Roms, in der Zeit von Augustus bis zum Ausgang der Antoninen*, ediția a 10-a revăzută de G. WISSOWA, 4 vol., Leipzig, 1920—1923, Traducere engleză, 4 vol., 1908—1913. Traducere fr. de Gh. VOGEL, 4, vol., Paris, 1865—1875.
 P. GRIMAL: *La Vie à Rome dans l'Antiquité*, Paris, 1953.
 H.W. JOHNSTON: *The Private Life of the Romans*, 1932.
 J. MARQUARDT: *Privatleben* (vezi lucrări generale MOMMSEN-MARQUARDT).
 W.B. MC DANIEL: *Roman private life and its survivals*, Londra, 1925.
 U.E. PAOLI: *Vita Romana. Notizie di antichità private*, ediția a 4-a, Florența, 1915. Traducere fr., Paris, 1955.

B. Sporturi și jocuri

(Vezi, de asemenea, religia.)

- R.G. AUSTIN: *Roman board games, Greece and Rome*, IV (1934), pp. 24—34, 76—82.
 J. AYMARD: *Essai sur les chasses romaines à la fin du siècle des Antonins*, Paris, 1951.
 R. GOOSSENS: *Note sur les factions du Cirque à Rome, in Byzantion*, 1939, pp. 205—209.
 G. JENNISON: *Animals for show and pleasure in ancient Rome*, Manchester, 1937.

H.A. SANDERS: *Swimming among the Greeks and the Romans in Classical Journal*, XX, pp. 566—568.

E. WEGNER: *Das Ballspiel der Römer*, Diss. Rostock, Würzburg, 1938.

C. Pieptănătura

M. BERNHART: *Haartrachten römischer Kaiserinnen auf Münzen*, în *Blätter für Münzfreunde*, pp. 188—192.

D. Costumul

L.M. WILSON: *The Roman toga*, Baltimore, 1924.

L.M. WILSON: *The clothing of the Ancient Romans*, Baltimore, 1938.

E. Bucătăria

J. ANDRÉ: *L'Alimentation et la cuisine à Rome*, Paris, 1961.

G.H. HARCUM: *Roman Cooks*, diss. Baltimore, 1914.

F. În provincii

S. AVRIGEMMA: *Aspetti della vita pubblica e privata nei municipi della Tripolitana romana*, în revista *Roma*, XVIII (1940), pp. 197—215.

G. PICARD: *La Civilisation de l'Afrique romaine*, Paris, 1959.

M. și C.H. B. QUENNEL: *Everyday Life in Roman Britain*, ediția a 2-a, Londra, 1937.

A.L.F. RIVET: *Town and Country in Roman Britain*, Londra, 1958.

G. Viața de familie

F.E. ADCOCK: *Women in Roman Life and Letters in Greece and Rome*, XIV, 1945, pp. 1 și urm.

M. BORDA: *Lares. La vita familiare romana nei documenti archeologici e letterari*, Vatican, 1947.

B. FOERTSCH: *Die politische Rolle der Frau in der römischen Republik*, Stuttgart, 1935.

GH. LEFÉBURE: *Le Mariage et le divorce à travers l'histoire romaine* în *Nouvelle Revue historique du Droit français et étranger*, XLII, pp. 102—133.

13 a

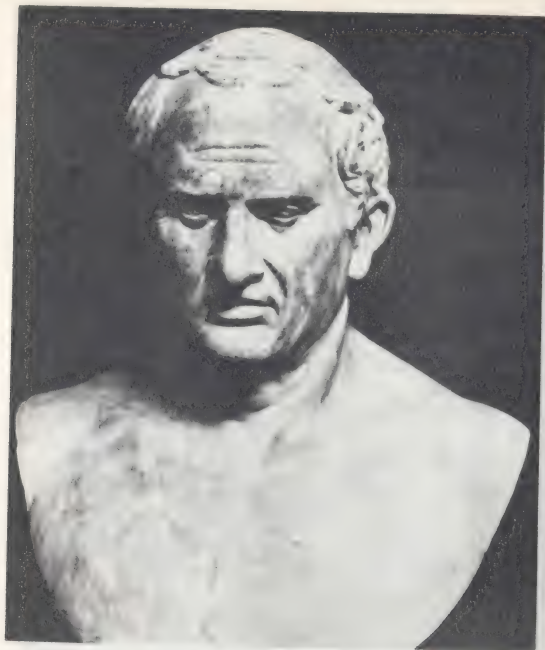
13 b

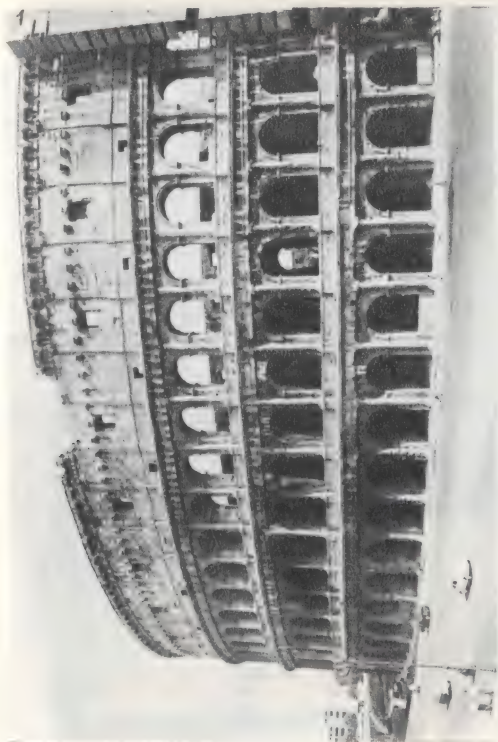

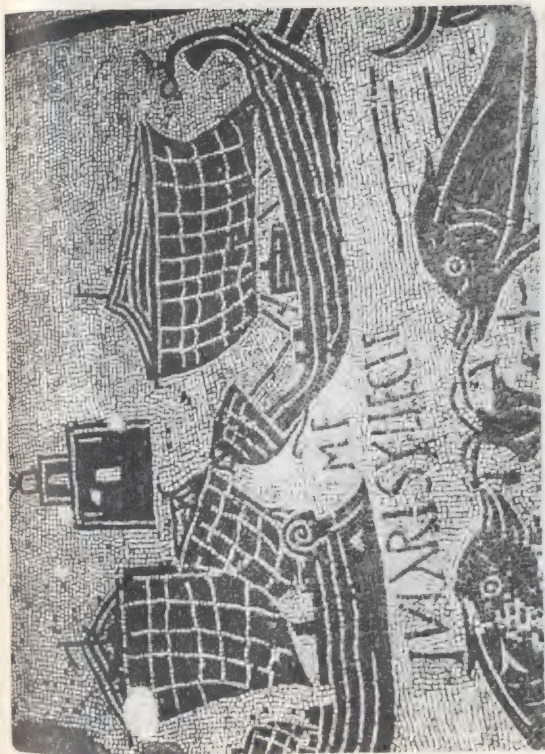

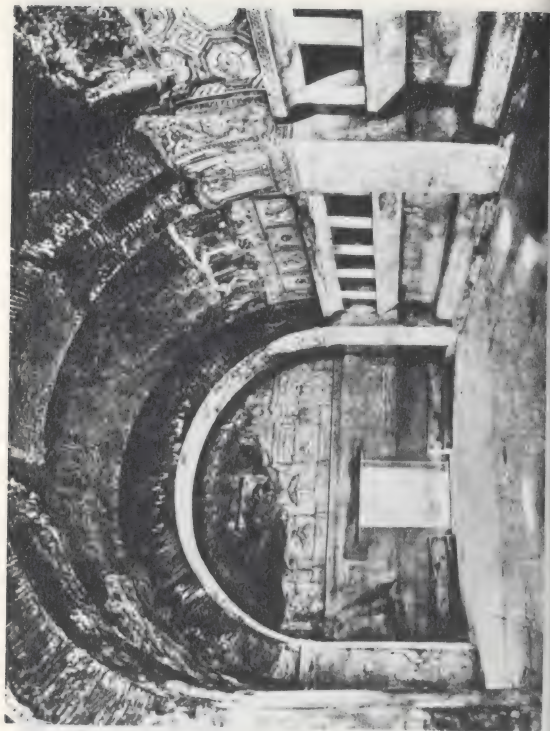

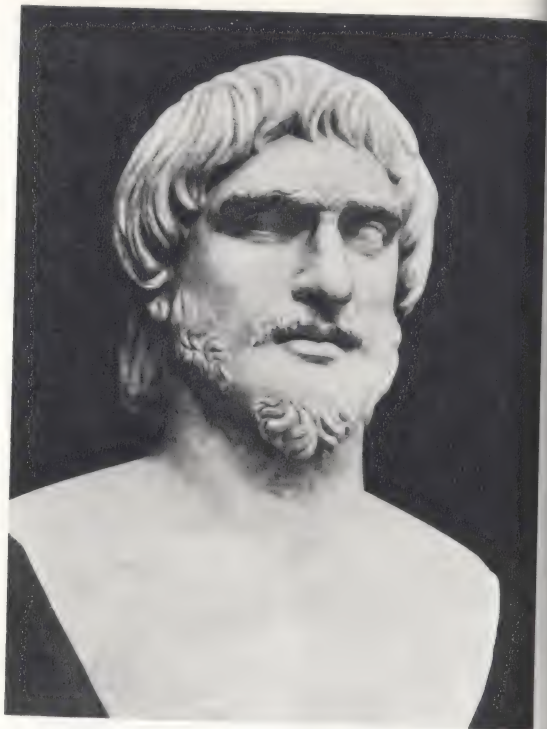

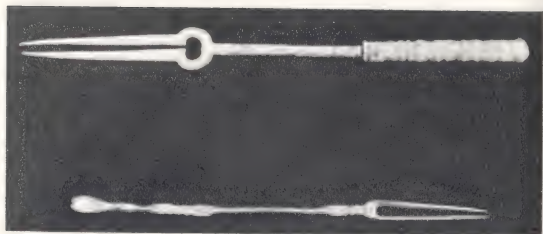

56a

56b

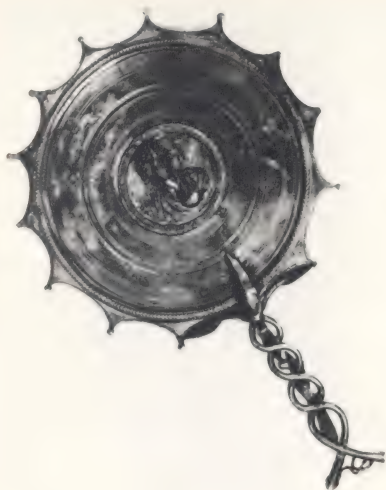

X. GEOGRAFIA ANTICĂ

Bibliografie dată de:

M. BARATTA, P. FRACCARD, L. VISINTIN: *Atlante Storico*, Novara, 1956.

H. BENGSTON, V. MILOJCIC: *Grosser historischer Weltatlas. I:*

Vorgeschichte und Altertum, 2 vol., München, 1953.

L. DELAPORTE, E. DRIOTON, A. PIGANOL, R. COHEN: *Atlas historique. L'Antiquité*, Paris, 1937.

H.E. STIER, E. KIRSTEN și collab.: *Westermanns Atlas zur Weltgeschichte*, Braunschweig, 1956.

XI. HERCULANUM ȘI POMPEI

P. CIPROTTI: *Conoscere Pompei*, Roma, 1959.

A. MAIURI: *Herculanum*, Roma, 1932.

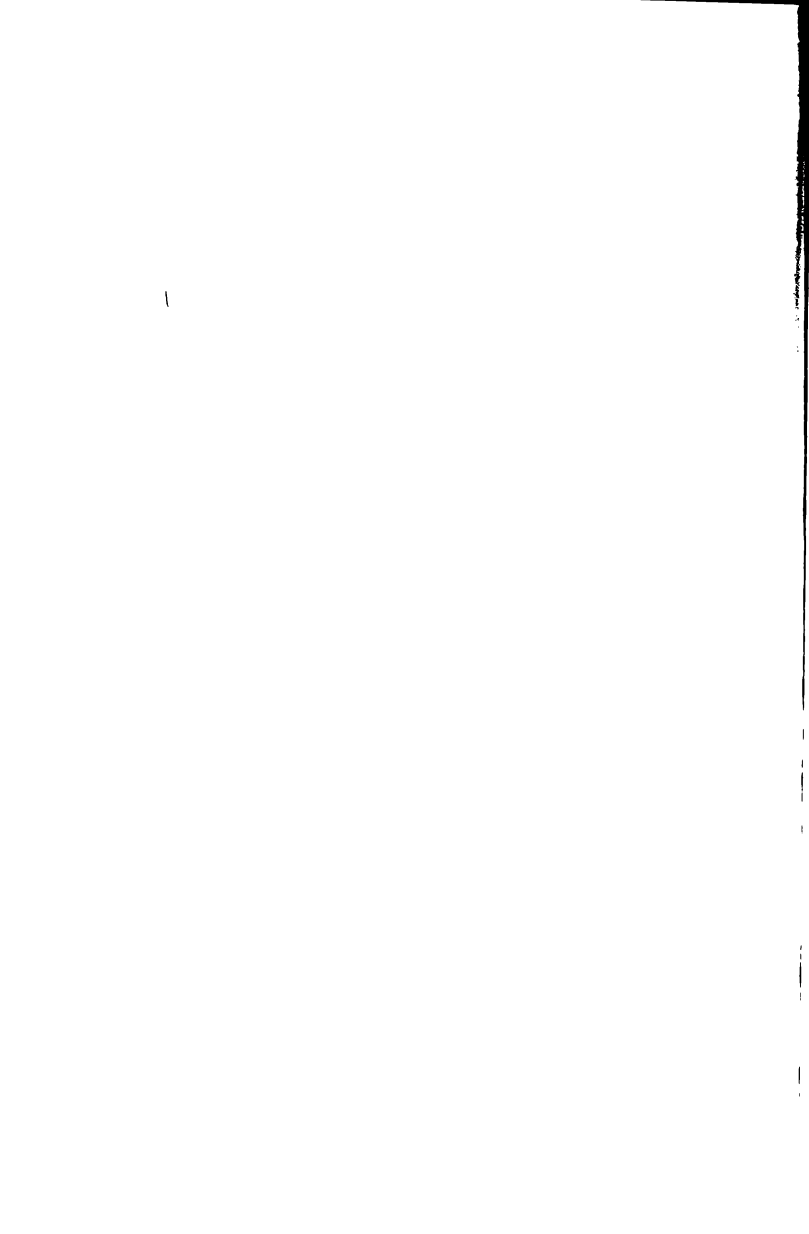
J. OVERBECK, A. MAU: *Pompeji in seinen Gebäuden. Altertümern und Kunstwerken*, ediția a 4-a, Leipzig, 1884.
Pompeiana. Raccolta di studi per il secondo centenario degli scavi di Pompei, Neapole, 1930.

A. THÉDENAT: *Pompéi*, 2 vol., ediția a 2-a, revăzută de A. PIGANOL, Paris.

A.W. VAN BUREN: *A Companion to Pompeian Studies*, Roma, 1927.

A.W. VAN BUREN: *A Companion to the study of Pompei and Herculaneum*, Roma, 1933.

TABLA ILUSTRĂȚIILOR

1. GRUPUL LUI ENEA ȘI A LUI ANCHISE

Enea, fugind din Troia cuprinsă de flăcări, duce în spinare pe tatăl său, Anchise. Statuetă de lemn datînd, probabil, din prima jumătate a secolului al V-lea î.e.n. și provenind din săpăturile de la Veii. Înălțimea 20 cm. Roma. Muzeul de la Villa Giulia. Expoziția „Arta și civilizația etruscilor“. Muzeul Luvru. Paris, 1955.

2. CAP DE IUPITER

Teracotă de stil etrusc provenind din templul zeiței Mater Matula de la Conca (în antichitate *Satiricum*, în Latium) și datînd de la începutul secolului al V-lea î.e.n. Înălțimea 25 cm. Roma. Muzeul de la Villa Giulia.

3. UN PLUGAR ȘI ATELAJUL SĂU

Bronz votiv datînd din secolul al IV-lea î.e.n. și provenind din Arezzo (în antichitate *Arretium*). Roma. Muzeul de la Villa Giulia.

4. RĂZBOINICI ETRUSCI ȘI O FEMEIE LA O PROCESIUNE FUNERARĂ

Tăbliță de teracotă arsă, provenind din Veii. Sfîrșitul secolului al VI-lea î.e.n. Paris. Muzeul Luvru.

5. CAPUL LUI AUGUST TÎNĂR

Marmoră. Muzeul din Arles.

6. STATUIA LUI TRAIAN.

Traian în platoșă, după un tip care provine din înfățișarea lui August de la Prima Porta. Pe platoșă se află masca Meduzei și două Victorii înaripate care țin niște prizonieri, Marmoră. Ostia.

7. ALTAR FUNERAR

Acest altar reprezintă, pe cele patru fețe ale sale, motive inspirate din ritualul căsătoriei. Partea superioară este împodobită cu ghirlande care înconjoară instrumente de sacrificiu. Roma. Muzeul Național al Termelor din Roma.

8. LICTORI

Fragment din *Ara Pietatis Augustae*, altar consacrat în 22 e.n. de Tiberiu, construit abia în 43 de Claudiu, pentru a ilustra Pietatea împăratului, atașamentul său față de fondatorul Imperiului, August, și soția sa, Livia. Cinci basoreliefuri care ornau incinta acestei *Ara Pietatis* sînt azi încastrate în fațada interioară a Vilei Medicis. Unul dintre ele reprezintă o scenă de procesiune, căreia îi aparține fragmentul de față.

9. RELIEF PROVENIT DIN FORUL LUI TRAIAN, PARTEA STÎNGĂ

Haruspex (ghicitor) examinînd măruntaiele unei victime. Partea stîngă a unui relief reprezentînd pe Traian luînd auspicii. Paris. Muzeul Luvru.

10. DETALIU AL COLUMNEI LUI TRAIAN: A DOUA CAMPANIE ÎMPOTRIVA DACILOR

Traian străbate Adriatica împreună cu armata sa. Se văd trei nave de război, înarmate cu pintenii lungi (*rostra*), nave pe care au urcat pedestrașii (a se nota steagul de legiune pe corabia care se află jos). Traian în picioare, pe nava din mijloc, pare să vorbească soldaților. Scena se petrece noaptea (un om, în stînga, ține o torță).

11. COLUMNA LUI TRAIAN

Imagine a părții inferioare. Columna lui Traian a fost dedicată împăratului, în 113 e.n., în amintirea victoriilor sale asupra dacilor. Este opera arhitectului Apollodor. Scena reprezintă pregătirile de campanie: soldații taie lemne, caută apă etc., în vederea construirii unei tabere. Partea superioară a fotografiei arată o defilare.

12. CAPUL LUI ANNIUS VERUS

Annius Verus era fiul lui Marcus Aurelius. A murit în vîrstă de șapte ani, în 169 e.n. Melancolia dureroasă care emană din acest tînăr chip este, după J. Charbonneaux „ceva mai mult decît pecetea epocii, marca bolii și semnul prevestitor al destinului“. Aci avem unul dintre portretele de copii și de adolescenți care se numără printre reușitele sculpturii romane. Acest portret a fost, poate, opera unui artist originar din Attica (Cf. J. Charbonneaux, *Portretele din vremea Antoninilor*, în *Monumentele Piot*, vol. 49, 1958, pp. 67—82). Muzeul Luvru.

13 a. BASORELIEFUL NUMIT AL PRETORIENILOR

Acest basorelief, care grupează în realitate niște ofițeri și soldați dintr-o legiune, ca și un stegar, datează din vremea lui Hadrian. Muzeul Luvru. A se vedea M. Durry, *Cohortele pretoriene*, Paris, 1938.

13 b. PLĂTIREA IMPOZITULUI

Niște țărani, îmbrăcați într-o mantie cu o glugă caracteristică pentru condiția lor, aduc bani la un perceptor înconjurat de slujbași mărunți. Relief provenind din Neumagen (Noviomagus). Muzeul provincial din Trier. Începutul secolului al III-lea e.n.

14. SCENĂ DE RITUAL ISIAC

Preotul zeiței Isis iese din templu și apare, în parte, de sus a unei scări, ținînd în mîna sa urna care conține apa sfîntă, simbol al zeiței. Este în întregime îmbrăcat în

în. La stînga sa, un preot negru agită un sistru. La dreapta sa, o preoteasă ține de asemenea un sistru și o căldare, în cealaltă mînă. Înaintea celor trei celebranți, un aprod, cu toiagul său alb, impune tăcere celor de față, bărbați și femei. La piciorul scării, un altar unde arde focul jertfei. Palmieri și ibiși situează scena în Egipt. Pictură provenind din Herculaneum. Muzeul din Napoli.

15. MOZAICUL LUI POSEIDON ȘI AL AMFITRITEI (DETALII)

Mozaic mare găsit în Algeria la Constantine, datînd din secolul al III-lea e.n. Reprezintă o scenă maritimă unde se amestecă reminiscențele mitologice și detaliile concrete. În centru, Neptun și Amfitrite stau în picioare într-un car, tras de hipocampi. Dedesubt, se află bărci cu pescari și o întreagă serie de pești, caracatițe și crustacee. Muzeul Luvru.

16. ÎNTOARCEREA LUI ULISE

Eroul, în Itaca, își revede nevasta, Penelopa, care nu-l recunoaște. Pictură din Pompei. Napoli. Muzeul Național.

17. VERGILIU ÎNTRE DOUĂ MUZE

Acest celebru mozaic, provenit din Susa, reprezintă pe poet (identificat datorită cuvintelor înscrise pe un *volumen* deschis pe genunchii săi: primele versuri din *Eneida*), așezat între două muze care îl inspiră: cea a epopeei, la dreapta sa, cea a tragediei, la stînga sa.

18. BUSTUL LUI CICERO

Identitatea personajului reprezentat de acest bust este garantată de o inscripție care figurează pe un alt portret al oratorului (Londra, Apsley House), ale cărui trăsături sînt evident inspirate de modelul celui de față. Roma. Muzeul Vatican.

19. COPIL DECLAMÎND

Detaliu de pe un sarcofag. Copilul, în picioare, deciamă un discurs, compus de el, înaintea profesorului său care stă jos. Scenă caracteristică pentru educația tinerilor la școala retorului. Relief. Muzeul Luvru.

20. MĂSURAREA BOBULUI

Un slujbaș al serviciului annonei (aprovizionarea publică) măsoară bobul predat de furnizori. Mozaic de la Ostia. Piața Corporațiilor.

21. CĂRUȚĂ UȘOARĂ

Mozaic reprezentînd un țăran într-o căruță ușoară, cu patru roți (sînt reprezentate numai cele de pe latura stîngă), pe care o trage un catîr. Ostia. Termele cezarilor.

22. DECOR DIN AL IV-lea STIL

Decor pe zid, provenind din Pompei, și reprezentînd un ansamblu complex, unde apar personaje dintre care unele (invizibile aci) prezintă un caracter dionisiac. Stucul este utilizat și la pictură, fapt care accentuează impresia de „tridimensionalitate”. Acest decor este inspirat, fără îndoială, de motive teatrale. Napoli. Muzeul Național.

23. POMPIEI. PERISTILUL CASEI VETTIILOR

Această casă, cercetată la începutul secolului al XX-lea, a fost mult restaurată; coloanele au fost puse la loc și grădina a fost reconstituită după urmele lăsate de plante în pămînt. Printre tufișuri, niște statuete și doi Hermesi, un bazin rotund de marmoră, un bazin de fîntînă, o masă etc. Interior „burghez” (Vettii erau bancheri). În jurul anului 79 e.n.

24. INTERIORUL UNEI ȘCOLI

Profesorul, în centru, conduce o lectură. Doi școlari, așezați și îmbrăcați cu o manta cu glugă, citesc din *volumina*, iar alt școlar sosește cu întîrziere; ține în mînă mate-

rialul său de scris și pare să ceară scuze. Relief. Copie de la Muzeul din Saint-Germain-en-Layé. Originalul se află la muzeul din Trier.

25. ROMA. COLISEUL

Amfiteatrul este văzut din exterior; aci fațada sa este completă, arătînd ordine de coloane suprapuse și pilaștrii celui de-al patrulea etaj.

26. ROMA. POARTA LATINĂ

Poartă a incintei lui Aurelian, prin care trecea *uia Latina*. Ea se compune dintr-o singură arcadă de piatră, deasupra căreia se află cinci ferestre și un rînd de crene-luri. Turnurile vecine sînt de cărămidă; au fost mult restau-rate în epoca modernă. Poarta însăși datează de la restau-rația lui Honorius.

27. PONT DU GARD. VEDERE AERIANĂ

Acest pod, care traversează Cardonul, este în realitate un apeduct destinat să alimenteze orașul Nîmes. A fost construit în jurul anului 19 î.e.n.

28. ISTAMBUL. APEDUCTUL LUI VALENS

Acest apeduct, început sub Constantin, a fost terminat în 378 de către Valens. El servea la alimentarea cu apă a orașului Constantinopol, pe care Constantin voia să-l facă rivalul Romei.

29. OSTIA. TERMELE CELOR ȘAPTE ÎNȚELEPȚI

Numite astfel din cauza picturilor reprezentînd pe cei șapte înțelepți, care ornau zidurile unei taverne, transfor-mate în vestiar (*apodyterium*) de băi. Sală rotundă cu o cupolă și împodobită cu un mozaic frumos.

30. TIMGAD. PORTICUL DIN FOR

Partea din *decumanus maximus*, care se întindea de-a lungul Forului, era acoperită cu un portic. Acest portic

punea pe trecători la adăpost de intemperii. Niște statui (din care nu mai rămân decât bazele) erau dispuse între coloane.

31. CORĂBII DE TRANSPORT

Mozaic de la Ostia (piața Corporațiilor). În spate silueta forului de la Alexandria.

32. POMPEI. TERMELE DE LA STABIAE

Tepidarium (sala caldută) a Termelor. Decorul lunetei, în stuc, este caracteristic pentru cel de al IV-lea stil pompeian.

33. ROMA. TEMPLUL LUI PORTUNUS

Acest mic templu patrat, numit și al „Fortunei bărbătești”, ridicat în Forul Boarium, nu departe de Tibru, era poate consacrat zeului marin Portunus. Datează din Prima jumătate a secolului I î.e.n.

34. SAINT-RÉMY-DE-PROVENCE. MAUSOLEUL IULIILOR

Mormânt ridicat de o familie din aristocrația locală. Reliefurile reprezintă diverse lupte la care romanii au luat parte și au învins.

35. MASCĂ TRAGICĂ

Relief provenit din Ostia. Roscius din Ameria a introdus, între 104 și 94 î.e.n., purtarea măștii tragice în teatrul roman. De atunci masca romană, în tragedie ca și în comedie, va repeta cu fidelitate tipurile măștii grecești. (Cf., în această privință, catalogul „Expoziției Măștii”, care s-a deschis la muzeul Guimet, la Paris, în noiembrie 1959.)

36. LUPTĂ ÎNTRE UN ELEFANT ȘI UN TAUR

Detaliu de mozaic găsit pe Aventin și conservat în Muzeul Vatican. Reconstituit la Muzeul civilizației romane. Roma.

37. GLADIATOR VICTORIOS

Mozaic din secolul al IV-lea. Roma. Galeria Borghese.

38. SCENĂ DE FARSĂ

Detaliu de mozaic descoperit pe Aventin și păstrat la muzeul Vaticanului. Reconstituit la Muzeul Civilizației romane. Roma.

39. SCENĂ DE MIM

Mozaic de la Vatican. Reconstituit la Muzeul civilizației romane. Roma.

40. FIBULĂ DE AUR

Această fibulă provine din mormîntul Regolini-Galassi de la Cerveteri. Secolul al VII-lea î.e.n. (Roma, Muzeul etrusc al Vaticanului.).

41. ROMA. TEATRUL LUI MARCELLUS

Fațada exterioară a acestui teatru, început de Iulius Caesar, terminat de August în 13 î.e.n. Al treilea etaj este fațada palatului Savelli, construit pe ruinele teatrului.

42. STATUETĂ ETRUSCĂ

Paris, Bibl. Națională, Cabinetul medaliilor.

43. CAP DE GERMAN

Acest cap se găsește pe o față a „sarcofagului de luptă” provenit din Portonaccio; pe la 175 e.n. (Roma, Muzeul național al Termelor).

44. CAP DE SCLAV DAC

Acest cap provine din portul lui Traian. (Roma, Muzeul Vatican.)

45. CAP DE PART

Paris, Muzeul Luvru.

46. CAP CU CASCĂ AL LUI MARTE BĂRBOSUL

Pe stînga LX: 60 de sesterți. Monedă a Republicii (312—211 î.e.n.). Paris, Biblioteca Națională, Cabinetul medaliilor.

47. MORMÎNTUL CAECILIEI METELLA PE VIA
APPIA LA ROMA
48. MORMÎNTUL LUI CESTIUS LA ROMA
49. OPUS SILICEUM (POLIGONAL)
Zidul de susținere a unei vile de la Grota di Torri
(Regiunea sabină).
50. OPUS QUADRATUM
Gros plan al unui zid de teatru roman de la Orange.
51. PORTIC MARE. VILA LUI DIOMEDE DE LA
POMPEI
52. OSTIA. MARELE DRUM CENTRAL, ÎN APRO-
PIERE DE INTRARE
53. POMPEI. VIA DEGLI AUGUSTALI E VICO STATO
54. IORDANIA. BORNE ROMANE LA SUD DE ARNON
55. CUPĂ SMĂLTUITĂ
Expoziția „Viața particulară în Grecia și la Roma”.
Muzeul Luvru, Paris, 1959.
- 56 a. LAMPĂ
- 56 b. FURCULIȚE CU DOI DINȚI
Expoziția „Viața particulară în Grecia și la Roma”.
Muzeul Luvru, Paris 1959.
57. CANDELABRU
Napoli, Muzeul național.
58. CARAFĂ. VAS CU PICIOR
Expoziția „Viața particulară în Grecia și la Roma”.
Muzeul Luvru, Paris, 1959.
59. CUPĂ DE STICLĂ
Proveniență: Siria. Expoziția „Viața particulară în Gre-
cia și la Roma”. Muzeul Luvru, Paris, 1959.

60. FARFURIE ROTUNDĂ

Expoziția „Viața particulară în Grecia și la Roma“.
Muzeul Luvru, Paris, 1959.

61. PATERĂ. PORTRET DE BĂRBAT

Tezaur de argintărie de la Boscureale. Muzeul Luvru.

62. CUPĂ

Tezaur de argintărie de la Boscureale. Muzeul Luvru.

63. OGLINDĂ

Tezaur de argintărie de la Boscureale. Muzeul Luvru.

64. ÎBRIC

Tezaur de argintărie de la Boscureale. Muzeul Luvru.

CUPRINS

PARTEA A TREIA. ROMA INTIMĂ

(continuare)

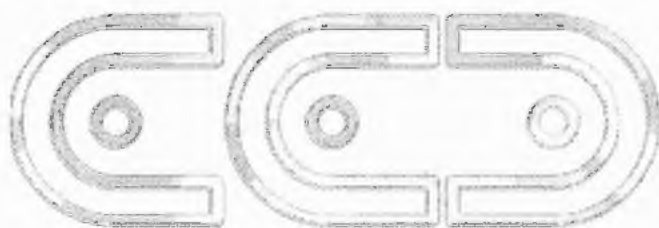
Capitolul IX: <i>Desfătările oraşului</i>	383
Viaţa publică	383
Distracţiile stadioanelor	395
Jocurile romane	399
Teatrul popular: divertisment şi mimi	405
Cursele de cai	409
Luptele de gladiatori	412
Desfătarea băilor şi a meselor	421
Avantajele vieţii din Roma	429
Capitolul X: <i>Marile oraşl imperiale</i> (433)	
Concluzie	451
TABELE CRONOLOGICE	461
DICTIONAR ISTORIC ŞI BIOGRAFIC	545
INDICAȚII BIBLIOGRAFICE	709
TABLA ILUSTRAȚIILOR	731

Lector : NICOLAE TEICA
Tehnoredactor : ELENA CALUGARU

Tiraj 50 160 ex. broșate. Coli ed. 17,14. Coli tipar
11,50. Planșe 32 tipo.

Tiparul executat sub comanda
nr. 20 708 la Combinatul Poligrafic
„Casa Scintei”, Piața Scintei nr. 1,
București
Republica Socialistă România

Scanare și prelucrare digitală

de

Anonim

și

CAT Graur

Antwerpen

2026

